

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının 80 illik
yubileyinə həsr olunur*

QƏTİBƏ ÇİNGİZ QIZI MAHMUDOVA

SÖZ YARADICILIĞI

(türk dillərinin materialları əsasında)

**“Elm və təhsil”
Bakı – 2025**

Baş redaktor: Aynel Məşədiyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent

Elmi redaktor: Elnarə Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rəyçilər: Şükrü Haluk Akalın
professor

Rüfət Rüstəmov
filologiya elmləri doktoru, professor

Yadigar Əliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Aygül Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, dosent

Qətibə Mahmudova. Söz yaradıcılığı (türk dillərinin materialları əsasında). Bakı: “Elm və təhsil”, 2025, 284 səh.

Qətibə Mahmudovann “Söz yaradıcılığı”(türk dillərinin materialları əsasında) adlanan tədqiqat əsəri türk dillərində gedən söz yaradıcılığı prosesinə həsr olunmuşdur. Əsərdə türk dillərində reallaşan sözyartama prosesi sinxronik və diaxronik aspektdə öyrənilmişdir. Söz yaradıcılığına koqnitiv yanaşma, söz yaradıcılığının elmi-nəzəri əsasları, sözyaratma, sozalma, konversiya prosesləri və müxtəlif söz yaradıcılığı üsulları haqqında elmi araşdırmalar əsərdə yer almışdır. Əsər dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu kitabdan gənc dilçi tədqiqatçılar–doktorant və magistrələr də faydalana bilərlər.

İçindəkilər:

ÖN SÖZ.....	5
GİRİŞ.....	8

I FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZYARATMANIN ELMİ- NƏZƏRİ VƏ KOQNİTİV ƏSASLARI

1.1. Dilçilikdə söz yaradıcılığının yeri və mövqeyi	12
1.2. Türk dillərində söz yaradıcılığının elmi-nəzəri əsasları	21
1.3. Türk dillərində söz yaradıcılığına koqnitiv yanaşma.....	28
1.4. Müasir türk dillərində funksionallaşan şəkilçi morfemlərin təsnifi prinsipləri.....	41

II FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZYARATMA ÜSULLARI

2.1. Müasir türk dillərində fonetik yolla sözyaratma üsulu	50
2.2. Müasir türk dillərində leksik-semantik yolla sözyaratma üsulu	59
2.3. Müasir türk dillərində sintaktik yolla sözyaratma üsulu	78
2.4. Kalka sözyaratma üsulu kimi.....	101
2.5. Reduplikasiya üsulu ilə sözyaratma	109
2.6. Müasir türk dillərində məhsuldar olmayan sözyaratma üsulları	120

III FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI VƏ ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏRİN FUNKSIONALLAŞMASI

3.1. Türk dillərində şəkilçi morfemlərin omonimlik xüsusiyyətləri.....	129
3.2. Türk dillərində şəkilçi morfemlərdə sinonimlik	141
3.3. Müasir türk dillərində leksik şəkilçilərin semantik diferensiallaşması	149
3.4. Türk dillərinin söz yaradıcılığında ad bildirən düzəltmə sözlər	162

3.5. Türk dillərinin söz yaradıcılığında hərəkət bildirən düzəltmə sözlər	184
--	-----

IV FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA MÖVCUD PROSESLƏR

4.1. Müasir türk dillərində sözalma prosesi	215
4.2. Türk dillərinin söz yaradıcılığında konversiya prosesi	242
4.3. Müasir türk dillərində qeyri-məhsuldar sözyaratma prosesləri	248

NƏTİCƏ	258
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	262
İXTİSARLAR.....	282

ÖN SÖZ

Dünyada yollar çoxdur, bu yollardan biri də elmə doğru baş alır. Uzaqdan asan, cəlbədicə görünsə də, keşməkeşli, dolambaclı bu yolu başa çatdırmaq üçün dərin bilik, savadla yanaşı, əzm, güclü iradə, bir də fədakarlıq lazımdır. Hər döngəsində, bəzən enişə düşmə qorxusu olsa da, yenə də daxili güc və doğrularının dəstəyi ilə irəliləməyə davam edirsən. Yolun ağırlığı çoxlarını geri çəkilməyə məcbur edir. Lakin var gücü ilə sona qədər getməyi bacaranlar da olur. Qətibə Mahmudova da belələrindəndir. Bu gün oxuculara təqdim olunan “SÖZ YARADICILIĞI (türk dillərinin materialları əsasında)” adlı kitabın arxasında yuxusuz gecələr, çətin həyat şəraiti, qayğı dolu ailə vəziyyəti gizlənir. Əslində, hər uğurlu elmi əsərin arxasında bir qəhrəman dayanır. Q.Mahmudovanın 10 ildən çox bir müddətdə üzərində çalışdığı bu əsər türkologiyamız üçün qiymətli töhfədir.

Söz yaradıcılığı — dilin sehridir, insanın varlığının, fəaliyyətinin ifadəsidir. İnsan sözündə yaşayır, sözü ilə ucalır. Söz bizi dünyaya bağlayır, bəşəriyyətin inkişafına qatılmağımıza səbəb olur. İnsan yaşadıqca söz də yaşayır, insan sözə qol-qanad verir. Yenilənən dünyada söz də yenilənir. Bu baxımdan söz yaradıcılığı dilin ən dinamik və məhsuldar sahələrindən biridir. Bu proses dilin daxili qanunauyğunluqları əsasında yeni leksik vahidlərin formalaşması ilə bağlıdır. Cəmiyyət dəyişdikcə, yeni anlayışlar, predmetlər, hadisələr meydana çıxır və bu yenilikləri ifadə etmək üçün dil öz resurslarını işə salaraq yeni sözlər yaradır. Burada həm leksik, həm də semantik səviyyədə dəyişikliklər baş verir.

Dilin lüğət fondunda mütəmadi gedən dəyişikliklər söz yaradıcılığının dilçi alimlər tərəfindən tədqiqinə olan tələbatı artırır. Dilin ən çox araşdırılan sahələrindən olsa da, söz yaradıcılığının tədqiqinə hər zaman ehtiyac duyulur. Bu baxımdan Qətibə

Mahmudovanın “Söz yaradıcılığı (türk dillərinin materialları əsasında)” əsəri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türk dünyası üçün aktual bir mövzuya həsr olunmuş əsərdə söz yaradıcılığının bütün yolları hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır.

Dörd fəsildən ibarət kitabda müasir türk dillərində sözyaratmanın elmi-nəzəri və koqnitiv əsasları, müasir türk dillərində sözyaratma üsulları, morfoloji yolla söz yaradıcılığı və şəkilçi morfemlərin funksionallaşması, söz yaradıcılığında gedən mövcud proseslər əks olunmuşdur.

Bu əsərdə ilk dəfə olaraq söz yaradıcılığına proses kimi yanaşılmış və müasir türk dillərində sözyaratma, sözalma, konversiya proseslərinin reallaşması faktiki materiallarla əsaslandırılmış və müəllif mövzu ilə bağlı şəxsi fikirlərini bölüşmüşdür.

XX əsrin sonlarından etibarən koqnitiv dilçiliyin sürətli inkişafı sözyaradıcılığı sahəsində aparılan tədqiqatlara da təsir etmişdir. Bu baxımdan Q.Mahmudovanın kitabda sözügedən məsələyə koqnitiv yanaşması da diqqətçəkicidir. Müəllif koqnitiv proseslərin sintaktik üsulla sözyaratmada, leksik–semantik üsulla sözyaratmadan daha aktiv mövqeyə malik olduğunu xüsus vurğulayır.

Əsərdə tədqiqatçı sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə də bağlı fərqli baxışları aşkarlamış, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirmiş, müxtəlif türk dillərində işlənən kalka və yaxud kopyalama, həmçinin sözyaratma yolları sırasına yeni əlavə olunmuş reduplikasiya və qeyri-məhsuldar sözyaratma üsullarını da tədqiq etmişdir.

Əsasən müasir türk dillərinin materialları əsasında təhlillər aparan tədqiqatçı Q. Mahmudova yeri gəldikcə qədim yazılı abidələrə də müraciət edərək, bu yolla şəkilçilərin asemantikləşməsi hadisəsini izah etmiş və türk dillərində bu halın çox yaygın olduğunu nəzərə çatdırmışdır.

Kitabda şəkilçi morfemlərin omonimlik, sinonimlik xüsusiyyətləri, leksik şəkilçilərin semantik diferensiallaşması, ad və hərəkət bildirən düzəltmə sözlər də araşdırılmışdır. Q.Mahmu-

dova şəkilçilərin müasir türk dillərində işlənmə səviyyəsinə, onların fonetik, semantik-funksional xüsusiyyətlərinə də diqqət yönəltmişdir.

Müəllifin türk dillərində sözyaratmada intensiv şəkildə istifadə olunmayan dirilmə və yaxud fəallaşma, o cümlədən ellipsis prosesinin tədqiqata cəlb etməsi də maraq doğurur.

Dildə sözyaradıcılığı 3 proses əsasında reallaşdığı üçün Q.Mahmudova da müasir türk dillərinin materialları əsasında hər üçünü (sözyaratma, sözalma və konversiya prosesi) həssaslıqla təhlil etmişdir.

Türk dillərində sözyaratmada aktivlik göstərməyən dirilmə və yaxud fəallaşma, həmçinin ellipsis prosesinin tədqiqata cəlb edilməsi də təqdirəlayiq haldır.

İnanırıq ki, sözyaradıcılığı sahəsində dəyərli tədqiqatlar aparmış tədqiqatçılar sırasında Q.Mahmudovanın da adı çəkiləcək və bu kitab Azərbaycan dilçiləri, eləcə də türkoloqlar arasında geniş oxucu kütləsi qazanacaq. Vaxtilə bu işi başladığına görə ona xeyir-dua vermiş akademik Ağamusa Axundovun, akademik Tofiq Hacıyevin və filologiya elmləri doktoru, professor Məhəbbət da ruhları şad olacaq.

Nə yaxşı ki, xeyirxah insanlar, elm yoluna çıraq tutanlar, ənənəyə sadıq qalanlar hələ də var. Bu baxımdan əməkdaşlarının elmi nailiyyətlərini paylaşa bilmələri üçün çətin yolda onlara dəstək olan AMEA Dilçilik İnstitutunun direktoru, prof.Nadir Məmmədliyə kitabın nəşrinə vəsilə olduğu üçün təşəkkürümüzü bildiririk.

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent ELNARƏ ƏLİYEVƏ*

GİRİŞ

Türk dilləri dünyanın ən qədim və zəngin dillərindəndir. Türk dillərinin zəngin bir dil olduğu, hələ XI əsrdə Mahmud Kaşğarinin yazdığı “Divani-lügət-it-türk” əsərində qeyd olunmuşdur. Bu lüğətdə türkcə sözlərin və verilən nümunələrin bolluğu türk dillərinin zənginliyini ifadə etməklə yanaşı, onun ərəb dili qədər ifadəli bir dil olduğunu göstərir. XIII əsrdə Fəxrəddin Mübarəkşahın “Şəcərə-i Ensab”a yazdığı ön sözdə ərəb dilindən sonra türk dilləri və dialektlərindən daha yaxşı və daha dəbdəbəli bir dilin olmadığı, XV əsrdə Əlişir Nəvainin “Mühakəmət-ül Lügəteyn” əsərində türk dilinin fars dilindən daha zəngin bir dil olduğu fikri faktiki materiallarla əsaslandırılmışdır. Zəngin dilin söz varlığı, lüğət tərkibi də dolğun və rəngarəng olur. Bu zənginlik dil ilə cəmiyyətin bir-biri ilə sıx bağlılığının, dilin dinamik inkişafının mühüm göstəricisidir. Bu mənada hər bir dilin söz varlığı – leksikası sabit deyil. Lüğət fondu dil yarusları, səviyyələri içərisində ən dəyişkən və ən dinamik olanıdır.

Hər dövrdə yeni sözlərə, cəmiyyətdə meydana gələn dəyişikliklərin, baş verən hadisələrin, anlayışların sözlərlə ifadəsinə ehtiyac duyulmuşdur. İnsanlar arasında mədəni əlaqələr artdıqca həyatımıza daxil olan anlayışlara qarşılıq tapmağa ehtiyac yaranmış, elm və texnikanın inkişafı dilə yeni terminlər, sözlər gətirilməsinə və yaxud yaradılmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də dilə daim sözlər daxil olur və ya bəzi sözlər müxtəlif səbəblərdən istifadədən çıxır. Bu sözlər dilin daxili imkanları hesabına yaradılsa da, çox vaxt məfhum və anlayışları adlandırmaq üçün alınma sözlərdən istifadə edilir. Sözyaratma mövcud olan formalardan, leksik vahidlərdən faydalanaraq yeni sözlər yaratma əməliyyatıdır desək, fikrimizcə, yanılmırıq.

Bütün dillərdə sözyaratma prosesini həyata keçirən müxtəlif üsullar vardır. Qədim türk dövründən bəri zəngin və intensiv sözyaratma imkanları olan türk dilləri uzun müddət yazı və mə-

dəniliyyət dili kimi ərəb və fars dillərinin təsirinə də məruz qalmışdır. Bununla belə, öz işləkliyini və sözyaratma xüsusiyyətlərini itirməmişdir.

Əvvəllər ərəb və fars dillərindən alınan əksər sözlər türk dillərinin elm və mədəniyyət dili olaraq inkişafında necə böyük rol oynayırdırsa, bu gün də Qərb dillərindən daxil olan sözlər eyni məqsədə xidmət edir.

Qərb dünyası elm və texnika sahəsində əhəmiyyətli dərəcədə uğurlar qazanmış, kəşf və icadlar, xüsusilə informasiya texnologiyasındakı yeniliklər Qərbdən türk dillərinə intensiv şəkildə yeni söz axınına şərait yaratmışdır. Bəzən bu sözlər olduğu kimi qəbul olunub dildə işlənmiş, bəzən isə bunlara qarşılıq kimi yeniləri yaranmışdır. Hamımız hər gün müxtəlif sözlərlə tanış oluruq. Bəzən elə sözlərlə qarşılaşırıq ki, ana dilində onların qarşılığı ya yoxdur, ya da məfhumu tam olaraq ifadə edə bilmir. Bu zaman yeni sözlərin yaranmasına ehtiyac duyulur.

Təbii ki, dilə yeni sözlər daxil olduqca və yaxud dildə sadə sözlər yarandıqca bir qisim leksik terminoloji vahidlərin də dildən çıxma prosesi baş verir. Amma bu prosesin özünə də çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Ona görə də istər-istəməz min illərlə dilimizdə işlənmiş, vətəndaşlıq hüququ qazanmış leksik vahidləri, yad mənşəli sözlər olsa belə, dildən çıxarıb yeniləri ilə əvəz etmək heç də uğurlu hal deyil. Lakin bu da danılmaz faktıdır ki, heç bir dil durğun vəziyyətdə qalmır, həmişə inkişafdadır və bu proses labüddür.

Sözlər təfəkkürümüzdə müəyyən mücərrəd və konkret anlayışları bildirən dil vahidləridir. Səslər və hecalar bir növ sözləri yaratmağa təhkim olunmuş dil ünsürləridir. Sözlər dilin canlı bir hissəsidir. Zamanla istifadə olunur, mənasını dəyişir. Bəzən lüğətlərin passiv fonduna daxil olan leksik vahidlər müəyyən zaman kəsiyində hər hansı bir sənətkarın dilində işləklik qazanaraq üslubi çalar kəsb edir. Müxtəlif sözyaratma üsullarına malik olan türk dillərində ən zəngin yol leksik şəkildə sözlər düzəlməkdir. Yeni söz ehtiyacını təmin etmək üçün sözdüzəldici şə-

kilçilərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Lakin hər hansı bir sözə leksik şəkilçi artırmaqla istənilən sözü yaratmaq mümkün deyil və bu yolla düzəldilən sözlərin çoxu dildə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmir. Qaydalara və dilin daxili qanunlarına uyğun yarıdılmayan sözlər isə hərf və ya səs yığınınə çevrilir. Məhz ona görə də türk dillərində yeni sözlərin yaranmasında dilin qaydalarına tabe olan üsullardan istifadə olunmalıdır.

Türk dillərinin söz yaradıcılığı XX əsrin əvvəllərindən sistemli şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının öyrənilməsi Səlim Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Alimin bu sahədə yazdığı əsərlər dilimizin söz yaradıcılığının öyrənilməsində böyük önəm daşımışdır [20; 21; 22; 23; 24]. Azərbaycan dilinin leksikologiyası, morfologiyası ilə məşğul olan alimlər, o cümlədən, H.Həsənov, M.Hüseynzadə, Y.Seyidov, B.Xəlilov, Q.Kazımov az və çox dərəcədə söz yaradıcılığından da bəhs etmişlər. Alimlərin əsərlərində morfoloji üsulla söz yaradıcılığı əsas yer tutmuş və tədqiqatlar leksik şəkilçilər vasitəsilə sözyaratma ətrafında cəmləşmişdir. Türk dillərinin söz yaradıcılığı üzərində tədqiqat aparan alimlərin bir qismi, o cümlədən, B.Atalay, V.Xətiboğlu, H.Dizdaroğlu, F. Qəniyev, E. Bəqmatov, A.Qulamov türkdilli xalqların nümayəndələridir [116; 140; 125; 137; 324; 325]. Bu alimlərlə yanaşı türk dillərindəki sözyaradıcılığı prosesi xarici alimlərində daima diqqət mərkəzində olmuşdur. N.A.Baskakov, N.P.Direnkova, R.Underhill, L.Johanson kimi alimlərin türk dillərinin söz yaradıcılığına dair dəyərli əsərləri mövcuddur.

Türkiyədə söz yaradıcılığı üzərində aparılmış tədqiqatlar əsasən kök və şəkilçilər üzərində aparılmışdır. B.Atalay, H.Dizdaroğlu, V.Xətiboğlu kimi alimlər Türkiyə türkcəsində söz yaradıcılığı dedikdə məhz leksik şəkilçilər vasitəsilə reallaşan morfoloji üsulla söz yaradıcılığından bəhs etmişlər.

Son illərdəki araşdırmalarda müasir türk dillərindəki söz yaradıcılığı prosesinə fərqli baxış müşahidə olunur. Ş.H.Akalın, S.Əlibəkiroğlu, Ş. Həsənli-Qəribova, Q.Mahmudova və s. alim-

lərin tədqiqatlarında söz yaradıcılığı prosesinə fərqli baxış nəzərdən keçirilmişdir [110; 111; 113; 44; 63].

Bütün bu nüanslar tədqiq etdiyimiz mövzunun aktuallığını və əhəmiyyətini səciyyələndirir. Ayrı-ayrı morfoloji və sintaktik yolla sözyaratma, qohum dillərə aid materiallar əsasında qismən tədqiq olunsada, mövzu kompleks şəkildə ilk dəfə araşdırmaya cəlb olunur.

I FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZYARATMANIN ELMİ- NƏZƏRİ VƏ KOQNİTİV ƏSASLARI

1.1. Dilçilikdə söz yaradıcılığının yeri və mövqeyi

Dildə yeni sözlərin yaranması söz yaradıcılığı adı altında reallaşır. Söz yaradıcılığının dilçiliyin hansı bölməsinə mənsubluğu dilçiliyin bir bölməsi, yoxsa dilin bütün qatlarında gedən bir proses olması bu gün də dilçilərin müzakirə mövzularından hesab edilir.

Ümumi dilçilikdə söz yaradıcılığı gah müxtəlif bölmələrin tərkibində, gah da müstəqil bir bölmə kimi öyrənilmişdir. 1950-ci illərdən rus dilçiliyində söz yaradıcılığının leksikadan ayrılıqda tədqiq olunması meyilləri yaranmışdır. Artıq 1975-ci ildə “Müasir rus dili ” əsərində söz yaradıcılığı ayrıca bölmə kimi verilir [205]. Lakin V.V.Vinoqradovdan əvvəl N.M.Şanski söz yaradıcılığını morfologiya ilə, sintaksislə yanaşı müstəqil şöbə hüququnda qrammatikaya daxil etmişdir [288]. Rus dilçiliyində söz yaradıcılığını ayrıca bir bölmə kimi qəbul etmək ənənəsinin N.M.Şanskiylə başladığını deyə bilərik.

Lakin Rusiya dilçiliyində söz yaradıcılığının yeri birmənalı şəkildə müəyyənləşməyib. Burada söz yaradıcılığına həm ayrıca bir bölmə kimi baxılır, həm də hər nitq hissəsindən danışdıqda ayrıca o nitq hissəsində gedən söz yaradıcılığı prosesindən bəhs olunur. İsimdən bəhs edildikdə isimdə gedən söz yaradıcılığı prosesi, sifətdən bəhs edildikdə isə sifətdə gedən söz yaradıcılığı prosesi araşdırma obyektinə çevrilir.

L.A.Bulaxovskinin “Rus ədəbi dilindən kurs” əsəri 3 hissə-

dən ibarətdir [203]. Əsərin 3-cü hissəsi belə adlanır. “Morfologiya. I. Söz yaradıcılığı”. Bu hissədə də ayrı-ayrılıqda isim düzəldən şəkilçilərdən, sifət düzəldən şəkilçilərdən və s. bəhs olunur. Maraqlıdır ki, morfologiyaya aid əsərlərdə də söz yaradıcılığından bəhs olunur. L.A.Bulaxovskinin “Dilçiliyə giriş” əsərinin II hissəsi “Leksikologiya” adlanır. Bu hissədə “Söz yaradıcılığından istifadə vasitələri” adlı bölmə verilir. “Sözdüzəltmənin nitq hissələri ilə münasibəti” adlı başlıq da bu hissədə yer almışdır. Deməli, L.A.Bulaxovski söz yaradıcılığını leksikologiyanın tərkibində öyrənməyə üstünlük vermişdir.

Morfologiyada söz yaradıcılığına hüquqi yer verilməsi də V.Vinoqradovun adı ilə bağlıdır. V.V.Vinoqradov bildirir ki, söz yaradıcılığının qrammatikanın morfologiya şöbəsinə daxil olması ənənəsi M.V.Lomonosovla başlanır [205, s.182]. Bildiyimiz kimi, M.V.Lomonosovun dilçiliyə də dair dəyərli fikirləri olmuşdur. İlk dəfə o, söz yaradıcılığını morfologiyanın tərkibində öyrənilməsinə təklif etmişdir.

V.İ.Abayevin “Osetin dilinin qrammatik öçerki” əsəri 4 bölmədən ibarətdir. I Fonetika, II Morfologiya, III Söz yaradıcılığı, IV Sintaksis adlanır. Gördüyümüz kimi, V. İ. Abayev osetin dilinin söz yaradıcılığını ayrı bir bölmədə öyrənmişdir [188].

1970-ci ildə çap olunmuş “Türkmən dilinin qrammatikası” əsərinin I hissəsi “Fonetika və Morfologiya” adlanır. Müəlliflər türkmən dilində morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığından hər nitq hissəsindən bəhs etdikdə söhbət açmışlar [212]. Deməli, türkmən dilçiliyində söz yaradıcılığı ayrıca bir bölmə kimi yox, nitq hissələrində gedən bir proses kimi öyrənilmişdir.

Qırğız dilçisi B.Yunusəliyevin “Qırğız dilinin leksikologiyası” əsərinin I hissəsində bütöv halda qırğız dilinin söz yaradıcılığı tədqiq olunmasa da alim ad və feil düzəldən aktiv və ölü şəkilçiləri, mürəkkəb sözləri tədqiq obyektinə çevirmişdir. B.Yunusəliyev də sözdüzəldici şəkilçiləri, sintaktik yolla düzələn mürəkkəb sözləri leksikologiyanın tərkibində öyrənməyə çalışmış-

dır [293, s.115].

F.Q.İsxakov, A.A.Palmbax “Tuva dilinin qrammatikası” (Fonetika və Morfologiya) əsərində hər bir nitq hissəsindən danışdıqda o nitq hissəsində gedən morfoloji yolla söz yaradıcılığından da bəhs etmişlər [223].

Qazax Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Müasir qazax dili” əsərinin “Morfologiya” bölməsində hər bir nitq hissəsi bölməsində morfoloji və sintaktik yolla gedən söz yaradıcılığından geniş şəkildə danışılmışdır. Deməli, qazax dilçiləri B.Yunusəliyevdən fərqli olaraq söz yaradıcılığını morfologiyanın tərkibində öyrənmişlər.

A.N.Kononov da söz yaradıcılığından morfologiyanın tərkibində bəhs edir. Lakin o, digərlərindən fərqli olaraq isimdən danışarkən “İsimlərdə söz yaradıcılığı adlı” yarımbaşlıq verir. Burada isimlərdə söz yaradıcılığını belə qruplaşdırır. 1. Morfoloji yol; 2. Sintaktik –morfoloji yol; 3. Leksik-sintaktik-morfoloji yol; 4. Kalka yolu [231, s.137].

Ayrı-ayrı türk dillərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda söz yaradıcılığından morfologiyanın, leksikologiyanın tərkibində və yaxud müstəqil bir bölmə kimi bəhs olunmasına dair vahid fikir yoxdur. N.A.Baskakovun müəllifliyi ilə 1940-cı ildə nəşr olunan “Noqay dili və onun dialektləri” əsərində sözdüzəltmədən bəhs olunur. “Nitq hissələri və söz yaradıcılığı adlı bölmədə müəlliflər N.A.Baskakovun müəllifliyi ilə 1952-ci ildə nəşr olunan “Qaraqalpaq dili”, 1962-ci ildə Qazaxıstan EA tərəfindən hazırlanıb nəşr olunan “Müasir qazax dili” əsərlərində bu xüsusi əksi ni tapır.

L.A Pokrovskayanın müəllifliyi ilə 1964-cü ildə çap olunmuş “Qaqauz dilinin qrammatikası” əsərində də söz yaradıcılığı morfologiyanın tərkibində verilir [255]. Eyni hal 1970-ci ildə Aşqabadda Türkmənistan EA tərəfindən nəşr olunan “Türkmən dilinin qrammatikası”, 1982-ci ildə SSRİ EA-nın Sibir filialı tərəfindən hazırlanıb nəşr olunan “Müasir yakut ədəbi dilinin

grammatikası”, 1973-cü ildə N.A. Baskakovun redaktəsi ilə nəşr olunan “Noqay dilinin qrammatikası”, Qırğızıstan EA-sı tərəfindən 1987-ci ildə nəşr olunan “Qırğız ədəbi dilinin qrammatikası” əsərlərində də təkrar olunur.

Problemə Türkiyə dilçiliyində yanaşma maraqlıdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, Türkiyə dilçiliyində də söz yaradıcılığının yeri hələ tam müəyyənləşməmiş qalır. Z.Qorxmaz “Türkiyə türkcəsi qrammatikası” əsərində düzəltmə sözlərdən “Morfologiyanın əsas xüsusiyyətləri və söz yaradıcılığı” hissəsində bəhs edir [157]. Z.Qorxmaz “Söz yaradıcılığı” nı ayrıca bölmə kimi təqdim edir. Bu hissədə “sadə sözlər”, “düzəltmə sözlər” və “mürəkkəb sözlər” yarımbaşlığı altında araşdırma aparılır.

Qəribədir ki, Z.Qorxmaz “Söz yaradıcılığı” hissəsinin “Mürəkkəb sözlər” paragrafında mürəkkəb adlardan, mürəkkəb sifətlərdən, mürəkkəb zərflərdən, mürəkkəb feillərdən ayrı-ayrılıqda bəhs etdikdən sonra II hissədə nitq hissələrindən danışdıqda, məsələn: “Feil” bölməsində yenidən mürəkkəb feillərdən və düzəltmə feillərdən yazır. *“Eyni hal morfoloji yolla söz yaradıcılığında da özünü göstərir. Əsərin söz yaradıcılığı bölməsində addan ad, feildən ad, addan feil, feildən feil düzəldən şəkildən bəhs edən alim nitq hissələri haqqında yazdıqda yenidən sifət düzəldən və s. şəkildən danışır”* [62, s.304].

T.Banquoğlu “Türkcənin qrammatikası” əsərində də Z.Qorxmaz kimi “Söz yaradıcılığı” bölməsində düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən danışır [117].

N.Özkan “Qaqauz türkcəsinin qrammatikası” əsərində “Söz yaradıcılığı” adı altında yalnız düzəltmə sözləri araşdırmış, daha sonra nitq hissələrindən danışarkən yenidən düzəltmə, mürəkkəb sözlərdən bəhs etmişdir [166].

Türk dilçisi H.K.Çəngəlin “Qırğız dilinin qrammatikası” əsərində maraqlı bir faktla rastlaşdıq. Əsərdə mürəkkəb sözlər “Səs xüsusiyyətləri və hadisələri” bölməsinin içərisində verilir. Əsərin “Şəkil bilgisi” bölməsində 1. Sadə söz; 2. Düzəltmə söz;

3. Sözdüzəldici şəkilçilər adlı yarımbaşlıqlar mövcuddur. 3-cü yarımbaşlıqda qırğız dilindəki sözdüzəldici şəkilçilər araşdırma-ya cəlb olunmuşdur. Gördüyümüz kimi, burada da söz yaradıcılığı yalnız “Leksik şəkilçilər” adı altında öyrənilmişdir [150].

E.Alqayanın “Sibir tatar türkcəsi” əsərində də mürəkkəb sözlər “Səs xüsusiyyətləri və səs hadisələri” başlığı altında araşdırılmışdır. E.Alqayanın əsərində də eyni ilə H.K.Çəngəlin əsərində olduğu kimi morfoloji yolla söz yaradıcılığı “Söz yaradıcılığı” adı altında öyrənilmişdir. Deməli, rus dilçiliyində olduğu kimi, Türkiyə dilçiliyində də söz yaradıcılığının dilçilikdəki yeri və mövqeyi tam müəyyənəlməmiş qalır.

Söz yaradıcılığının dilçiliyin bir bölməsi, yoxsa morfologiyanın tərkib hissəsi olması ilə bağlı Azərbaycan dilçiləri özlərinəməxsus və maraqlı fikirlər irəli sürmüşlər. Azərbaycan alimlərinin bu sahədəki araşdırmalarında söz yaradıcılığının sərhədlərinin tam müəyyənəlmədiyini görmək mümkündür. İndiyə qədər söz yaradıcılığından bəhs edən Azərbaycan dilçiləri, bu sahəni tədqiq edən alimlər, araşdırmaçılar söz yaradıcılığı bölməsini həm morfologiyanın, həm də leksikologiyanın tərkibində öyrənmişlər. Bəzi alimlər isə söz yaradıcılığından ayrıca bir bölmə kimi bəhs etmişlər.

“Müasir Azərbaycan dili” kitabında söz yaradıcılığından “Leksikologiya” bölməsində bəhs edilir [85]. H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində də məsələ eyni qaydada qoyulur, söz yaradıcılığı leksikologiyanın tərkib hissəsində öyrənilir.

S.Cəfərov “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” adlı kitabında söz yaradıcılığından ayrıca bir bölmə kimi bəhs edir. Lakin kitabın adı “Leksika”dır. Deməli, S.Cəfərov söz yaradıcılığını müstəqil sahə kimi verməyə çalışsa da, yenə onu leksikanın tərkibində öyrənmişdir.

Məsələ burasındadır ki, istər rus dilçiliyində, istərsə ümumi türkölogiyada, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində morfologiya-

dan bəhs edilən bütün əsərlərdə söz yaradıcılığından yazmaq ənənəvi bir hal almışdır. Məsələn, M.Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” (Morfologiya) adlı dərsliyində nitq hissələri üzrə söz yaradıcılığı belə başlıqlarda verilir [47]: “İsmın quruluşca növləri”, “Sifətin quruluşca növləri”, “Feilin quruluşca növləri”. Nəzərə alsaq ki, bu kitab 4 cildlik “Müasir Azərbaycan dili”nin 3-cü cildidir. “Leksikologiya” ya aid II cildə isə söz yaradıcılığı bəhsi var. Eləcə də AMEA-nın “Müasir Azərbaycan dili” adlı 3 cildliyinin “Leksikologiya” bölməsində söz yaradıcılığından bəhs edilir, eyni məsələ kitabın II cildində də nitq hissələri üzrə verilir. Deməli, Azərbaycan dilçiliyində həm morfologiya, həm də leksikologiyaya aid yazılmış əsərlərdə söz yaradıcılığı bölməsi eynilə təkrarlanır. Söz yaradıcılığının morfologiyanın tərkibində verilməsinin də tarixi vardır. Belə ki, *“...söz yaradıcılığı nəticə etibarı ilə leksikologiyanın problemidir. Söz yaradıcılığının müstəqil bir bölmə kimi verilməsi də onu leksikologiyadan ayırmır”* [97, s.27]. *“...söz yaradıcılığı qrammatikanın (morfologiyanın) problemi deyil. Lakin onun qrammatik (morfoloji) aspekti var”* [97, s.27]. Bildiyimiz kimi, morfologiyanın əsas mövzusu sözün morfoloji tərkibidir. Şəkilçi morfemlərə həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici morfemlər aiddir. Deməli, morfologiyada həm də söz yaradıcılığının əsas vahidi olan leksik şəkilçilər tədqiq olunur.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində sözdüzəldici şəkilçilərin söz yaradıcılığında sistemli şəkildə tədqiqi professor S.Cəfərovun adı ilə bağlıdır. 1949-cu ildə nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dili” (Adlar və onları düzəldən şəkilçilər) əsərində dilimizdəki adlardan (adlar dedikdə - isimlər, sifətlər, say, əvəzlik, zərflər nəzərdə tutulur- Q.M.) düzələn adlardan, feillərdən ad düzəldən şəkilçilərdən bəhs edilir [20]. S.Cəfərov burada ayrıca olaraq söz yaradıcılığı və yaxud leksikologiya bəhsindən deyil, yalnız ad və onları düzəldən şəkilçilərdən də bəhs etmişdir.

S.Cəfərov 1960-cı ildə çapdan çıxan “Azərbaycan dilində

söz yaradıcılığı” adlı əsərində [24] yalnız morfoloji yolla söz yaradıcılığını deyil, sözlərin leksik və sintaktik yolla əmələ gəlmə yollarını da araşdırmışdır. Müəllifin “Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” adlı kitabında [22] ilk və sonuncu dəfə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər nə leksikologiyanın, nə morfologiyanın tərkibində, nə də söz yaradıcılığında öyrənilmişdir. Y. Seyidov yazır: “*Ənənəvi olaraq, söz yaradıcılığı leksikologiyanın mövzusu kimi qəbul edilib və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin üsulları kimi, söz yaradıcılığı formalardan bəhs edilir*” [97, s.27]. Y.Seyidov bildirir ki, “SSRİ xalqlarının dili” adlı ikinci cilddəki oçerklərdə söz yaradıcılığı “Leksika” bölməsində verilmişdir. Y. Seyidov qeyd edir ki, V.Vinoqradov söz yaradıcılığını bütövlükdə deyil, müəyyən aspektlərdə morfologiyada verməyi lazım bilir. “*Morfologiyada verilib verilməməsindən, yaxud, necə verilməsindən asılı olmayaraq, dilçilik qəbul edir ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatikanın problemi deyil. O, leksikologiyaya aid məsələ olub, lüğət tərkibinin təmin və tənzim edən vasitə və üsulların məcmusudur*” [104, s.27]. Gördüyümüz kimi, Y.Seyidov söz yaradıcılığını leksikologiyanın tərkibində öyrənilməsinin tərəfdarıdır. Söz yaradıcılığı qrammatikanın problemi olmasa da, onun qrammatik aspekti də var.

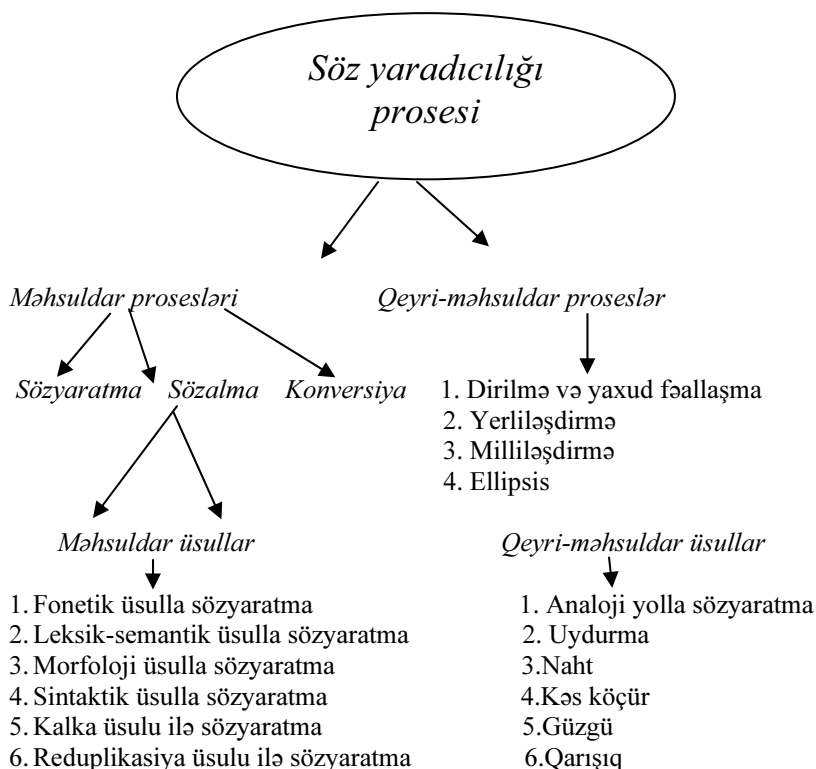
Azərbaycan EA “Müasir Azərbaycan dili” kitabının “Leksikologiya” bəhsində söz yaradıcılığı məsələsi xüsusi yer tutur. Yəni bu əsərin I hissəsində söz yaradıcılığı leksikologiyanın içərisində verilir [84, s.230-245]. Maraqlıdır ki, bu kitabın “Morfologiya” adlı II cildində nitq hissələri üzrə söz yaradıcılığından bəhs edilir. Yəni hər bir nitq hissəsindən danışıldıqda orada həmin nitq hissəsində gedən söz yaradıcılığı prosesi də yer almışdır.

H.Həsənovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində də söz yaradıcılığı leksikologiyanın tərkib hissəsi kimi öyrənilir [45, s.278-304].

Q. Kazımov “Müasir Azərbaycan dili” əsərinin morfolojiya bölməsində ayrılıqda söz yaradıcılığından bəhs etməmişdir. O da söz yaradıcılığını ayrı bir bölmə kimi yox, nitq hissələrinin içərisində tədqiq etmişdir. Hər bir nitq hissəsindən bəhs etdikdə quruluşca növləri də nəzərdən keçirmiş, sadə, düzəltmə, mürəkkəb sözləri araşdırmışdır [54].

M. Mirzəliyeva isə söz yaradıcılığına bir proses kimi baxmışdır. Alimin fikrincə, söz yaradıcılığı dilin bütün qatlarında gedən bir prosesdir. *“Söz yaradıcılığı - çoxəsrlilik dilçilik elminin tərkib hissəsi olub, tarixi səciyyə daşıyır. Müəyyən zaman kəsiyində baş verən və yaxud gedən bu proses sinxron mahiyyət kəsb edir”* [80, s.20]. M.Mirzəliyeva söz yaradıcılığının qrammatikanın, daha dəqiq desək, morfologiyanın, eləcə də leksikologiyasının tərkibində öyrənilməsinin, söz yaradıcılığının “leksik-morfoloji kateqoriya” kimi təqdim olunmasının əleyhinədir. Alimə görə, *“... söz yaradıcılığı prosesi dilin bütün qatlarında, bütün səviyyələrində gedən fasiləsiz prosesdir. Belə ki, dildə səs, vurğu, intonasiya dəyişikliyi nəticəsində meydana gələn sözlər, fonetik qatda cərəyan edən söz yaradıcılığı prosesinin nəticəsi deyilmi-?!!!”* [81, s.148]. Düzəltmə sözlərin yaranması isə sırf morfoloji qatda baş verən bir prosesdir. Sintaktik layda da söz yaradıcılığı prosesini izləmək mümkündür. Sintaktik əlaqələrin mühüm rol oynadığı söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi də söz yaradıcılığı prosesinin təzahürüdür.

Beləliklə türk dillərindəki sözyartama prosesini belə bir sxemlə göstərə bilərik:

Araşdırmalar nəticəsində bu fikrə gəlmək olar ki, söz yaradıcılığının yeri hələ də dilçilikdə tam müəyyənləşməmişdir və dilçilərin bu mövzuda müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. Ümumiyyətlə, dilçilik ədəbiyyatında söz yaradıcılığına ya dilçiliyin bir bölməsi kimi yanaşılmış, ya da o, morfologiyanın və yaxud leksikanın tərkibində öyrənilmişdir. Bizim fikrimizcə, söz yaradıcılığı nə morfologiyanın bir bölməsi, nə də dilçiliyin müstəqil bir sahəsidir. Söz yaradıcılığı sadəcə olaraq bir prosesdir. Dilin fonetik, leksikoloji, morfoloji, frazeoloji, sintaktik yaruslarında reallaşan yeni leksik vahidlərin yaranmasına xidmət edən bir proses.

1.2. Türk dillərində söz yaradıcılığının elmi-nəzəri əsasları

İdrak dünyası sonsuzdur – dünyanı dərk edən insan üçün də idrak prosesinin sonu yoxdur. Təbii dil əsas bilik vasitəsi olduğundan insan həyatı boyu ona davamlı olaraq yiyələnir. Lakin sivilisasiyanın inkişafı ilə daim yeni hadisələr və obyektlər meydana çıxır ki, onlar insanın şüurunda əks olunmalı və adlandırılmalıdır - dinamik söz yaradıcılığı isə dövrün belə tələblərinə optimal cavab verir.

Türk dillərində sözyaratmanın müxtəlif üsulları, prosesləri mövcud olsa da, bunlar sözdüzəltmə intensivliyinə görə fərqlilik nümayiş etdirir. Elə sözdüzəltmə üsulu var ki, qeyri-məhsulardır. Lakin elə üsullar da mövcuddur ki, söz yaradıcılığı prosesi məhz o üsul əsasında möhkəmlənir.

Qeyd edək ki, bu dünya haqqında ensiklopedik biliklərlə lingvistik biliklər arasında qəti sərhəd çəkməyə əsas vermir. Sözü mənasını səciyyələndirmək üçün fon məlumat zəruridir. Məsələn, sözdüzəltməni məna kompozisiyası anlayışı olmadan dəqiq təsvir etmək mümkün olmadığı halda, kompozisiya öz növbəsində yeni yaranan sözün koqnitiv xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir və konseptual təhlil məlumatlarının iştirakı olmadan yeni sözün strukturu məsələsi həll edilə bilməz.

Ümumi əsasə malik olan sözlər qrupu idrak subyektinin diqqətini istər-istəməz leksik səviyyəyə, birinci, minimum, abstraksiya səviyyəsinə xas olan ümumi xüsusiyyətə (ümumi məna, mənaların təzadı və s.) cəlb edəcəkdir. *“Ümumi semantik xüsusiyyət əsasında sözlər qrupu nizamlı paradıqmaya çevrilir, forması motivasiya olunmadığından bütün üzvləri bir-bir yaradılır və yadda saxlanılır. Amma ortaq ideal məxrəcə malik olan, ortaq formada əsaslanan sözyaradıcı paradıqmanın üzvləri də oxşar münasibətlərə girə bilər”* [68, s.55].

Mücərrədlik dərəcəsi baxımından söz əmələ gəlməsi leksika ilə qrammatikanın yarı yoludur. Qrammatika kimi, söz yaradıcı-

lığında da sistemləşdirilmiş inventar (qaydalar, modellər və s.) vardır ki, bu da leksikaya uyğun gəlmir və söz yaradıcılığı abstraksiyasının leksikadan daha yüksək səviyyəli abstraksiya olduğunu təsdiq etməyə imkan verir. Buna baxmayaraq, sözdüzəltmə qrupları kifayət qədər müntəzəm xarakter daşımır, bu da söz yaradıcılığını leksikologiyaya yaxınlaşdırır. Dil sistemi çox vaxt söz əmələ gətirmə qaydalarına məhdudiyyətlər qoyur. İnsan şüurunun əşyaların təbiətinə uyğun olaraq qurduğu ən mücərrəd konstruksiyalar qrammatik sferaya aiddir, hər bir söz üçün nizamlı və tənzimləyici xarakter daşıyır və dünyanın dil mənzərəsində ən yüksək qrammatik abstraksiya səviyyəsini təşkil edir.

Konsepsiya özünün inkişafının bu mərhələsində bir müddə aya deyil, onların şəbəkəsinə daxil edilir ki, bu da həm fərdin real obyekt və onun şüurla müəyyən etdiyi xassələri haqqında təsəvvürlərini, həm də onlarla münasibət qaydalarını tam əks etdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, mədəni və sosial reallıqlar nəzərə alınmaqla, informasiya emalı baş verir, lingvistik birlik üçün ən xarakterik xüsusiyyətlər, ən aktual antoloji cəhətlər bütövlükdə leksik vahidin əmələ gəlməsini təmin edir.

Bu mənada yeni sözlərin yaranmasında, xüsusilə bir dil üçün spesifik leksik vahidlərin (realilərin-Q.M.) əmələ gəlməsində kollektiv fon biliklərinin müstəsna rolu olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bunu da vurğulayaq ki, işarə - formalaşmış mənənin daşıyıcısıdır. Onun əsasında formalaşan dil vahidi lüğətin tərkib hissəsinə çevrilir və konkret, vahid obyekt deyil, obyektlər sinfinin virtual nümayəndəsini bildirir. Cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənmiş yeni bir əlamətin yaradılması nəticəsində müəyyən bir bilik strukturunun obyektivləşdirilməsi əvvəllər anlaşılmaz, aydın olmayan, bilikdə cəmləşərək əlamətdə möhkəmlənən, yeni forma alması və sistemə inteqrasiya olunması, orada nizamlı bilik kimi saxlanması və beləliklə də, dildə yeni söz yaranması deməkdir. Dilin iştirakı olmadan yalnız tamamilə yeni bir mənə formalaşa bilər, bu gün sadə bir ada rast gəlmək çətindir. Çünki bizi əhatə edən dünyada, demək olar ki, hər şey artıq məlumdur

və öz adını almışdır. Əgər yeni nominasiyalar yaranırsa, deməli, bunlar bir qayda olaraq, söz yaradıcılığı konseptlərinin adlarıdır ki, yuxarıda qeyd olunan kompozisiya və integrativlik prinsipləri kimi dilin təsiri onların formalaşmasında və nominasiyasında xüsusilə aydın görünür. Sözyaradıcı vahidlərin son dərəcə yüksək tezliyi söz yaradıcılığı anlayışının seçilmə tezliyindən xəbər verir. Sözyaratma anlayışının tərkib hissələri ümumiləşdirilmir: onların fərqləndirici xüsusiyyəti qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı interpenetrasiyadır, bu zaman söz yaradıcılığı konsepsiyası yeni, ayrıca bir bütöv kimi yaranır.

Dünya dilçiliyində söz yaradıcılığının nəzəri problemləri bir çox məşhur dilçilərin tədqiqat obyekti olmuşdur [224; 188; 223; 227; 252; 254; 255; 303; 310; 316; 317; 318; 319; 321; 322; 323]. Göstərilən alimlər istər flektiv, istərsə də aqlütinativ morfoloji quruluşu olan dillərdəki sözyaratma prosesinin nəzəri və praktik xüsusiyyətlərini hərtərəfli şəkildə öyrənmişlər.

“Müasir türk dillərində dilin müxtəlif qatlarında sözyaratma prosesləri gedir. Təbii ki, bu proseslər müxtəlif yollarla reallaşır. Türk dillərində sözyaratma üsulları haqqında dünya dilçilərinin tədqiqatları mövcuddur” [63, s.44].

Müasir türk dillərində sözyaratmanın müxtəlif yolları vardır. Türk dillərində müxtəlif üsullarla sonsuz sayda yeni söz yaratmaq mümkündür. *“Zaman içində olduğu kimi qalan, heç dəyişməyən bir dil yoxdur. Hər dil zamanla az və yaxud çox dəyişir. Əlbəttə, dil milli mədəniyyətin bir parçasıdır və mədəniyyət dəyişmələrinə paralel olaraq dildə də bir sıra dəyişmələr baş verir və hər bir dil başqa dillərlə təmasda olur”* [165, s.80].

Söz yaradıcılığı dedikdə, əsasən morfoloji və sintaktik yolla düzələn sözlərdən danışılır, düzəltmə və mürəkkəb sözlər araşdırılır. XX əsrin ən tanınmış rus dilçilərindən olan N.M.Şanski söz yaradıcılığının təhlilinə həsr etdiyi əsərdə morfoloji yolla sözyaratmadan əsas üsul kimi danışır. Yeni sözyaratmada morfoloji yolun üstünlüklərindən bəhs edən müəllif düzəltmə sözlərdən bəhs etmişdir. Alim *yeni sözyaratmada omonimləşmənin rolu,*

morfoloji strukturun dəyişməsi ilə yeni sözyaratmanın mövcudluğu haqqında araşdırma aparmış və bunun yeni sözyaratmanın əsasını təşkil etdiyini qeyd etmişdir [288]. H.Dizdaroğlunun “Türk dilində sözyaratma yolları” əsərində sözyaratma yolları arasında yalnız morfoloji və sintaktik üsulları göstərmişdir [125]. Əlbəttə ki, söhbət sinxron plandan gedir. Lakin əslində dildə söz yaratmanın daha müxtəlif yolları da mövcuddur.

A.M. fon Qaben qədim türkcədəki söz yaradıcılığı kimi yalnız şəkildə bəhs edir [136, s.43-61]. A. N. Kononov isə türk yazılı abidələrində bu üsulların olduğunu bildirir. 1. Morfoloji üsul; 2. Sintaktik üsul; 3. Substantivləşmə; 4. Fonetik üsul; 5. Kalka [231, s.83]. Ə.Rəcəbli isə *Orxon -Yenisey yazılarında söz yaradıcılığının bu üsullarını göstərir: leksik, morfoloji, sintaktik, fonetik* [91, s.149]. A.Əhmədova Orxon abidələrindəki söz yaradıcılığını tədqiq edərkən bu nəticəyə gəlmişdir: “*Orxon abidələrinin dilində dörd söz yaradıcılığı üsulundan istifadə olunmuşdur. Bunlardan ikisi qeyri-xətti, digər ikisi isə xətti söz yaradıcılığı üsuludur. Bunları leksik-semantik üsul, konversiya (morfoloji-sintaktik üsul), morfoloji üsul və sintaktik üsul terminləri ilə adlandırmaq mümkündür*” [30, s.116].

Alimlər türk dillərində müxtəlif sayda sözyaratma yolları göstərməklə yanaşı, bəziləri müəyyən üsulları qəbul etmir, bəziləri isə yeni üsullar artırmışlar. Məsələn, Türkiyə dilçisi F. Timurtaş türk dilində uydurma yolla sözyaratmadan bəhs etmişdir [177].

Bəzi dilçilər fonetik üsulu sözyaratma yolu kimi qəbul etmir, lakin konversiyanı söz yaradıcılığı üsulu kimi götürürlər [272].

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına dair ən fundamental əsərlərin müəllifi olan S.Cəfərov ümumi şəkildə dildə gedən söz yaradıcılığı üsullarını 3 qrupa bölür. Leksik, morfoloji, sintaktik yolla söz yaradıcılığı. Bu bölgüdən demək olar ki, söz yaradıcılığından bəhs edən bütün dilçilər istifadə etmişlər. Azərbaycan dilçiliyində isə söz yaradıcılığını ilk və hərtərəfli şəkildə tədqiq edən S.Cəfərov leksik yolla söz yaradıcılığına - dialekt və şivə-

lər hesabına, alınma sözlər hesabına, yeni məna kəsb etmək hesabına, fonetik tərkibin dəyişməsi ilə, düzəltmə sözlərin sadələşməsi və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımını aid edir. Bizim fikrimizcə isə, fonetik yolla söz yaradıcılığı leksik yolla söz yaradıcılığının içərisində verilməməlidir. Lakin buna baxmayaraq, S.Cəfərovun bu bölgüsü söz yaradıcılığına daha əhatəli və hərtərəfli bir yanaşmadır.

Türk dillərindəki sözyaratma üsulları haqqında araşdırma aparmış İ.Kazimov söz yaradıcılığı prosesinin leksik, morfoloji və sintaktik yolla gerçəkləşdiyini qeyd edir [53, s.293].

Tatar dilçisi F.Qəniyev tatar dilində sözyaratma yollarına bunları aid edir: *“fonetik; leksik-semantik; morfoloji; sintaktik; konversiya; ixtisar yolu ilə yaranan sözyaratma üsulları”* [137, s.69]. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, F.Qəniyevin tatar dilində söz yaradıcılığına dair apardığı tədqiqatlar əhatəli və hərtərəfli araşdırmalardan sayıla bilər.

Türkiyəli dilçi Z.Qorxmaz türk dillərində söz yaradıcılığından bəhs edərkən, yalnız morfoloji və sintaktik yolla reallaşan söz yaradıcılığı prosesindən söhbət açmışdır. Fonetik və leksik yolla sözyaratmadan demək olar ki, bəhs etməmişdir. Maraqlı budur ki, Türkiyə türkcəsi üzərində tədqiqat aparan alimlərin böyük əksəriyyəti Türkiyə türkcəsində söz yaradıcılığı deyəndə yalnız düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən bəhs etmişlər. Bu sahədə yazılmış əsərlərin çoxunda hətta mürəkkəb sözlər belə araşdırılmamışdır. “Söz yaradıcılığı” adı altında yalnız düzəltmə sözlər öyrənilmişdir. Türkologiyada söz yaradıcılığı mövzusunda tədqiqat aparmış Bəsim Atalay da yalnız sözdüzəldici şəkildələr vasitəsilə reallaşan sözyaratma üsulundan bəhs etmişdir [157].

O cümlədən türk dilinin Avropalı araşdırmaçısı J.Deni də əsərində yalnız leksik şəkildələrlə düzələn söz yaradıcılığından danışmışdır [123, s.140].

Son illərdə Türkiyədə söz yaradıcılığı üzərində kompleks və geniş tədqiqatlar aparan alim professor Ş.H.Akalındır. Ş. H.Akalin bildirir ki, son illərdə nəşr olunan qrammatika kitablarında

morfoloji və sintaktik yolla söz yaratma yolları ilə bərabər qəlibləşmə, ixtisar (abreviaturalar), arxaik sözlərin dirilərək yenidən dilə qayıtması, semantik mənanın dəyişməsi, digər dillərdən söz alma, fonetik yolla sözyaratma və bəzi söz yaradıcılığı yollarından bəhs edilir [111, s.5]. Sadalanan bu sözyaratma yollarının hamısının yer aldığı, araşdırıldığı bir mənbə yoxdur. Bəzi kitablarda bu yollardan bir neçəsinin adı çəkilmiş, bəzən də “və s.” sözü işlətməklə kifayətlənilmişdir. Mənbələrdə sözyaratma yollarının sayı və onları ifadə edən terminlər haqqında ümumi bir fikir yoxdur. Ş.H.Akalın Türkiyə türkcəsində sözyaratma yollarının hamısını əhatə edən bir əsərin yazılmadığını söyləyir. Azərbaycan dilində də vəziyyət Türkiyə türkcəsi ilə eynidir. Yalnız professor Ş.H.Akalının tədqiqatlarında sözyaratma üsulları daha geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Ş.H.Akalın qeyd edir ki, Türkiyə türkcəsində söz yaradıcılığının yolları bunlardır: morfoloji yolla söz yaradıcılığı, sintaktik yolla söz yaradıcılığı, alınma sözlər hesabına sözyaratma, yerliləşdirmə, ixtisar(adverbiallaşma), karma, örnəkalma, uydurma, geri və irəli assimilyasiya, ikiləmə(sözlərin qoşalaşaraq yeni söz yaratması), ellipsis, vurğuya görə yeni sözyaratma, xüsusi isimlərin ümumi isimlərə keçməsi ilə yeni sözyaratma yolu.

Türkiyə türkcəsində morfoloji üsuldən başqa da sözyaratma üsullarının olması barədə İ. Sarının və H. Yıldızın tədqiqatları da diqqət çəkir [168;186].

S.Ekər Türkiyə türkcəsində sözyaratma üsullarını belə təsnif edir: “1- *Sözdüzəltmə, birləşdirmə (birləşdirmə dedikdə sintaktik yolla söz yaradıcılığı nəzərdə tutulmuşdur: Q.Mahmudova)*; 2- *Sözlərin sinifini dəyişdirmə; 3-Məna dəyişiklikləri*” [126, s.314]. Digər bir Türkiyə dilçisi S.Əlibəkiroğlu Türkiyə türkcəsində aşağıdakı sözyaratma üsullarının olduğunu qeyd etmişdir: “1- *Morfoloji üsulla söz yaradıcılığı, 2- Sintaktik üsulla söz yaardıcılığı, 3- Analoji üsulla söz yaradıcılığı*” [113].

Türkiyəli alim H.Zülfüqar da Türkiyə türkcəsindəki sözlərin yaranma yollarından bəhs etmişdir. Nəzərə alsaq ki, hər bir ter-

min ilk öncə leksik vahid, sözdür, o zaman terminlərin yaranma yollarına sözlərin yaranma yolların da şamil edə bilərik. Lakin alim terminlərin yaranma yollarından danışarkən çox müxtəlif istiqamətləri göstərsə də, sözyaratmada birinci yol kimi “örnəkalma”-nı qeyd etmişdir. Bir sözün səs və quruluş xüsusiyyətləri nümunə alınaraq başqa sözlər düzəldilir. Bu üsulla söz düzəltmək yalnız Türkiyə türkcəsi üçün yox, başqa dillər üçün də xarakterikdir. H. Zülfüqar bildirir ki, *ingilis dilinin təzyiqi altında olan başqa müasir dillər “örnəkalma”-nı əsas götürməklə yeni sözlər yaratmışlar. “Örnəkalma” metodu bir növ “bənzətmək, oxşatmaqdır”* [187, s.157].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodla yaradılacaq söz və terminlərdə kök və başlanğıc formadakı səs bənzərliyini, sözdüzəldici şəkilçilərdə isə ortaqlığı izləmək, yaradılacaq nümunələrin daha asan mənimsənilməsinə şərait yaradır. Əlbəttə, bu zaman səs və quruluş xüsusiyyətlərinin qaydalara uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır.

H.Zülfüqar söz və termin yaratmanın ikinci yolu kimi sözdüzəldici şəkilçilərlə kök və başlanğıc formalarından termin düzəltmək yolunu göstərir. Bu sözyaratma tarixən və bu gün ən məhsuldar olan morfoloji üsulla sözyaratmadır. H.Zülfüqar da digər dilçilər kimi bu yolu ən məhsuldar üsul adlandırır. “*Dil tarixinin bütün mərhələlərində təsadüfən, necə deyərlər, göydəndüşmə kimi, yeni söz əmələ gələ bilər, yaxud kimsə nə etdiyini dəqiqliklə bildirmək istədikdə, könüllü olaraq yeni söz yarada bilər*” [187, s.75].

Digər türk dillərindəki vəziyyət də Azərbaycan dilindən fərqlənmir. Tatar dilinin söz yaradıcılığı üzərində tədqiqat aparan F.Qəniyev tatar dilində fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik üsullarla söz yaradılmasından bəhs etmişdir [137].

N.A.Baskakov noqay və qaraqalpaq dilləri üzərində tədqiqat apararkən göstərir ki, bu dillərdə yeni sözlər leksik, morfoloji, sintaktik yollarla reallaşır [198; 215]. Qumuq dilindəki söz yaradıcılığını araşdıran N.K.Dmitriyev, şor dilindəki sözyaratmadan

bəhs edən N.R. Dırenkova, tuvin dilinin tədqiqatçısı F.Q.İsxa-kov, qırğız dilinin araşdırmaçısı B.O.Oruzbayeva tədqiqat ob-yekti olan dillərdə qismən fonetik və əsasən leksik, morfoloji, sintaktik üsulla söz yaradıcılığından bəhs etmişlər [216; 218; 233; 252]. Gördüyümüz kimi, keçmiş sovet dilçilik məktəbinin ənənələrinə sadıq qalan dillərdə sözyaradıcılığına münasibət də nisbətən oxşarlıq təşkil edir. Lakin yalnız Türkiyə dilçiliyində fərqli sözyaratma üsullarına rast gəlinir.

Beləliklə, sözyaratma üsulları haqqında müxtəlif alimlərin araşdırmalarını nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticə çıxardıq ki, müasir türk dillərində sözyaratma üsulları iki yerə ayrılır: 1. Məhsuldar sözyaratma üsulları; 2. Qeyri-məhsuldar sözyaratma üsulları. Məhsuldar sözyaratma üsullarına aşağıdakılar aiddir:

1. Fonetik üsulla sözyaratma; 2. Morfoloji üsulla sözyaratma; 3. Leksik-semantik üsul; 4. Sintaktik üsul; 5. Kalka üsulu; 6. Re-duplikasiya üsulu.

Qeyri-məhsuldar sözyaratma üsulları kimi *analoji yolla söz-yaratma üsulunu, uydurma, naht, kəs-köçür, güzgü, qarma-qar-ma* üsullarını göstərmək olar.

1.3. Türk dillərində söz yaradıcılığına koqnitiv yanaşma

XX əsrin 90-cı illərindən başlayaraq koqnitiv dilçilik sürətlə inkişaf etməyə başladı. Dilçiliyin bütün sahələrinə koqnitiv ya-naşma ön plana çıxmağa başladı. XX əsrin sonlarına qədər dilçi-likdə hakim mövqeyə malik olan strukturalizm yavaş-yavaş öz yerini koqnitiv dilçiliyə verməyə başladı. Əslində koqnitiv dilçi-lik ənənəvi dilçiliyin nəzəriyyəsinə əsaslanır. V.Humboldtun “xalqın ruhu onun dilində ifadə olunur” fikri koqnitiv dilçiliyin ana sütununu təşkil edir. Xalqın ruhu sözlərdə yaşayır. Dildəki sözlər hər bir xalqın nəinki ruhunu, həyat tərzini, tarixini, təbiə-tini, coğrafiyasını, dil daşıyıcılarının adət-ənənəsini özündə əks etdirir. Bütün bu sadaladıqlarımız konseptlər şəklində insan tə-fəkküründə, şüurunda reallaşır. Konseptlər isə təfəkkür süzgə-

cindən keçərək sözlər şəklində dildə əks olunur. Dildəki leksik vahidlər birbaşa koqnitiv proseslərlə əlaqədardır. *“Dilsiz heç bir obyektiv gerçəkliyi qavramaq mümkün deyildir. Dilsiz insan şüurundan, insan təfəkküründən ümumiyyətlə insanın özündən danışmaq olmaz. İnsanı insan eləyən onun şüuru, təfəkkürü deyil, dilidir. Şüur da, təfəkkür də dilin bir adıdır”* [90, s.33]. Təfəkkürlə dil bir-biri ilə çox sıx əlaqəlidir. Bu əlaqə isə dil vahidləri içərisində ən çox leksik vahidlərdə hiss olunur. Koqnitiv dilçiliklə söz yaradıcılığı arasında çox sıx əlaqə mövcuddur. Bunu dünya dilçiliyində koqnitiv dilçiliyi ilk tədqiq edən alimlərdən olan E.S.Kubryakova da təsdiq edir [237; 238].

İnsan dünyanı daim qavrayış yolu ilə öyrənsə də, biz dünya haqqında məlumatın əsas hissəsini diskurs və gündəlik ünsiyyət vasitəsi ilə alırıq. Koqnitivliyi mahiyyət etibarilə dilin əsas ti-kinti vahidi olan sözə yanaşması kimi xarakterizə edən M.D.Ste-panova informasiya vahidi kimi sözün semantik funksiyasına id-rak elementinin, anlayışın formalaşmasının və ünsiyyət prose-sində müvafiq psixi obrazın ötürülməsinin daxil olduğunu yazır. N.Xomski dilə kommunikasiyada koqnitiv proses kimi baxır və bu cəhət 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən xarici dilçilər tərə-findən qabardılır [300, s.59]. Bilik dünyanı əks etdirməklə deyil, həm də onun interpretasiyası nəticəsində formalaşır. İnsan bu bi-liyi obyektivləşdirən nominasiyanı o zaman yarada bilər ki, o, dünyanın əks olunmuş fraqmentinə öz görüşünü verə bilsin və bu da bir neçə amillə formalaşır. *“Obyekt haqqında ilkin, hətta ən elementar bilik olmadan predmetin adlandırılması tamamilə ağlasığmazdır”* [263, s.103]. Predmet haqqında bilik mütləq onun konseptuallaşdırılmasını - qəbul edilən məlumatın qavra-nılması və konsepsiyaya çevrilməsini, onun zehni təsvirini nə-zərdə tutur. Bu prosesdə əsas məqam daxili informasiyanın, an-layışın tədricən formalaşaraq, təkmilləşərək linqvistik mənaya necə çevrilməsidir. Ə.Rəcəbli yazır: *“Dünyanın dil mənzərəsinin milli xüsusiyyətləri formal və məntiqi-semiotik səviyyədə təzahür edir. Formal səviyyədə dünyanın mənzərəsinin özünəməxsusluğu*

dilin leksik, frazeoloji, grammatik və üslubi vasitələri ilə yaradılır, konseptlərin ilk formalaşmasının baş verdiyi leksik-semiotik səviyyə xalqın dünyagörüşünü əks etdirir” [90, s.121].

Ümumiyyətlə, konsepsiya idrak subyektinin şüuru ilə ayrılmış, onun özü tərəfindən mənimsənilmiş və xolistik təsvirə çevrilmiş bir obyektədir. Belə ki, obyekt tək, referentli, real mühitə girdikdə, insan şüurunun da əks etdirdiyi bir çox konkret situasiya detalları ilə müşayiət olunur.

Dilçilikdə həm xarici, həm də yerli koqnitiv istiqamət çərçivəsində bir neçə yönü fərqləndirmək olar. Türk dillərində söz yaradıcılığının koqnitiv aspektdə öyrənilməsi koqnitiv-diskursiv istiqamət çərçivəsində gerçəkləşir. Onun mahiyyəti *“koqnitiv və lingvistik strukturlar arasında müəyyən korrelyasiyaların (müqayisə edilən anlayışların bir-birilə münasibəti) axtarışına və aşkarlanmasına istiqamətlənmiş konseptual təhlilin daha dərinədən başa düşülməsinə kömək edir. Çünki anlayışlar onların ikili funksiyasında - həm şüurun operativ vahidləri kimi, həm də lingvistik işarələrin mənaları kimi müəyyən etmək məqsədi daşıyır. Yəni lingvistik formalarda və kateqoriyalarda ideal vahid formalaşır”* [239, s.25]. Bu müddəalar çərçivəsində sözyaratma modelləri insanın lingvistik təcrübəsinin müəyyən təsnifat vahidləri kimi şərh edilməlidir. Müxtəlif dərəcəli ümumiləşdirmənin konseptual strukturları sözlərin necə düzəldildiyi və sözlərin necə hazırlana biləcəyi haqqında şüurun bəzi formalarını təmsil edir. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərin mental leksikonda bütövlükdə və ya parçalanmış formada saxlanması ilə bağlı psixolingvistiklər hələ də yekdil fikrə gəlməsələr də, insanın daxili leksikonunda söz əmələ gətirən modellərin bəzi ümumiləşdirilmiş analoqlarının mövcud olduğunu güman etmək olar. Sözyaratma nəzəriyyəsinin inkişaf tarixi göstərir ki, əvvəlcə söz formalaşdırma modellərinin bir inventarı tərtib edilmiş, sonra söz yaratmaq üçün ciddi məntiqi qaydalar hazırlanmış və bu qaydalar insanın zehni fəaliyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Hal-hazırda söz yaradıcılığının modelləşdirilməsi nəzəriyyəsi zehni fəaliyyətin müqayə-

sə, eyniləşdirmə, nəticə çıxarma, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin quruluşu ilə bağlı anlayışların formalaşması əməliyyatlarının mahiyyəti haqqında hansı nəticələrin çıxarılmasının mümkünlüyünü öyrənir. Koqnitiv-diskursiv paradigma çərçivəsində, sözün şifrəsini açmaq və yaratmaqla bağlı intellekt prosesləri üç növ düşüncə prosesi ilə əlaqələndirilir: assosiasiya, analogiya və proporsional strukturlarının qurulması [234, s.110].

Qeyd etmək lazımdır ki, dilin emalı və qavranması prosesləri, məfhumların struktur tipləri və onların dil ifadələri, koqnitiv-semantik kateqoriyalar, dildə məkan və zaman münasibətlərinin ifadəsi və s. müasir koqnitiv dilçilikdə tədqiq olunan aktual mövzulardır. Tədqiqatlarda ön plana çəkilən istiqamətlərə bunları göstərmək olar: funksional praqmalinqvistikə, koqnitiv onomasiologiya, koqnitiv-kommunikativ terminşünaslıq, koqnitiv neologiya, koqnitiv frazeologiya və koqnitiv prinsiplərə əsaslanan leksikoqrafiya [90, s.34].

Türk dillərində yeni sözyaratmada leksik şəkilçilər nə qədər fəal olsalar da, söz əmələgəlməsində sintaktik qaydaların rolunu da inkar etmək olmaz. Dildə sözlərin formalaşmasında qlobal xarakterli sintaktik qaydalarla yanaşı, “kiçik qaydalar” daha mühüm rol oynayır [235, s.9]. Leksik şəkilçilər əsasən morfoloji üsulda aktiv mövqeyə malikdir. Koqnitiv proseslər biz deyərdik sintaktik üsulla sözyaratmada, leksik–semantik üsulla sözyaratmada daha aktiv mövqeyə malikdir. Sintaktik üsulla sözyaratma da bildiyimiz kimi, iki müxtəlif, yaxınmənalı, əksmənalı və yaxud eyni mənalı dilvahidləri birləşir. Bu dil vahidlərinin birləşməsi də koqnitiv prinsiplərə əsaslanır. Məsələn, Azərbaycan dilində dil daşıyıcıları böyüklüyünə, hündürlüyünə görə ilk dəfə gördükləri quşu dəvəyə oxşatmış və ona “dəvəquşu” adı vermişlər. Azərbaycanlıların təfəkkür və şüurunda dəvə çox nəhəng quş olduğu üçün bu heyvana belə ad vermişlər. O cümlədən, qazaxlar *мүйеқұс*, qırğızlar *мөө кыу*, türk dilində *devekuşu*, tatar dilində *мөя*, özbək dilində *tuyaqush* leksik vahidlərində sözün bazasını müxtəlif türk dillərində işlənən “dəvə” sözü təşkil edir.

Bu halı biz Qərb dillərində müşahidə etmirik. Deməli, ümumtürk təfəkküründə Afrika mənşəli bu nəhəng quşu məhz dəvəyə oxşatdıqları üçün “dəvəquşu” adı vermişlər.

M.Əsgərov çox doğru olaraq bildirir ki, söz və ya forma yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. “Əgər gerçəklik elementi əvvəlcədən dərk olunmamışdırsa, ya da adının verilməsi ilə eyni vaxtda dərk edilmirsə, onunla bağlı söz yarana bilməz, eləcə də yaddaşda olmayan və ya yaddaşdan silinmiş gerçəklik elementi ilə bağlı olan söz dildə qala bilməz” [38, s.96]. Söz yalnız dərk olunmuş gerçəklik elementi ilə bağlı yarana bilər. Gerçəkliyə verilən ad eyni zamanda dil konstruksiyasıdır.

Morfoloji məhdudiyyətlər ətraflı təsvir edilirsə, yeni sözyaratmada tədqiqatlar zamanı modellərin düzəltmə mənasının təsvirində semantik əlaqələr şərh olunursa, hal-hazırda hər bir kiçik qayda üçün koqnitiv məhdudiyyətləri təsvir etməyin vacibliyi ön plana çıxır. Belə təsvirin mahiyyətini ortaya qoymaq üçün konseptual strukturların linqvistik formalara salınması konsepsiyasına müraciət edək. Yeni yaranan sözün konseptual strukturunun müəyyən anlayışları linqvistik mənə qazanır. Digər anlayışlar belə mənə qazanmadığı üçün anlayışlar dil xəritəsində nöqtə kimi göstərilir. Eyni zamanda, ona ünvanlanan nitqdən, sözlərin mümkün formaları, habelə bu formaların mənası ilə bağlı nəticəyə gəlinir. Söz yaradıcılığında kiçik qaydaların koqnitiv məhdudiyyətləri konkret şəkildə qaydaların hər birinə uyğun olaraq formalaşan sözlərdə məlumatın necə paylanması, hansı məlumatın mütləq şəkildə izah edilməsi və hansı məlumatın olmaması ilə bağlıdır. “*Kiçik qaydaların leksikada rolu həm də ondan ibarətdir ki, onlar bu qaydaya uyğun əmələ gələn sözlərin maddi qabıqlarının arxasında konseptual strukturların cəmi leksikanı formalaşdırır*” [235, s. 9]. Düzəltmə və ya mürəkkəb sözlər müxtəlif konseptləri əks etdirərək insanın realıqda və ya hadisələr arasında münasibətləri necə konseptuallaşdırdığını əks etdirir. Dildə müxtəlif üsullarla yaranan leksik vahidlər konseptual əlaqələrin analoquna çevrilir. Dildə yaranan hər bir sözün özü-

nəməxsus konseptual quruluşu mövcud olur. Türk dillərində yeni yaranan sözləri təhlil edərkən biz bu konseptuallaşdırmanın şahidi oluruq. Yeni yaranan sözlər müxtəlif konseptləri ifadə edən anlayışlarla əlaqəli olduğu halda koqnitiv xüsusiyyətlər daşıyır.

Türk dillərində yeni yaranan sözlər ən çox ümumi konseptlərə - yaxşı və pis, müharibə və sülh, dost və düşmən, qorxaq və cəsarətli, tənbel və əliaçıq və s. əks anlayışları bildirir. Hər hansı bir sözün daşdığı konseptlə semantika anlayışları çox zaman qarışdırılır. Konsept deyəndə bir çox dilçilər məhz semantikanı nəzərdə tuturlar. Halbuki konsept daha ümumi və çoxşaxəli, semantika isə daha konkret anlayışdır. Məsələn, yaxşı konseptinin daxilində yüzlərlə müxtəlif semantika daşıyan söz daxil etmək mümkündür. Z.Əliyeva yazır: *“Konsept mental prosesdir, yəni o, bilavasitə şüurda gedən prosesdir və onu təzahür etməyincə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Konkret konseptin təzahürlərinin öyrənilməsi həm anlayışın özünə, həm də daşdığı mənaların məcmusuna aydınlıq gətirməyə imkan verir”* [35, s.13].

XX əsrin 1970-ci illərində, xüsusilə, Şimali Amerikada koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə semantika diqqətdən kənarda qalmışdır. Bütün tədqiqatlar koqnitiv dilçiliyi hədəf aldığından çox vaxt konsept və semantika terminləri eyniləşdirilirdi. Azərbaycan dilçiliyində də çox vaxt konsept dedikdə məhz semantik başa düşülür. Bu iki termin əksər zamanlarda biri - birinin sinonimi kimi təqdim edilir. Lakin yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, konsept və semantika fərqli terminlərdir. Konsept termini özündə müxtəlif semantikaları özündə hifz edir. Semantik sahə müəyyən struktur prinsipə əsaslanan leksik - semantik qruplaşmadır və buraya bənzərlik, kontrastlılıq, iyerarxiya, partonimiya və s. daxildir. Sözlər aktual tematik situasiya əsasında bir freymdə birləşir. *“Abstraksiyanın sözyaratma səviyyəsi söz yaradıcılığı üsulları, sözyaradıcı modellər, onların reallaşdığı qaydalar və vasitələr, həmçinin sözyaradıcı kateqoriyalar əsasında bərqərar olur. Sözyaratma abstraksiya səviyyəsi sistem planında ayrılmış nitq hissələrini alt kateqoriyalara ayırır: bu, söz yaradıcılığı sis-*

teminin qarşısında duran əsas koqnitiv vəzifələrdən biridir” [65, s.147].

Türk dillərində bütün düzəltmə modellərin siyahısını götürsək, bu modellərin bəziləri qanunauyğunluğuna və qeyri - məhsuldarlığına görə qrammatik qaydalara uyğun gəlir. Sözyaratma modelləşməsinin öyrənilməsində əsas məsələ koqnitiv və linqvistik strukturlar arasında müəyyən korrelyasiyaları axtarmaq və aşkar etməkdir. Bu halda sözyaratma modelləri təkcə linqvistik təcrübənin kateqoriyalaşdırıcıları, sözlərin necə əmələ gəldiyi və yaradıldığı haqqında şüurun bəzi detalları kimi deyil, həm də insanın əldə etdiyi və bu prosesdə ətrafındakı dünya ilə qarşılıqlı əlaqəni dərk etdiyi təcrübənin təsnifatçısı kimi də qəbul edilə bilər. Beləliklə, bu zaman söz əmələ gətirmə nəzəriyyəsi nəinki düzəltmə və mürəkkəb sözlərin hissələri ilə ifadə olunan anlayışlar və uyğun sözdüzəltmə modelləri arasında hansı assosiativ əlaqələrin qurulduğunu, həm də bunların rolunun nə olduğunu öyrənməlidir. Təbii ki, leksik vahidlər yalnız köklərdən, yəni leksik formalardan ibarət olmur. Əlbəttə ki, burada amorf dillər istisnaqlıq təşkil edir. *“Türk dillərində də ünsiyyəti tam şəkildə təmin edəcək dolğun və lakonik dilin, yaxud da nitqin yaranma bilməsi üçün mütləq şəkildə leksik-qrammatik və qrammatik formaların iştirakı vacibdir*” [37, s.157]. Bu gün müasir türk dillərində yeni sözlərin yaranmasında yüz il bundan əvvəlki kimi yenə də leksik-qrammatik formantlar olan-leksik şəkilçilər fəallıq göstərir. M.Əsgərov türk dillərində düzəltmə sözlərin koqnitiv xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən leksik formanın ikinci tipi kimi sözdüzəldici şəkilçi morfemlərdən danışır. Çox doğru olaraq qeyd edir ki, *“...Azərbaycan dilində dəmirçi, kömürçü, formaları olduğu halda taxtaçı, daşçı formaları yoxdur. Bu formalar əvəzinə Azərbaycan dilində dülgər, xarrat və bənnə sözləri işlənir. Türk dilində isə analogi olaraq ahşapçı və taşçı formaları işlənir. Türk dilində işlənən tişçi, gözçü formalarının yerinə Azərbaycan dilində diş həkimi və göz həkimi işadələri işlənir*” [37, s.154]. Deməli, leksik şəkilçilərin söz köklərinə artırılması özü də kor-

koranə yox, müəyyən koqnitiv xüsusiyyətlər daşıyaraq reallaşır.

Söz yaradıcılığı dil sistemində bir həlqədir. Bu həlqə insanın xarici və daxili təcrübəsinin elementlərinin inikasını və nomina-siya (adlandırma) proseslərinə xidmət edən və şərtləndirilən va-sitələri, vahidləri, əlaqələri və s. təşkil edir. Söz yaradıcılığının bütün vasitələri, onun bütün üsulları və modelləri nominasiyanın reallaşması üçün yaranır və ortaya çıxır. Söz yaradıcılığı bilava-sitə nominasiya ilə bağlıdır, yəni nominasiya nəzəriyyəsi və onun əsas funksiyaları adların yaranmasına yönəlmişdir. Nomi-nasiyaların özləri təkcə adlar və obyektlər, obyektiv reallıq hadi-sələri arasında birbaşa əlaqəni deyil, həm də reallıqlar arasında müxtəlif növ münasibətləri əks etdirir. Nominativ funksiya - söz əmələ gətirmə sisteminin əsas və ilkin funksiyası - dildə əks olu-nan dünya mənzərəsinin mürəkkəbliyi və dərinliyi ilə fərqlənən düzəltmə sözlərdə özünəməxsus şəkildə yön dəyişdirir. Mövcud olan hər şeyi birləşdirən dil lüğətdə insan dünyasına və onun ət-rafına proyeksiya edilir və bu dünyada mövcud olan münasibət-lərin və asılılıqların təkrar istehsalına xidmət edir.

Nominasiyaların özü təkcə adlar və obyektlər, obyektiv real hadisələr arasında birbaşa əlaqəni deyil, həm də əşya və hadisə-lər arasında müxtəlif növ münasibətləri əks etdirir. Linqvistik kommunikasiya zamanı həmin dildə danışan sahib olduğu bütün bilik bazasından istifadə edir. Bilik bazasına linqvistik biliklər (qrammatik biliklər, leksik semantika, nitq ünsiyyətinin prinsip-ləri); qeyri -lingvistik biliklər (kontekst və situasiya, adresat haqqında biliklər, o cümlədən adresatın qarşıya qoyduğu məq-səd və planlar, onun danışan və ətraf mühit haqqında fikirləri); ümumi intellektual bilikləri yəni dünya haqqında biliklər (hadisə-lər, vəziyyətlər, hərəkətlər və proseslər haqqında biliklər) daxil-dir. Bütün dövrlərdə fəlsəfənin, sonra isə dilçiliyin vəzifələrindən biri ətraf aləmi bilmək olmuşdur. Müşahidə olunan hadisə-ləri ilk dəfə olaraq qavrayış vasitəsilə dərk edirik. Qavrama məlu-matın qəbulu və dəyişdirilməsinin mürəkkəb bir prosesidir. Mü-əyyən bir vəziyyəti başa düşmək üçün, yaddaşımızda yeni bir

vəziyyəti (və artıq qavrayışdan keçmiş) ağılınızda tanış bir vəziyyətlə uzlaşdırırıq. Yeni məlumatların emalı yaddaşdakı əvvəllər yığılmış təcrübədən istifadə etməklə həyata keçirilir və təcrübənin özü artıq beynimizdə olan stereotip modellərdən istifadə etməklə təşkil edilir. Koqnitiv elmin məqsədi - insanın düşünmə, qavrama və dərk etmə prosesində ixtiyarında olan mexanizmlərin xarakterini müəyyən etməkdən ibarətdir. Belə ki, “...*dil davamlı düşüncə axıcılığıdır, onun bir vəziyyətdən digərinə keçməsi sabitdir, ilk növbədə öz davamlılığı ilə xarakterizə olunan bir prosesdir*” [239, s.23]. Söz yaradıcılığı funksional bir sistem olmaqla, dildənkənar və dildaxili təbiət hadisələrinin qarşılıqlı təsiri nəticəsində özünü formalaşdırmağa qadirdir. Söz yaradıcılığına funksional-koqnitiv yanaşma ünsiyyətdə leksik vahidlərin istifadəsini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Koqnitiv yanaşma sözün strukturuna daxil edilmiş və insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqəli bütün növ biliklərinin sistemləşdirilməsini təmin edir. O, leksik vahiddə biliyin hansı strukturunun təsbit edildiyini, biliyin sözdə presləşməsi və genişlənməsinin necə həyata keçirildiyini, onun təfərrüatlarının müxtəlif dərəcələrinin necə təzahür etdiyini aşkar etməyə imkan verir. Koqnitiv funksiya sözlərin məzmununda anlayışların müxtəlif aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Koqnitiv yanaşma ilə sözün leksik mənasında linqvistik vahidlərin fəaliyyətini əvvəlcədən təyin edən keyfiyyətə yeni komponentləri müəyyən etmək mümkündür. Bu yanaşma lüğət vahidlərində qeydə alınan bilikləri nəzərə almaqla dilin leksik sisteminin funksional semantik təsnifatını verməyə imkan yaradır. Koqnitivizm nöqteyi-nəzərindən leksik məna dildə sabitləşmiş, insan fəaliyyəti ilə sıx bağlı olan müəyyən bilik və təcrübə təbəqələrinin əks olunması kimi qəbul edilir.

Konsept həm dillə, həm də mental vasitələrlə təqdim olunur. Bir çox tədqiqatçılar sözün mənasını obyektə, hadisəyə ekstralingvistik oriyentasiyası ilə, real aləmin təyinatı əsasında qəbul edirlər. Semantikanın qnoseoloji əsası cisimlərin, real hadisələrin insanın şüurunda əksidir və obyektin şüurumuzda birbaşa

inikasına əsaslanan sözün mənasının dərk olunmasından irəli gəlir. Sözün məna strukturunda şüurdakı bir obyektin, hadisənin və ya əlaqənin və ya reallığın ayrı-ayrı elementlərinin əks olunması əsasında formalaşmış təbiətə bənzər psixi formasiyanın məlum əksi vardır. Sözün quruluşuna daxil olan səs tərkibi təkcə mənanı ifadə etmək və onu başqa insanlara çatdırmaq üçün deyil, həm də sözün yaranması, formalaşması, mövcudluğu və inkişafı üçün zəruri bir qabıq kimi çıxış edir. Bununla belə, hətta müxtəlif lingvistik istiqamətli tədqiqatçılar arasında sözün mənasının tərifləri bir növ konseptual əsasla əlaqələndirilir. Söz yaradıcılığı özündə müxtəlif üsullarla yaranan sözlərin koqnitiv aspektini həyata keçirir və reallıqlar haqqında biliklərin xüsusi ifadə üsulunu əks etdirir. Söz yaradıcılığı-formativ mənada dildən kənar reallıq elementləri arasında mövcud olan əlaqə və münasibətlər əsasında təsbit edilir. Belə ünsiyyət əlaqələri söz yaradıcılığı proseslərinin əsasında durur və bir məlumatın digərinə keçidində özünü göstərən dilin davamlılığını həyata keçirir. Söz yaradıcılığı dildə sözlərarası assosiasiyaya əsaslanan, subyektlərarası assosiasiyadan fərqlənən, polisemantik sözlərdə leksik səviyyədə fəaliyyət göstərən, müxtəlif denotat siniflərinin adı olan dildə assosiativ dizayn baxımından homogen münasibətlərin müntəzəm növlərindən birini aşkar edir. Ümumi tipli məna, bir sıra sözlərə xas olan, ümumi formantla obyekt, hərəkət arasındakı əlaqənin xarakteri, işarəsi və s. sözlərin semantikasını təşkil edir.

Sadə sözlərdə leksik məna ilə predmet arasında, obyektiv reallıq hadisəsi ilə birbaşa əlaqə vardır. Düzəltmə sözlər struktur və semantik cəhətdən həmişə köklərdən asılıdır. Düzəltmə sözün semantikasını söz əmələ gətirmə morfemlərinin semantikasına, söz əmələ gətirmə modelinin mənasına əsaslanır. Düzəltmə sözlərdə cisimlər, hadisələr, əlamətlər arasındakı əlaqənin mənası birinci plana keçir. Beləliklə, məhsuldar söz mütləq yeni motivli sözdə öz əksini tapır, ona həm semantikasını, həm də formal komponentini – məhsuldar əsasını köçürür. Düzəltmə söz bizi düzəltmə əsasa yönləndirdiyindən, düzəltmə sözün semantik

strukturunda əlaqənin məna dəyəri önəmli rola malikdir. Münasibətlərin abstrakt seması mənanın tərkib hissəsi olmaqla düzəltmə sözün semantikasına ilə kök arasında əlaqənin olması labüddür. Deməli, hər hansı düzəltmə sözün semantikasına əlaqə komponenti daxil olur.

Sözlərin mənalarının, dilin köməkçi vasitələrinin təhlili, onların funksiyalarının bölgüsü əsasında bir-biri ilə əlaqəli vahidlərin özündən abstraksiya şəklində “münasibətlər çərçivəsi” qurulur. Beləliklə, dünyanın mənzərəsi yalnız adlar sistemindən ibarət məfhum kimi deyil, həm də bir-biri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı olan məfhumlar sistemi kimi ortaya çıxır. Söz əmələgətirmə advermə aktında gerçəkdə ad vermək istədiyimiz fraqment ilə müqayisə etdiyimiz fraqment arasında müəyyən münasibətlərin qurulması nəticəsində yaranır. Münasibətlər və əlaqələr kateqoriyası adətən ən azı iki kəmiyyətin nisbəti ilə xarakterizə olunan kateqoriyadır. Müəyyən bir əlaqə növü yaradaraq, söz əmələ gətirən mənalar həm də iki müxtəlif tərkibli varlıqlar arasında, yəni adın onomasioloji əsası ilə onun xüsusiyyəti arasında və müvafiq olaraq, kök və hissələri arasında əlaqənin mövcudluğunu əks etdirir.

Bütövlükdə sözün mənasının tərkib hissələrinin sintezi həm linqvistik, həm də ekstralingvistik amillərə əsaslanmalıdır. Bütün bunlar sözün semantik təbiəti ilə bağlı məlum mövqeyi təsdiqləyir. Formal ifadə qəbul etməyən məna komponentləri adətən semantik artımlar kimi təsnif edilir. Məna düzəltmə sözün fərdi komponentidir. Beləliklə, düzəltmə sözün semantik quruluşu maksimum dərəcədə mücərrədlik, “davamlılıq” və ya söz əmələ gətirmə mənası komponentlərin iyerarxik təşkil olunmuş strukturunu təşkil edir. Söz əmələgəlmə prosesində dilin nominativ funksiyası üstünlük təşkil edir və məfhumların adlandırılması onların oxşar silsilələr şəklində birləşdirilməsindən daha çox fərdiləşdirilməsinə əsaslanır. Nəticədə sözyaradıcılığı prosesində vahidlərin ardıcılığına əsaslanan sözyaradıcı mənanın mahiyyəti ilə adın reallığı əks etmə meyili ilə arasında ziddiyyət

üzə çıxır. Müxtəlif üsullarla yaranan sözlərin semantikasını bir ümumi konsepti bildirməklə yanaşı həm də əşya və anlayışın real xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirir. Məsələn, başqa bir obyektə münasibətdə obyekt məzmun, leksik fond, material, onun xarici əlaməti ola bilər; heyvan adları həm insan nominasiyalarında - adverməsində, həm də obyekt adlarında öz semantikasını saxlaya bilər. Feili derivasiyada subyektin hərəkəti ilə bağlı, obyekt, alət, predmet, zaman və nəticə mənaları da reallaşır. Feilin tərkib hissəsi olan düzəltmə adlarda nominasiyanın funksional növünü, yəni obyektin yerinə yetirdiyi və ya xidmət etdiyi məqsədyönlü hərəkətlə təyin olunmasını izləmək olar.

Yeni sözün semantikasını leksemlərin subyektiv, alət və ya lokal mövqeyini əvvəlcədən müəyyənləşdirir. Məsələn, peşə fəaliyyəti və ya subyektin müvəqqəti məşğuliyyətləri (*qazmaçı, aşpaz, gəmiqayırma, oxucu*) mənasını bildirən isimlər, əmək alətlərinin adları (*açar, qızdırıcı, qəhvəbişirən*), lokal mənalı leksik vahidlər, mənasına görə obyektin nəticə yönümlüyünü bildirən isimlər (*tikmə*) və s. İşarə ilə obyekt arasındakı əlaqə haqqında ümumi fikri ifadə edən sifətlər əlamətlər və obyektlər haqqında biliklərin cəmini çatdırır. Sifətlərin mənaları kifayət qədər müəyyən edilmir, isimlərlə birləşərək az diferensiallaşır və konkretləşir. Məsələn, *inadkar adam*.

Bu fikirlərin nəzəri-praktik nəticəsi kimi deyə bilərik ki, koqnitivlik söz yaradıcılığına dildə sabitləşmiş insan təcrübəsi qatlarının, yəni dünya haqqında biliklərin əsasını təşkil edən anlayışların - konseptual kateqoriyaların əksi kimi baxılır. Əsas konseptlər hərəkət, hal, əlamət, şəxs, predmet, yer, zaman və s. kimi özünü göstərir. Konseptlər ayrı-ayrılıqda mövcud deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, dilin davamlılığını yaradır ki, bu da söz əmələgətirmə vasitələri ilə təsdiqlənir. Dil insanın dünya haqqında biliklərini özündə ehtiva edir və onların şüurda necə təmsil olunduğunu əks etdirir. Deməli, yeni yaranan sözlər ümumi məfhumu, yəni konsepti dilin sözyaradıcı vasitələrinin köməyi ilə obyektin insanla əlaqəsini əks etdirən fəaliyyəti, məkan, keyfiyyət və s. ob-

yektin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq çoxsaylı adlarla adlandırılır.

Sözyaratma proseslərinin təhlilində koqnitiv yanaşma materialın təsviri üçün yeni parametrlərin tətbiqini, onun getdikcə daha mürəkkəb konseptuallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Gerçəkliyin müxtəlif obyekt və hadisələrini bildirən yeni yaranan sözlər yaddaşda müxtəlif vəziyyətləri, genişlənmiş bilik strukturlarını bərpa edir. Türk dillərindəki yeni yaranan sözlərdə koqnitiv və struktur yanaşmaların uzlaşması əyani şəkildə əks olunur.

Yeni yaranan sözlərin müxtəlif modellərə uyğun təsnifatı, onların mənalarının təsviri tədqiqi zəruridir. Məsələn, düzəltmə sözün semantikasının təkamülünü öyrənmək üçün müəyyən “başlangıç nöqtəsi” olmalıdır ki, bu da düzəltmə sözün daimi semantikasını təşkil edir. Semantik təkamül prosesi niyə bu və ya digər yolla gedir sualını cavablandırarkən, konseptual təhlilə müraciət etmək, yəni hər bir konkret vəziyyətdə konseptin bu və ya digər əlamətinin “önə çıxmasının” koqnitiv səbəblərini izah etmək lazımdır.

Müasir dövrdə koqnitiv elmi nöqteyi-nəzərdən söz yaradıcılığı məsələlərinə dair tədqiqatların sırasında L.V.Babina (2014) və L.M. Zainullinanın (2005) sözdüzəltmə proseslərinin koqnitiv əsasları, O.Y. Kryuçkovanın (2003) ətraf aləmi tanımaq üsulu kimi çıxış edən mental və linqvistik kateqoriyalar, Z.İ.Rezanovanın (2007), L.S.Abrosimovanın [189, s.8] metaforik prosesləri işıqlandıran tədqiqatlarının adını çəkmək lazımdır.

Yeni sözlər yaranarkən fonda olan konseptlərə istinad edilir. Beləliklə, koqnitiv elm nöqteyi-nəzərindən söz yaradıcılığı dilçilik elminin inkişafında sistem əmələ gətirən və konstruktiv funksiyanı yerinə yetirən dünyanın dil mənzərəsində reallığı dərk etməyin mədəni cəhətdən şərtləndirilmiş vasitəsi kimi başa düşülür.

Koqnitivistlər üçün təkcə yeni sözün formal yaranması deyil, həm də yeni mənaların yaranması prosesi vacibdir. İdrak subyekti ilə predmetin - insan amilinin aktiv qarşılıqlı təsiri sözdə yeni mənaların möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Söz yaradıcılı-

ğına koqnitiv yanaşma linqvistik və konseptual səviyyə vahidlərinin nisbətinin öyrənilməsi üçün yeni perspektiv açır.

Əsas komponenti söz yaradıcılığı olan dünyanın linqvistik mənzərəsi subyektin şüurunda ətraf aləmin və özünün kateqoriyalara və alt kateqoriyalara bölünmüş verbal təsviridir. Bu koqnitiv yanaşma tədqiqatçıya dilin yaxşı öyrənilmiş sahəsinin yeni aspektlərini dərk etmək imkanı verir və yenilik dilin faktlarının özündə deyil, onlara münasibətdə meydana çıxır.

1.4. Müasir türk dillərində funksionallaşan şəkilçi morfemlərin təsnifi prinsipləri

Aqlütinativ dillərdə böyük rola malik olan şəkilçilərin bölgüsü haqqında dilçilikdə müxtəlif fikirlər, mülahizələr, dünya türkoloqlarının bəzən eyni, bəzənsə təzadlı təsnifatları mövcuddur. Şəkilçilərin bölgüsündə olan qeyri-dəqiqlik bu sahənin tədqiqatçıları arasında çaşqınlıq salır, eyni zamanda şəkilçilərin tədrisində çətinlik yaradır. Xüsusilə, feilin növ kateqoriyasının, feili sifət, feili bağlama, məsdər şəkilçilərinin, sıra saylarının, əzizləmə və kiçiltmə bildirən şəkilçilərin sözdüzəldici və yaxud sözdəyişdirici morfem olması barədə dəqiq bir mülahizə yoxdur.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilini tədqiq edən Ə.Rəcəbli Göytürk dilində mənasına görə şəkilçilərin 3 növünün olduğunu göstərir: sözdüzəldici şəkilçilər; sözdəyişdirici şəkilçilər; formadüzəldici şəkilçilər [89, s.23].

Orxon yazılı abidələri üzərində tədqiqat aparmış türk alimi T.Təkin abidələrdə işlənmiş şəkilçiləri iki yerə bölür: *sözdüzəldici şəkilçilər*, *sözdəyişdirici şəkilçilər*. T.Təkin feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçilər sırasında, cəm, ismin hal şəkilçilərini, məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçilərini, feilin zaman şəkilçilərini qrammatik şəkilçilər sırasında göstərir [173, s.202].

Uyğur yazılı abidələrinin dilini araşdıran A.fon Qaben isə bu abidələrdəki şəkilçiləri iki yerə bölmüşdür: *sözdüzəldici və söz-*

dəyişdirici. Sözdüzəldici şəkilçilərə isimdən isim düzəldən şəkilçilər; isimdən sifət düzəldən şəkilçilər; isimdən feil düzəldən şəkilçilər; sifətdən isim düzəldən şəkilçilər; feildən sifət düzəldən şəkilçilər; feildən feil düzəldən şəkilçilər [136, s.44]. Alimin şəkilçilərin təsnifatındakı mövqeyi türk alimləri ilə üst-üstə düşür.

Ögüçüm (anacığım), *atacım* sözlərində işlənən kiçiltmə və əzizləmə bildirən şəkilçiləri, inkar şəkilçisi olan *-ma, -mə* şəkilçilərini, feildən feil düzəldən növ kateqoriyasının şəkilçilərini də leksik şəkilçilər sırasında verilmişdir. *-ş* amraş “sevişmək”, *körüş* “görüşmək”, *-tur, -tür, -dur, -dür, -t yidür* “yedirmək”, *amriltur* “təskinləşdirmək, rahatlamaq”, *-n mechulluq, kılın* “hazırlaşmaq”, *alın* “alınmaq”, *-l* qayıdış şəkilçisi. Məsələn: *katıl* “qatılmaq”, *örtül* “örtülmək”, *saçal* “saçılmaq” və s. Şəkilçi morfemlərlə bağlı araşdırmalardan belə nəticəyə gəlinir ki, “formadüzəldici şəkilçi” bölgüsünə diqqət ayrılmamışdır.

“Kitabi Dədə-Qorqud”un dil xüsusiyyətlərini araşdıran Ə.Dəmirçizadə əsərdə 3 növ şəkilçilərdən istifadə edildiyini yazır: sözdüzəldici şəkilçilər; sözdəyişdirici şəkilçilər; mənadüzəldici (yaxud formadüzəldici) şəkilçilər. Alim kiçiltmə və əzizləmə bildirən şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilərə aid edir. Mənadüzəldici və yaxud formadüzəldici adlandırdığı qrupa isə konkret olaraq hansı şəkilçiləri aid etdiyini təəssüf ki, qeyd etmir [26, s.60].

Oğuz qrupu türk dillərindən olan Azərbaycan dilində şəkilçilərin təsnifi haqda ilk fundamental tədqiqat S.Cəfərova aiddir. 1968-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” kitabında şəkilçiləri təsnif edərkən onları iki qrupa ayırır: 1) sözlərin yaradılmasına xidmət edən şəkilçilər; 2) sözlər arasında əlaqə yaradaraq bitmiş bir fikrin ifadəsinə xidmət edən şəkilçilər [22, s.24]. Bu bölgünü konkret hesab etməyərək müəllif sözdəyişdirici şəkilçilərdən bir qisminin sözdüzəldici mövqeyə keçidinə səbəb kimi dilimizin inkişaf tarixində bu prosesin nəticəsində bir qrup şəkilçilərin həm leksik, həm də qrammatik xüsusiyyətlərə malik olmasını göstərir. Dilçi

bunların bəzi hallarda sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici olması məsələsində mütəxəssislər arasında mübahisə olduğunu yazır [22, s.56].

S.Cəfərov feilin növ kateqoriyası şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçilərə aid etsə də, sözdəyişdirici şəkilçilər hissəsində növ kateqoriyasının şəkilçilərini, qrammatik şəkilçilər kimi vermiş, feillərə məxsus sözdüzəldici şəkilçilərin bəzilərinin sözdüzəldicilik mənasına doğru inkişaf etdiyini yazmışdır. Alim şəkilçiləri dörd əsas qrupa ayıraraq, onları leksik şəkilçilər; leksik-qrammatik şəkilçilər; qrammatik-leksik şəkilçilər; qrammatik şəkilçilər bölümündə qruplaşdırır [23, s.43].

F.Zeynalov sifətin dərəcə şəkilçilərini və sıra sayı düzəldən şəkilçiləri ayrı bir qrupda verərək dildə rast gəlinən funksional qrammatik şəkilçilərin yeni məzmunlu sözlərə əlavə edilərək müəyyən forma yaratdığını qeyd edir. F.Zeynalovun fikrincə, funksional-qrammatik şəkilçilər bu və ya digər nitq hissəsini müəyyənləşdirməkdə əsas əlamət olsa da, sözləri yeni kateqoriyalara ayırmaqda heç bir rola malik deyil, bu şəkilçilərdən sonra sözlərin üzərinə sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə oluna bilər və həmin qrupa aid olan şəkilçilərə sifətin dərəcə şəkilçilərini, sıra sayının şəkilçilərini və s. nümunə olaraq göstərir [106, s.81].

F.Zeynalov türk dillərində şəkilçiləri dörd cür qruplaşdırmışdır: 1) sözdüzəldici şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər; 3) formadüzəldən şəkilçilər; 4) funksional-qrammatik şəkilçilər.

Azərbaycan dili morfolojiyasına aid araşdırmalar aparan M.Hüseynzadə çox doğru olaraq dilimizdəki şəkilçiləri iki yerə ayırır və *“...şəkilçilər köklərdə əmələ gətirdikləri məzmun və şəkil dəyişikliyinə görə də iki qismə ayırdığını: 1) sözdüzəldici; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər qrupunu qeyd edir”* [47, s.,11].

M.Hüseynzadə də bəzi şəkilçilərin hələ tamamilə sözdüzəldici mövqeyinə keçdiyini qeyd edir, bu şəkilçilərə feilin məna növünü əmələ gətirən şəkilçiləri aid edir.

M.Hüseynzadə məsdər və sıra saylarını da sözdüzəldici şəkilçilər sırasına aid edərək sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyənləş-

dirilməsində onların bir sözdən başqa məzmunlu yeni bir söz əmələ gətirməsini nəzərdə tutmaq lazım gəldiyi kimi, sözdəyişdirici şəkilçilərin müəyyənləşdirilməsində onların sözlər arasında sintaktik əlaqə yaratmasını nəzərə almaq lazım gəldiyini yazır [47, s.16].

B.Xəlilov şəkilçiləri öz mənasına görə iki növə ayıraraq onları sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərə bölür [52, s.60]. B.Xəlilov feilin növ şəkilçilərini, əzizləmə və kiçiltmə mənası verən şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçilərini, feili sifət, feili bağlama, məsdər şəkilçilərini formadüzəldən şəkilçilərə daxil etmişdir [49, s.100].

V.Aslanov yazır: *“Eyni şəkilçi birləşdiyi sözün leksik mənasından asılı olaraq bəzən sifət, bəzən isim, bəzən də başqa nitq hissəsi əmələ gətirə bildiyi üçün, biz düzəltmə sözləri ayrı-ayrı nitq hissələrində deyil, Brokkelmanın, Qabenin tarixi qrammatikalarında olduğu kimi, ümumiyyətlə, sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə sözləri-düzəltmə feilləri, isimləri, sifətləri və s. ayrı-ayrı nitq hissələrindən təcrid olunmuş şəkildə tədqiq edirik və bu şəkilçiləri ancaq iki böyük qrupa bölürük: 1. Ad düzəldən şəkilçilər; 2. Feil düzəldən şəkilçilər”* [9, s.200]. Göründüyü kimi, V.Aslanov sözdüzəldici şəkilçiləri nitq hissələri üzrə təsnif etmişdir.

Ə.Rəcəbli formadüzəldən şəkilçilərdə həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərin xüsusiyyətləri əks olunduğu üçün onları ayrı bir qrupda göstərməyi lazım bilir. Dilçi formadüzəldici şəkilçi kimi aşağıdakıları göstərir: 1) məsdər şəkilçiləri (çox az işlənir) (qədim türk abidələrində- Q.M.); 2) feili sifət şəkilçiləri; 3) feili bağlama şəkilçiləri; 4) feilin məna növünü əmələ gətirən şəkilçilər; 5) feilin tərzlərini əmələ gətirən şəkilçilər; 6) feilin şəkillərini əmələ gətirən şəkilçilər, o cümlədən zaman şəkilçiləri (feilin əmr və arzu şəkillərini düzəldən şəkilçilər istisna edilməklə); 7) sifətin dərəcəsini düzəldən şəkilçilər; 8) Göytürk dilində təkcə bir sözdə (atacım) təzahür edən əzizləmə və kiçiltmə mənasını əmələ gətirən şəkilçilər [89, s.29].

Y.Seyidov şəkilçilərin bölgüsü haqqında daha orijinal fikirlər irəli sürür. Y.Seyidov həm S.Cəfərovun 4 qruplu bölgüsü ilə, həm də AMEA-nın 1980-ci il nəşri olan “Müasir Azərbaycan dili” kitabındakı bölgüylə razılaşmayaraq şəkilçiləri 3 qrup üzrə bölür: leksik; qrammatik; formadüzəldici. Alimin fikrincə, feili sifət və feili bağlama şəkilçiləri əlaqələndirici vasitələrdir. Onları qrammatik şəkilçilərin sözdəyişdiricilik xüsusiyyətindən ayırmaq olmaz. “Feilin növ şəkilçiləri isə cümlədə sözlərin mövqe dəyişməsinə xidmət göstərir.

Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilçilərinin böyük əksəriyyəti dilimizdəki şəkilçiləri əsasən 2 yerə bölmələrinə baxmayaraq, bəzi şəkilçilər bu iki qrupun heç birinə uyğun gəlmədiyi üçün onları xüsusi bir qrupda toplamağı lazım bilmişlər. Bu şəkilçilər əsasən feili sifət, feili bağlama, məsdər, əzizləmə və kiçiltmə şəkilçiləridir. Bu şəkilçilərin sözdüzəldici, yoxsa sözdəyişdirici və yaxud formadüzəldici şəkilçi olması barədə mübahisələr bu gün də davam etməkdədir.

Türk dilçilərinin Türkiyə türkcəsi və müxtəlif türk dilləri üzərində apardıqları araşdırmaları nəzərdən keçirdikdən sonra belə nəticəyə gəlmək olur ki, onlar bütün şəkilçiləri iki qrupa bölürlər: sözdüzəldici şəkilçilər və sözdəyişdirici şəkilçilər. Lakin bununla belə Türkiyə dilçilərinin böyük bir qismi feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini ayrı-ayrı başlıqlar altında verirlər. Feilin növ kateqoriyasının şəkilçiləri isə demək olar ki, bütün dilçilər tərəfindən sözdüzəldici şəkilçilər kimi götürülmüşdür. Türkiyəli alimlər də bu şəkilçilərin orta mövqeydə dayandığını qeyd edir, bununla belə şəkilçiləri əsas olaraq iki qrupa bölməklə kifayətlənirlər. Məsdər şəkilçisinə gəldikdə isə Türkiyə alimlərinin bu barədəki mülahizələri M.Hüseynzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Türk dilçisi M.Ərgin Türkiyə türkcəsindəki şəkilçiləri belə təsnif edir: yapım ekleri (sözdüzəldici şəkilçilər); çekim ekleri (sözdəyişdirici şəkilçilər).

Alim sözdüzəldici şəkilçilərin tərkibində bunları göstərir: isimdən isim düzəldən şəkilçilər; isimdən feil düzəldən şəkilçi-

lər; feildən isim düzəldən şəkilçilər; feildən feil düzəldən şəkilçilər. M.Ərgin isimdən isim düzəldən şəkilçilər sırasında Azərbaycan alimlərinin çoxunun formadüzəldən şəkilçi kimi götürdüyü əzizləmə və kiçiltmə bildirən *hanımçığaz*, *beyciğez*, *yavrucuğaz*, *efendiceğiz* və s. bu kimi *-cığaz*, *-ciğez*, *-cuğaz*, *-cüğez*; *-cağız*, *-ceğiz* şəkilçilərini, sifətin dərəcələrini düzəldən *-mtrak*, *-rak*, *-rek* şəkilçilərini sözdüzəldici morfemlər içərisində verir [132, s.163]. M.Ərgin məsdər şəkilçisi olan *-mak* // *mek* morfemini də leksik şəkilçi kimi götürən M.Ərginlə M.Hüseynzadənin fikirləri üst-üstə düşür. M.Ərgin feili sifət şəkilçiləri olan *-an*, *-en*, *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*, *-acak*, *-ecek*, *-ası*, *-esi* şəkilçilərinin “sözdüzəldici şəkilçilərlə sözdəyişdirici şəkilçilər arasında bir yer tutduğunu” söyləyir [132, s.189].

Feilin növ kateqoriyasının *-n*, *-l*, *-ş*, *-t* şəkilçilərini də sözdüzəldici şəkilçilər sırasında verir: *gezin*, *taşın*, *bulun*, *sürün*, *yatıl*, *düşül*, *durul*, *-ekil*, *-görüül*, *-tutul*, *-çekil*, *atış*, *sözleş*, *bitiş*, *bölüş*, *zorlaş*, *iyileş* və s., *söylet*, *yürüt*, *korkut*, *avut*, *ört*, *sürt*, *dürt* və s. M.Ərgin digər qrammatik kateqoriyaların şəkilçilərini sözdəyişdirici şəkilçilər sırasında vermişdir.

M.Özkan qaqaüz dilinin qrammatikasını tədqiq edərkən əzizləmə və kiçiltmə bildirən *-cık*, *-cak*, *-caaz* şəkilçilərini, sifətin dərəcə şəkilçilərini sözdüzəldici şəkilçilər sırasında göstərmişdir [166, s.101]. Feili sifət, feili bağlama, məsdər şəkilçilərini isə sifət-feillər; zərf-feillər; isim-feillər başlığı altında vermişdir. Feilin zaman şəkilçilərini isə sözdəyişdirici şəkilçilər sırasında təqdim etmişdir.

S.M.Kaşğarlı müasir uyğur dilinin qrammatikasına həsr etdiyi əsərində şəkilçiləri vəzifələrinə görə iki yerə ayırır: leksik və qrammatik. Alim feilin növ kateqoriyasına aid şəkilçiləri sözdüzəldici şəkilçilər, məsdər şəkilçisini isimdən feil düzəldən şəkilçilər, sifətin dərəcə şəkilçilərini isə leksik şəkilçilər sırasında təqdim edir: *-gan*, *-gen*, *-kan*, *-ken*; *-r*, *-a*, *-er*, *-ur*, *-ür*; *-miş*, *-miş*, *-muş*, *-müş*; *acak*, *-ecek*; *-mas*, *-mes*; *-gusi*, *-güsi*, *-kusi*, *-küsi*; *guçi*, *-güci*, *-kuçi*, *-küçi*; *-di* və s. “Feili sifətlər” başlığı altın-

da, feili bağlamalar və onlara aid şəkilçilər isə *-a, -e, -u; -ip, -ip, -up, -üp; -gılı, -gili, -kılı, -kili; gane, -gençe, -kançe, -kençe; -gıçe, -giçe, kıçe, -kiçe; -gaçka, -geçke, -kaçke, -keçke; -gaç, -geç, -kaç, -keç; -gansiri, -gensiri, -kansiri, -kensiri; -ganda, -gende, -kanda, -kende; -mastin, -mestin* və s. şəkilçilər isə “Feili bağlamalar” başlığında verilmişdir [152, s.199].

Türkmən dilinin qrammatikasını araşdıran M.Qara türkmən dilində sözdüzəldici şəkilçilər adı ilə isimdən isim düzəldən, isimdən feil düzəldən, feildən isim düzəldən, feildən feil düzəldən şəkilçiləri götürmüşdür [143, s.71]. Feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini isə feili sifət və feili bağlama başlıqları altında öyrənmiş və bu şəkilçilərin sözdüzəldici və ya sözdəyişdirici olması barədə yazmamışdır. Lakin alimin mövqeyindən belə məlum olur ki, o, feili sifət və feili bağlama şəkilçilərini sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər arasında orta mövqedə dayanan şəkilçilər kimi götürmüşdür.

Qırğız dili üzərində araşdırma aparmış türk dilçisi H.K.Çəngəl həmin dildəki şəkilçiləri həmkarlarından fərqli təsnif edir. Alim sıra sayı düzəldən, əzizləmə və kiçiltmə bildirən sözlər yaradan şəkilçiləri leksik şəkilçilər sırasında verir. H.K.Çəngəl öz əsərində bir qrup şəkilçiləri “Çatı ekler” başlığı altında toplamışdır. Bu qrupa əsasən feilin növ kateqoriyasının şəkilçilərini daxil edərək “Feilin çatı şəkilçiləri sözün şəklini dəyişməklə bərabər feilin mənasında da dəyişikliklər yaratdığını yazır [120, s.164]. Məhz elə şəkilçilərin bu xüsusiyyətinə görə onları ayrı qrupda birləşdirməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir. Alim bu qrupa qayıdış, məchul və passiv, qarşılıqlı-müştərək növün şəkilçilərini daxil etməklə bərabər bu qrupda “ettirgenlik ekleri” (icbar şəkilçiləri) adlı bir yarımbaşlığı ayırmış və bura qırğız dilində məhsuldar olmayan təsirsiz feillərdən təsirli feillər əmələ gətirən *-gır//-kir//-gız//-guz; -göz; -kar, -kör; -r, -ar; -t; -z; -tar* şəkilçilərini daxil etmişdir: *sızgır* “yağı əritmək”, *cetkir* “yetişdirmək. şəkilçisini, qədim türk yazı dilində nümunəsi az olan bu şəkilçi qırğız dilində də az işlənir: *emgiz* “əmizdir”, *turguz* “oyandır-

maq”, kör-göz “göstərmək”; *unutkar* “unutdurmaq”: bişir “bişirmək”, batır “batırmaq, türk dillərində qədimdən bəri işlək olan bu şəkilçi müasir türk dilində də işləkdir: *kanat*, “qan axıtmaq, iylat “ağlatmaq”, *kiyint* “geydirmək”, qədim türk dillərində məhsuldar olmayan bu şəkilçi qırğız dilində bir neçə feildə görünür: *antar* “tərsinə çevirmək”, türk dillərində qədimdən bəri görünən lakin az işlənən icbar şəkilçisidir: *akız* “axıtmaq”, *emiz* “əmizdirmək” [120, s.159] və s. Alim qalan sözdəyişdirici şəkilçilərdən nitq hissələrindən ayrı-ayrılıqda danışarkən bəhs edir. Lakin bizə elə gəlir ki, şəkilçiləri bu cür kiçik qruplara bölmək düzgün deyildir.

Rus türkoloqu A.N.Kononov türk dilindəki əzizləmə və kiçiltmə bildirən *-cağız*, *-cegiz*, *-cığaz*, *-cuğuz*, *-cüğüz*, *-ciğiz* şəkilçilərini leksik şəkilçilər sırasında verərək, *kadıncağız*, *kızcağaz*, *evceğiz*, *elciğiz* sözlərini nümunə göstərir. Feilin növ, şəkil, zaman, şəxs, feili sifət, feili bağlama, məsdər şəkilçilərini formadüzəldici morfemlər sırasında qeyd etmişdir [230, s.190].

“Türk dillərinin müqayisəli-tarixi grammatikası” əsərində də şəkilçilər 3 yerə bölünür: sözdüzəldici, formadüzəldici, sözdəyişdirici. Formadüzəldici şəkilçilərə ismin mənsubiyyət kateqoriyası şəkilçiləri, sifətin dərəcə şəkilçiləri, feilin növ kateqoriyasının şəkilçiləri, məsdər, feili sifət, feili bağlama şəkilçiləri aid edilir” [269, s.6].

Sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilər haqqında araşdırmalar aparan M.A.Xabiçev qaraçay-balkar dilindəki şəkilçiləri 3 yerə bölür: sözdüzəldici; sözdəyişdirici; formadüzəldici [283, s.12].

Addan feil və feildən ad düzəldən şəkilçiləri nəzərdən keçir-sək, onda feilin həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçilərini görə bilərik. Deməli, protürkdə zəngin potensiala malik olan həmin morfemlər həm derivation, həm də funksional istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bir şəkilçi türk dilləri üzrə müxtəlif funksiyalar istiqamətində diferensiallaşmışdır. Müasir türk dillərində feil və ad şəkilçilərinin müxtəlifliyi, onların morfoloji an-

lamda funksional rəngarəngliyi sinkretik əlamətlərin izləridir. Ona görə də müasir türk dillərində bəzi şəkilçilərin həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici əlamətlərinin qoruyub saxlanmasını sinkretik xüsusiyyətlərin aradan tam çıxması ilə izah etmək olar [46, s.100].

F.Q.İsxakov, A. A.Palmbax tuvin dilindəki şəkilçiləri 3 yerə bölürlər: sözdüzəldici, formadüzəldici, sözdəyişdirici [223, s.107]. Müəlliflər formdüzəldici şəkilçilərin özünü də: a) sözün əsas leksik mənasını dəyişməyib, ona xüsusi semantik çalar qazandıranlar adı altında iki yerə bölür: Bunlara əzizləmə və kiçiltmə bildirən şəkilçilər, sifətin dərəcə şəkilçiləri, sıra saylarının şəkilçiləri, feilin növ şəkilçiləri aiddir; b) sözün leksik mənasında qətiyyənlə dəyişiklik etməyənlər. İsmi cəm şəkilçisi, inkar şəkilçisi, feilin zaman şəkilçiləri, feili sifət və feli bağlama şəkilçiləri aiddir [223, s.107].

Şəkilçi morfemlərin müxtəlif dilçilər tərəfindən aparılmış bölgülərini nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, türk dillərindəki şəkilçilər yeni mənalı söz və sözlər arasında əlaqələr yaratmaq baxımından iki yerə bölünürlər: sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Şəkilçilər məhz bu bölgüyə əsasən öyrənilməli və tədqiq olunmalıdır.

II FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SÖZYARATMA ÜSULLARI

2.1. Müasir türk dillərində fonetik yolla sözyaratma üsulu

Türk dillərində sözlərin kökündə mövcud olan səs dəyişmələri sözyaratmaya gətirib çıxarır ki, bunun da qədim bir tarixi vardır. Müasir dövərdə bu üsul aktual olmasa da, az da olsa, bu üsulun izləri türk dillərində qalmaqdadır. Fonetik yolla söz yaradıcılığının dildə varlığı heç də bütün dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə qəbul olunmur. Lakin bununla belə fonetik yolla söz yaradıcılığı bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. N.A.Baskakov, F.Qəniyev, A.Naqəev, E. Kəjibəyov, M.A.Çerkasski, E.V.Sevortyan, Q.Sadvakasov, S.Cəfərov, S.Əlizadə, M.Yusifov, F.Cəlilov, Q.Bağirov, Ə.Rəcəbli, B. Xəlilov, A.Hacıyeva, B.Məhərrəmli [198; 208; 249; 226; 286; 282; 259; 23; 36; 105; 25; 16; 48; 42; 72; 241] və başqa alimlər türk dillərində fonetik yolla sözyaradıcılığını qəbul etmişlər. Əlbəttə ki, burada söhbət yalnız diaxron planda aparılmış araşdırmalardan gedə bilər.

Sözlər çox böyük zaman aralığında da olsa öz fonetik tərkibini dəyişirlər. Əslində söz yaradıcılığı sözün fonetik cildinin dəyişməsi deməkdir. A.N.Kononov yazır: “*Sözlər arasında söz yaradıcılığı münasibəti onların fonetik tərkibinin dəyişməsi ilə ifadə olunur*” [231, s.103].

B.Məhərrəmli fonetik yolla söz yaradıcılığının semantik differensiasiyaya səbəb olduğunu yazır. “*Bəzi ilkin söz kökləri tarixi inkişaf nəticəsində fonetik qanunauyğunluqlardan yaranan səbəblərlə bağlı olaraq yeni leksemlərə çevrilmiş, bir qrup köklərdə şəkilçiləşmə nəticəsində yeni derivatlar yaranmış, digər bir qrup söz kökləri asemantikləşməyə məruz qalmış, rudiment şəklində digər sözlərin tərkibində izlərini saxlamışdır*” [71,

s.79]. Söz köklərində fonovariantlılığın yaranması tarixən semantik diferensiallaşmaya təkan vermişdir. Əlbəttə, burada türk dillərindəki dialekt fərqlərinin də mühüm rolu vardır. B.Məhərrəmli protürk dönməində fuziya-asemantikləşmə, sinkretiklik, fleksiya-ablaut, ilkin uzanma, metateza, reduksiya, protezanı fonetik üsullardan sayır.

İ.Sadiq isə türk dillərində səs artımı ilə yeni sözün yaranması tarixindən bəhs edərək bu hadisənin tarixinin Şumer dilinə gedib çıxdığını qeyd edir. Bildiyimiz kimi, qədim türk dilində bir saitdən ibarət sözlər olmuşdur. Bu saitlərin ilkinə və sonuna samit səs artırmaqla da yeni leksik vahidlər yaranmışdır. Bu haqda İ.Sadiq yazır: “*Şumer və türk dillərində bütün sait səslər semantik yuva rolunu oynamışdır. İki və üç səsdən ibarət bir hecalı sözlərin hamısı məhz sait səslərin sonuna və ya əvvəlinə, yaxud həm sonuna, həm əvvəlinə samit səslərin artırılması, qoşulması yolu ilə yaranmışdır*” [92, s.345].

Türkologiyada ayrı-ayrı türk dillərinin nümunələri əsasında fonetik yolla söz yaradıcılığı tədqiq olunmuşdur. Özbək dilinin materialları üzərində tədqiqat aparan A.Naqaev Hind-Avropa dil ailəsinə daxil olan dillərdə də səs növbələşməsinin sözyaratmaya səbəb olduğunu qeyd etmişdir [249].

Ə.Rəcəbli qədim türk yazılı abidələrində fonetik yolla söz yaradıcılığından bəhs edir. O, *kör və köz* sözlərini göstərir. Bu sözlərin yaranması $r > z$ (yaxud $z > r$) dəyişməsi kimi izah etmək olar [94, s.98]. “*Səslərin dəyişməsi prosesində fonetik variantlılıq yarandığı kimi, söz köklərinin mənaca diferensiallaşması da öz əksini tapır. Beləliklə, söz köklərindəki fonetik dəyişmələrdə bir tərəfdən səslərin qalınlıqdan incəliyə doğru inkişaf meyili əks olunursa, digər tərəfdən köklərin mənaca diferensiallaşması baş verir*” [137, s.121].

Səsdüşümü, səslərin əvəzlənməsi, söz əsasının palatallaşması, vurğunun dəyişməsi fonetik yolla söz yaradıcılığında mühüm rol oynayan amillərdəndir. M.Yusifov bildirir ki, *səs dəyişməsi nəticəsində yaranan sözlər semantik cəhətdən yaxın olmalıdır. Məhz*

buna görə o, A.A.Naqayevin “*taş-teş*”, F.Qəniyevin göstərdiyi “*san-sın, bər-bir*” nümunələrini düzgün hesab etmir. Çünki onlar arasında məna yaxınlığı yoxdur. “*Səslərin incələşməsi və cingilti-ləşmə meyili ilə səciyyələnən təkamülü söz köklərinin mənaca diferensiallaşmasında qabarıq şəkildə əks olunur*” [105, s.123]. M.Yusifov saitlərin dəyişməsi ilə məna diferensiallaşmasının əvvəlində samit iştirak etməyən sözlərdə daha çox rast gəldiyini deyir. Oğuz qrupu türk dillərində a>u; a>ə; a>o; e>i sait dəyişmələri yeni sözlərin yaranmasını təmin edir.

Türk dillərində səslərin növbələşməsi sözyaratmaya şərait yaradır. Səs növbələşməsinin sözyaratmaya səbəb olması bir çox dilçilər tərəfindən təsdiqlənmişdir. Özbək dilçisi A.Q.Qulamov özbək dilində səs növbələşməsinin 43 növünün olduğunu qeyd edir. A. Naqayev özbək dilində “*diş-daş*” leksik vahidlərinin səs növbələşməsi nəticəsində yaranıldığını qeyd edərək, etimoloji cəhətdən onların bağlı olduğunu söyləyir. Tuva dilində isə *daş~doş (buz)* nümunəsində biz səs növbələşməsinin şahidi oluruq. Burada da *daş* və *buz* leksemlərini etimoloji cəhətdən yaxın hesab etmək olar. Özbək müəllifləri *yl (qol)- il (etmək)*; *kȳz (göz) - kȳr (görmək)*; *bȳz (ağ)-bȳr (mel)* leksik vahidləri arasında olan səs növbələşməsinə məna fərqi yaratdığına, etimoloji cəhətdən yaxın olduğuna görə fonetik üsulla sözyaratmaya aid edirlər. Özbək dilindəki *toş(daş)~teş(yıxmaq)* leksemləri arasında da etimoloji yaxınlıq nəzərə çarpılır. Bu tip nümunələri digər türk dillərində də göstərə bilərik: Məsələn, özb: *toş(daş)>tiş>teş*; Azərb: *diş>daş*; başq: *teş>tiş*; q.qalp: *tis>tes*; noq: *tis>tes*; tat: *teş>tiş*; türkm: *diş>deş* və s.

Mənbələrdə “*od* və *öd*” leksik vahidlərinin də səs növbələşməsi nəticəsində yaranan leksik vahid kimi göstərilir. Məsələn, qədim türk: *ot < öt*; Azərb.: *od < öd*; alt: *ot < öt*; başq.: *ut<üt*; qaz: *ot <öt*; q.qalpaq.: *ot <öt*; qum.: *ot <obt*; noq.: *ot <obt*; tat.: *ut <ȳt*; tuv.: *ot <öt*; türkm.: *ot <öt*; özb.: *ȳt <ȳt*; xak.: *ot< ööt*; çuv.: *vut <vat* və s.

Türk dillərinin fonetikasına dair tədqiqatlar aparmış M.Yusi-

fov fonetik söz yaradıcılığının mühüm istiqamətlərindən də bəhs etmişdir. Buraya ilk öncə tonallıqla sinkretik sözlərin yaranması daxildir. Müxtəlif mənaların eyni kök daxilində birləşməsi yeni sözləri yaradır. Məsələn, *at* (heyvan)-*at* (atmaq); *tut* (meyvə) - *tut* (tutmaq); *daş* (isim)- *daş* (daşmaq); *qan* (isim)- *qan* (qanmaq); *yay* (fəsil)- *yay* (silah) [105, s.216] və s. M.Yusifovun fonetik söz yaradıcılığı məhsulu kimi göstərdiyi bu nümunələr leksik-semantik yolla söz yaradıcılığına daha çox uyğun gəlir. Lakin burada alim sözyaratma meyarı kimi, tonallığı əsas götürmüşdür.

Müxtəlif nitq hissələrinə məxsus kök sinkretizmlərini öz xarakterinə görə sözyaratmanın ən ilkin mərhələsi hesab etmək olar. Ona görə ki, onların arasında mənə əlaqələri mövcud deyildir. Ən qədim dövrlərdə təfəkkür imkanları dil imkanlarından güclü olduğuna görə ismi tonallıqda sait səs bir qədər zəif, feili tonallıqda güclü hiss olunur.

Türk dillərində fonetik yolla sözyaratmada ən fəal proses sөzün əvvəlində, ortasında və sonunda fonetik dəyişmənin baş verməsi ilə reallaşır. Məsələn, *t ~d* dik-tik; *t~ç* tilov-cilov, tıqqıltı-çıqqıltı; *t~ş* taqqıltı-şaqqıltı; *d~s* dürt-sürt; *d~ç* dön-çön, döndər-çöndər; *dıqqıldat-çıqqıldat*; *d~c* dırnaq-cırmaq, dırnaqlamaq-cırmaqlamaq; *c~s* sıriq-cırıq; *c~y* cırıq-yırtıq, cırmaq-yırtmaq, cırılmaq-yırtılmaq; *ç~y* çax-yax, çox-yox; *ç~s* çalxala-silkələ; *d~ş* diş-şiş, dişlə-şişlə; *p~f* pırıltı-fırıltı; *b~v* buruq-vuruq; *m~v* mirtılda-vırtılda. Bəzi dilçilər bu prosesi qəbul etmir və təsadüf hesab edir.

Türk dillərində sait səslərin yerlərini dəyişməsi ilə də sözyaratma prosesi reallaşır. Saitlə başlayan köklərin əvvəlinə samitin əlavə olunması analitizmin bir əlaməti kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan dilində kökdaxili dəyişmələr yolu ilə də söz yaradıcılığı prosesi baş verir. Məsələn, Azərbaycan dilində “iz” variantından “izləmək” sözü düzəlir kökün üzərinə “g” samiti əlavə etməklə əks mənalı “gizlin, gizli” sözləri yaranır; “üt” kökünə “t” artırmaqla “tüt” yaranıb. Ondən da *tüstü, tütün* sözləri əmələ

gəlib [105, s.229].

Kök daxilində sait və samit dəyişmələri də mövcuddur. Məsələn, *a~ı* taqqılıt-tıqqıltı, çaqqıltı-çıqqıltı; və s. *a ~o* bağ-boğ, qap-qop; *o ~u* boyun-buynuz; *ə ~i* kəs-küs, tək-tük; *u ~ö*: çuxur-çökək; *e~ i* bel-bilək; *i ~ü* bit-büt; *x~ğ* sıx-sığ, yıx-yığ; *y~ş* yay-yaş; *s~l* kosa-kola (buynuzsuz); *y ~ş* qıylamaq-qışqırmaq; *r ~z* görkəm-gözəl; *z ~r*: büzüş-bürüş; büzmə-bürmə, qızıl-qırmızı; *p~m* yapmaq-yamaq və s. Azərbaycan dilçiliyində samit düşməsi ilə bağlı tədqiqatlar olsa da, bu prosesin sözyaratmaya səbəb olması o qədər də mövzu obyektı olmamışdır [36].

Fonetik yolla söz yaradıcılığı prosesi tatar dili materialları əsasında da tədqiq olunmuşdur. F.A.Qəniyev göstərir ki, bu yol qədim dövrlərdə daha aktiv olmuş, sonrakı dövrlərdə aktivliyini itirmişdir. Alimin fikrincə, müasir dövərdə bu yolla leksik vahidlər demək olar ki, yaranmır. Sözdə fonetik əvəzləmələrlə və ya vurğunun dəyişməsi ilə sözün mənasında dəyişiklik baş verirsə, bu fonetik yolla söz yaradıcılığı adlanır. Əgər bu dəyişmə sözün mənasına təsir göstərmirsə, o zaman fonetik yolla söz yaradıcılığı reallaşmır. Tatar dilində sözün mənasını dəyişdirən sözün içindəki fərqli səslərin düşməsi, səslərin növbələşməsi, vurğunun itməsi və kökün incələşməsi kimi fonetik dəyişmələr mövcuddur. Bu fonetik dəyişmələrin bütün növləri tatar dilində sözyaratmanın istiqamətlərindən birini təşkil edir. Alim tatar dilində fonetik yolla sözyaratmanın bu növlərini göstərir: 1) *səs və ya səslərin düşməsi*; 2) *səsin və ya səslərin yer dəyişməsi*; 3) *kökün incəlməsi* (kökdəki qalın saitlərin incələri ilə əvəz olunması). Tatar dilində bu yolla yaranan sözlərə çox rast gəlinir: *az-ez*, *akrın-ekren*, *ana-ene*, *arçı-erçe* “təmizləmək”, *maçı-meçe* “pişik” və s. Lakin bu dəyişikliklər məna dəyişikliyinə gətirib çıxarmır. O səbəbdən bunu söz yaradıcılığı adlandırmaq doğru deyil. Bu cür fonetik dəyişmələr digər türk dillərində də mövcuddur. Məsələn, başq.: *bayram*, tat: *beyrem*; başq: *ayran*, tat: *eyren* şəklində reallaşır. F.Qəniyev bildirir ki, tatar dilində köklərin incəlməsi, yəni qalın saitin incəsi ilə əvəz olunması söz yarada bi-

lir. Məsələn, *çaçak* “perdede” və *çeçək* “bitki”, *bagır* (orqan-F.Qəniyev bunu köhnəlmiş söz kimi verir) və *beger* “can, könül”. Köklərin incəlməsi nəticəsində yaranan sözlərə başqa fonetik hadisələr də əlavə olunur. Məsələn, *karındaş-kardeş*. “in” hissəciyi burada düşüb. 4) *Vurğunun yerini dəyişməsi ilə yaranan söz yaradıcılığı*. Türkoloqların bəziləri vurğunun yerini dəyişməklə yeni sözyaratmanı söz yaradıcılığının bir növü kimi izah edirlər. Məhz bu səbəbdən də vurğu vasitəsilə sözyaratma tamamilə olmasa da, qismən aradan qalxmışdır. Vurğu kök dillərdə daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bildiyimiz kimi, türk dilləri öncə köksözlü dillər olmuş, sonra aqlütinativliyə keçid etmişdir. Lakin vurğunun sözyaratmadakı funksiyası türk dillərində qismən öz funksiyasını saxlamışdır: *vurma` (isim)-vur`ma (feil)*; *qazma` (isim)-qaz`ma (feil)*; *süzmə` (isim)-süz`mə (feil)*; *gəlin` (isim)-gəl`in (feil)*; və s.

Vurğuya görə mənənin dəyişməsi, yeni sözün yaranması digər türk dillərində də müşahidə edilir. Məsələn, *türk: qaynatm`a* “şorba”, *qayna`tma (feil)*; *qovurma`* “qovurma”, *qovur`ma (feil)*; *özb: tugma`* “düymə”, *tu`gma (bağlama)*; *qar.-balk: kirtme`* “armud”, *kirt`me (feil)* və s. Tatar dilçisi F.Qəniyev bunların heç birini söz yaradıcılığına aid etmir. Çünki bunlar feilin inkar formasındadır. Tatar dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, “*ma*” inkar şəkilçisi heç vaxt vurğu qəbul etmir. Əgər vurğunun yerinin dəyişməsi ilə mənə dəyişirsə və bu söz yalnız eyni kökün fonetik dəyişimi olursa, ancaq o zaman vurğunun düşməsi ilə söz yaranır. Bir çox türkoloqun bununla bağlı verdiyi nümunələr özünü doğrultmur. Türk dillərində az da olsa, vurğunun yerinin dəyişməsi ilə meydana gələn sözyaratmaya rast gəlirik. Bu yola digər söz növlərinin yaradılmasında da rast gəlinir. Məsələn, *yana` (yeni-sifət)*, *ya`na- (zərf)*. Lakin bunların sayı azdır.

Türkiyə türkcəsində fonetik yolla sözyaratma müxtəlif terminlərlə adlanır. Bu sözyaratma yolu G.Qaraağac tərəfindən “*titrəmə*” [146, s.799], Z.Qorxmaz [156, s.39] və N.Uzun [183, s.39] tərəfindən “*tonlama*”, K.İmər [141, s.67] və digərləri “*bü-*

rün” adlandırılmışdır. Türkiyə türkcəsində fonetik yolla sözyaratma müxtəlif şakillərdə təzahür edir. Onlardan biri də irəli və geri assimlyasiya nəticəsində yeni sözyaratma üsuludur. Sözün kökündə irəli, şakilçidə isə geri assimlyasiya reallaşır. Türkiyə türkcəsində bu yolla yaranan sözlər həddindən artıq azdır. Bu termin üçün *geri oluşum* [141, s.45-46], *terstüretme* [126, s.329] işlənir. G.Qaraağac isə bu termini *örnekseme* başlığı altında öyrənmişdir [146, s.624-626]. Zənnimizcə, fonetik sözyaratma ən uyğun termin kimi istifadə oluna bilər.

M.Ərdal qədim türkcədəki *-tat* ilə *-tatı* arasındakı əlaqəni izah edərkən söyləyilmişdir ki, bu söz *tatıg* sözündən geri inkişaf ilə yaranmışdır [304, s.207]. Türkiyə türkcəsində XX əsrin 2-ci yarısından işlənməyə başlamış “*öykü*” sözünün də qədim dövrlərdən bu yana Türkiyə türkcəsində işlənmiş “*öykümək*” feilindən geri assimilyasiya yolu ilə yarandığı söylənilir. İlk dəfə “Türk dili lüğəti”nin 1966-cı ilində nəşr olunan 4-cü nəşrində verilmiş *öykü* sözünün mənbəyi haqqında hər hansı bir izahat verilməmişdir [111, s.6].

S.Əlibəkiroğlu fonetik üsulla sözyaratma üsulundan “Sözcük Türetmede Ses Değiştirme Yöntemi” adı altında bəhs etmişdir [113]. Müəllif haqlı olaraq leksik vahidlərdəki səs dəyişmələrini fonetik yolla söz yaradıcılığına aid edir. Səs dəyişikliyi ilə yeni mənalı sözlərin yaranmasını aqlütinativ dillərin ən əsas quruluş özəlliyi adlandırmışdır. Səs dəyişməsi ilə meydana çıxan yeni sözlər üçün “fonosemantik başkalaşma” terimini işlətməmişdir. Türkiyəli dilçilər fono-semantik başqalaşmanı eyni sözdə meydana gələn səs və anlam dəyişməsi olaraq göstərmişlər. S.Əlibəkiroğlu türk dillərindəki “barış və varış”, “tanı və danış” leksik vahidlərinin də məhz səs dəyişmələri nəticəsində meydana çıxdığını qeyd etmişdir [113].

Bəzən səs dəyişmələri hər hansı bir konsepti ifadə edərək yaranır. Bəzi nümunələrə nəzər salaq: *tér-* > *der-* > *dür-* (toplamak, yığmaq konsepti); *té-* > *di-* > *de-* > *yi-* > *ye-* (ağız konsepti); *diz-* (dizi) > *düz-* (düzgün) (toplanmış, bir arada olan, yığılma konsepti).

ti); geç- > geçe (on geçe), gece (gece vaxtı) (zaman konsepti); geç- > göç- > kaç- (bir yönə doğru hərəkət etmək konsepti); gün (güneş) > gön (dəri) (insan və hayvanların günə/ günəşə məruz qalan qismi); kıs- > kes- > küs- (bağlantını, əlaqəni qoparmaq konsepti); oñ (sağ, sağ tərəf, doğru), ön (qarşı, doğru) orda (mərkəz, şəhər, saray) > orta (mərkəz) ~ ordu (birlik) otaq > odak > ocaq (mərkəz konsepti) və s.

Türk dillərində qohumluq bildirən terminlərin bir çoxu söz kökünün təkrarı yolu ilə əmələ gəlmişdir: *baba, nənə, bibi, cici, bəbə* (körpə uşağa bəbə deyilir), *lələ, qaqa/qağa, məmə* (Kürdəmir şivəsində anaya “məmə”, ataya “lələ”, “dədə”, qardaşa “qaqa” deyilməsi çox yayılmışdır). Oğuz rayonundakı, “Xal-Xal” toponimi, Qaxdakı “Mormor” şəlaləsinin adı, “Tərtər” oykoniminin adı da söz köklərinin təkrarı yolu ilə yaranmışdır.

Türk dilində bir hecadan ibarət söz köklərinin təkrarlanması yolu ilə ümumi isimlərin yaranmasına da çox rast gəlinir. Məsələn, *kükü* (yemək adı), *çiçi* (xalça adı), *mərmər, bərbər, sırsıra* və s. “Dəyirman öz bildiyini eləyir çaxçax baş ağrısıdır” atalar sözünün tərkibindəki “*çaxçax*” ismi də heca təkrarı nəticəsində yaranmışdır. Müasir türk dillərində bu yolla yaranmış leksik vahidlərə rast gəlinir. Məsələn, türk: *yaya* “piyada”; qır: *teytey* “biçimsiz, biçimsizcə yerimək”, *kürkür* “gurultu ilə yetişmək”, *bilbila* “həddindən artıq yumşaltmaq”, *taytaylamak* “uşağı yeriməyə alışdırmaq”, *zar-zar* “hışqırıq, acı acı ağlamaq”. Azərbaycan dilində bu leksik vahid işlənməsə də, “zar-zar ağlamaq” sözü vardır; qaz: *baybayla* “fəryad etmək, ortalığı vəlvələyə salmaq”, *balbal* “qədim türklərdə dəfn olunan şəxsin xatırlanması üçün məzarının və yaxud kurqanın ətrafına basdırılan daş”, *dürs-dürs* “qalaq-qalaq” və s. Araşdırmalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, fonetik yolla söz yaradıcılığı türk dillərində söz-yaratma üsullarından biri sayılsa da, müasir dövərdə bu üsula o qədər də çox rast gəlinmir. Fonetik yolla söz yaradıcılığı türk dillərinin ilkin dövərlərində daha aktiv olmuş və bu üsulla türk dillərində daha çox leksik vahid yaranmışdır. Lakin müasir

dövrə fonetik yolla söz yaratma digər üsullarla müqayisədə işlənmə tezliyi əks etdirmir. Sinxron qaydalarla çox da fərqləndirilməyən leksik vahid başqa sözlə, söz kökündəki bəzi səslərin oxşar və ya eyni səslərdən ibarət morfemlərə çevrilməsi nəticəsində dil daşıyıcılarının şüurunda mürəkkəb söz təəssüratı yaratması və daha sonra onun morfoloji həlli ilə nəticələnən proses geri formalaşma (back-formation) olaraq adlandırılır. Geriyə formalaşmanın reallaşmasında ən mühüm faktor geriyə formalaşma mənbəyi olan strukturdakı morfemlər, onların dildəki funksiyaları və oxşar istifadələridir. Qeyd olunduğu kimi, bu söz əmələ gəlmə prosesinin nümunələrinə müasir türk dilinin danışq dilində daha çox rast gəlinə də, ədəbi dildə geniş yayılaraq işlənən, hazırda əsas kök formada olan uzun müddət istifadə olunan geri assimilyasiya xüsusiyyəti unudulan strukturlar da vardır. Məsələn, *çaba* (< *çabala*-), *tür* (< *türlü*) kimi bəzi geri assimilyasiya nümunələri ədəbi dilin lüğət tərkibində törəmədən daha çox formalaşma mövcuddur. Bu, dilin insan şüurunda qavranılmasının ön planda olduğu bir prosesdir. O həm də leksikləşmə ilə sıx bağlıdır. Bu zaman *çaba* sözü geri formalaşma sadələşdirmə(özləşdirmə) nəticəsində, dildə əvvəllər mövcud olan *çabala* əsasında *-la* morfeminin isimdən feil düzəldən şəkli olduğu fikri ilə, *çaba-la* şəklində bölünmə nəticəsində düzəldilmiş və ilk dəfə Osmanlı türkcəsindən müasir Türkiyə türkcəsinə salınmışdır. *Çaba-* türkcənin tarixi dövrlərində *çap-*, “üzmək, suda çırpınmaq” feil kökünün, tezlik və təkrar bildirən *-ala* morfemi ilə birləşməsindən əmələ gələn kökdür. Tarixi prosesdə həm kök, həm də əsas kimi istifadə olunan *çap-ala-* daha sonralar funksionallığını itirmiş və kök elementi unudulmuşdur. Sonrakı dövrlərdə *-la* şəkilçisinin funksiyasına görə *çaba-la* kimi təhlil edilərək “*çaba*”nın isim kökü olduğu düşünülmüş və beləliklə, *çaba* kökü lüğət tərkibinə daxil edilmişdir.

Beləliklə, araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, müasir türk dillərində fonetik yolla sözyaratma üsuluna rast gəlinir. Lakin bu üsul digər üsullara nisbətən sayca daha az sözlərin ya-

ranmasında iştirak edir və bu üsulla yaranmış leksik vahidlərə biz daha çox diaxronik planda rast gəlirik.

2.2.Müasir türk dillərində leksik-semantik yolla sözyaratma üsulu

Bildiyimiz kimi, elm və texnikanın gün-gündən inkişafı, həyatımıza, məişətimizə daxil olan yeni-yeni anlayışların qarşılıqlarının sözlərlə ifadə olunmasına tələbatı artırır. Çox vaxt müxtəlif əlavə konstruksiyalardan istifadə edərək dildə yeni sözlər yaransa da, əksər zamanlarda dilin öz daxili inkişafı nəticəsində yeni leksik vahidlər əmələ gəlir. Dilin daxili inkişafı nəticəsində reallaşan sözyaratma leksik-semantik üsul vasitəsilə reallaşır. Bütün müasir türk dillərində leksik-semantik yolla sözyaratma üsuluna rast gəlinir.

Dildə baş verən leksik-semantik sözyaratmaya dilçilərin müxtəlif yanaşmaları mövcuddur. Bəzi dilçilər leksik və semantik üsulları bir-birindən ayırmır, bəziləri isə onlardan ayrı-ayrı bəhs edir. Məsələn, B.Xəlilov leksik yolla söz yaradıcılığından bəhs edərək buraya mənanın genişlənməsini, konkretləşməsini, çoxmənalı sözlər və frazeoloji vahidlər hesabına söz artımını aid edir. Zənnimizcə, sözyaratma üsulları içərisində leksik və semantik üsulu birləşdirib bir yerdə tədqiq etmək daha qənaətbəxşdir.

Bütün dünya dillərinin semantikasının əsasında ümumbəşəri səciyyəli məntiqi kateqoriyalar dayanır. Leksik vahidlərin leksik-semantik inkişafında cəmiyyətin məntiqi düşüncə tərzinin, ictimai təfəkkürün səviyyəsinin inkaredilməz rolu vardır. Burada əsasən insanların reallıqdan-gerçəklikdən çıxış etməsini nəzərə alınmalıdır. Sözlərin leksik-semantik inkişafında sosiolinqivistik və ekstralinqivistik amillərin də rolu böyükdür. Əslində dildə leksik-semantik inkişaf prosesi bir sosial hadisədir.

Özbək dilçisi A.Ğ.Qulamov özbək dilindəki leksik-semantik yolla sözyaratmanı həyat şəraitindəki inkişafı əlaqələndirərək

qeyd edir ki, özbək dilində semantik üsulla söz yaradıcılığı Okt-yabr inqilabından sonra aktivlik qazanmışdır. Bu prosesdə rus dilinin böyük rolu olduğunu söyləyən alim köhnə həyat tərzilə bağlı leksik vahidlərin yeniləri ilə əvəz edilməsi prosesini semantik üsulla sözyaratmada əsas amil sayır [324, s.77].

Leksik - semantik üsul söz yaradıcılığının qeyri-xətti üsulu sayılır. Burada sözlərin yaranmasında xarici qüvvələr iştirak etmir. Sözlər daxili qanunauyğunluqla yaranır. Leksik-semantik yol türkologiyada az öyrənilmiş sahələrdən biridir. “...*semantik söz yaradıcılığının yolları və imkanları məsələsi tarixi leksikologiya üçün mühümdür. Onun tədqiqi dilin lüğət tərkibinin maraqlı daxili qanunlarının açılmasına gətirib çıxara bilər*” [261, s.58].

M.Mirzəliyevanın fikrincə, bu üsul leksik qatda baş verən söz yaradıcılığıdır. Buraya təkmənalılıqdan çoxmənalılığa və ya əksinə, eləcə də sinonimliyə və omonimliyə keçid aiddir [81, s.13].

Leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı Sovet türkologiyasından qismən də olsa öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığına dair fundamental tədqiqatlar aparmış S.Cəfərovun bu məsələyə yanaşması ən mükəmməl tədqiqatlardandır. S.Cəfərov Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı yollarından bəhs edərkən leksik, morfoloji və sintaktik yolla sözyaratmanı göstərir. Leksik yolla sözyaratmaya isə dialekt və şivələr, alınma sözlər, yeni məna kəsb etmək hesabına, fonetik tərkibin dəyişməsi, düzəltmə və mürəkkəb sözlərin sadələşməsi hesabına söz artımını aid edir. Yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımında çoxmənalılıqdan omonimləşməyə doğru inkişaf əsas rol oynayır. S.Cəfərov yazır: “*Dilimizdə sözlərin məna çalarlarına ayrılması və nəhayət, çox məna kəsb etməsi prosesi bütün nitq hissələrində baş versə də, bunların proses dərəcəsi eyni olmur. Dilimizdə çoxmənalılıq özündə əks etdirən birinci nitq hissəsi feildir. Bu cəhətdən, demək olar ki, ikinci yeri isim, üçüncü yeri şifət tutur*” [23, s.140].

Dilin leksik-semantik inkişafının səbəblərindən biri də məhz

sosiolinqvistik səbəblərdir. M.Qədimova Azərbaycan və rus dillərində sözlərin leksik-semantik inkişafı dedikdə, dildə sözün tərkibinin inkişafını, asemantikləşməni, sözlərin çalar üzrə genişlənməsini, sözlərin çoxmənalılığa meylliliyini, sözlərin çalar üzrə məhdudluğa uğramasını, mənaca azalmasını, mənanın genişlənməsini, sözlərin bir mənadan digər mənaya keçməsi istiqamətlərini nəzərdə tutur [58, s.18]. Leksik vahidin mənaca keçidi mənaca azalma və artma ilə müşayiət olunur.

Y.Məmmədov sözün tərkibinin inkişafı (dəyişməsi) bu anlayış altında özünü göstərən bütün rəngarəng cəhətləri yox, yalnız sözün tərkibcə dəyişməsini, başqa sözlə yeni sözün yaranmasına xidmət edən dəyişmələri nəzərdə tutmuşdur. O bu cür dəyişmənin 3 növünü müəyyənləşdirmişdir: asemantikləşmə, sıxılma, leksikləşmə [77, s.9].

Türk dillərində isim köklərinin leksik-semantik diferensiasiyasından bəhs edən B.Məhərrəmli leksik-semantik səviyyədə gədən diferensiallaşmanı dilin başqa sahələrinə nisbətən daha tez nəzərə çarpan və sürətli olduğunu qeyd edir [70, s.29]. Əslində diferensiasiya həm də leksik-semantik söz yaradıcılığıdır. E.Z.Kajibəyov semantik diferensiallaşmanı söz yaradıcılığının ən qədim üsullarından biri adlandırır [226, s.106].

Bəzən diferensiallaşmanı da semantik yolla söz yaradıcılığına aid edirlər. Diferensiallaşmanı semantik yolla sözyaratmanın tərkibində öyrənmə ənənəsi XX əsrin 70-ci illərində geniş vüsət almışdır. Rus dilçiliyində semantik dəyişmənin bu növlərinin adı çəkilir: mənə genişlənməsi; mənə daralması; mənanın başqa cür başa düşülməsi; mənə ixtisaslaşması; mənə diferensiallaşması [245, s.68-71].

Türk dillərinin inkişafı, onların lüğət tərkibinin zənginləşməsi semantika ilə sıx bağlıdır. Ədəbi dillər yalnız yeni leksik vahidlərlə yox, eyni zamanda dildə mövcud olan leksik vahidlərin leksik-semantik cəhətdən inkişafı ilə çoxalır, artır.

Müasir Azərbaycan dilində bir qrup sözlər də vardır ki, onlar leksik-semantik cəhətdən öz mənalarını genişləndirərək metafo-

rik səciyyə daşıyır. Belə sözlər üzərindəki müşahidələr onu sübut edir ki, bir qrup sözlərdə oxşarlıq başqa birisinin üzərinə keçirilir və bu üsulla ədəbi dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Məsələn, “*gün*” sözündə mənə genişlənməsi baş vermişdir. Xalq danışığı dilində bu söz 24 saat ərzindəki vaxtı bildirirdisə, bu gün metaforik səciyyə daşıyaraq ictimai-siyasi səciyyə mənasını verir. Məsələn, *müəllim günü, polis günü, həkim günü, qələbə günü, alimlər günü*, və s. Digər bir nümunəyə nəzər salaıq: “*Ocaq*” xalq danışığı dilində üç mənada işlənir: 1. od qalanan yeri bildirir; 2. ailə, nəsil, tayfa mənasında işlənir; 3. dini anlayış bildirir. bu leksik vahid leksik-semantik baxımdan inkişaf etmiş, ədəbi dilimizi zənginləşdirmişdir. Məsələn, *təhsil ocağı, elm ocağı, mədəniyyət ocağı* və s.

Təbiətdəki hər şey kimi dil də dəyişir. Bu dəyişikliklər dilin səs sistemində ola biləcəyi kimi, mənə sahəsində də mövcud olur. Mənə dəyişmələrinin başlanğıc nöqtəsini yaradan adamların dillərində və dialektlərində ortaya çıxan mənə fərqlilikləri, anlayışların dildə əks olunması sözlərdə bəzən mənə sahəsinin genişlənməsinə, bəzən isə mənə sahəsinin daralmasına yol açır. Dəyişikliklər bəzən xüsusi praktik vəziyyətlərdə ortaya çıxaraq danışanın uğurlu tapıntısı sayıla bilər. Bir sözlə belə demək olar ki, sözlərin əks etdirdikləri anlayışların dəyişməsi danışığı dilindən başlayaraq cəmiyyətə yayılır və diaxronik səviyyədə reallaşır. Buna görə reallaşan dəyişikliklər semantikada diaxron metodla tədqiq olunur [185, s.95].

L.Blumfeld yazır: “*Yeni bir mənaya keçiş sadəcə praktik dünyada bir dəyişiklik yaratdığında anlaşılır*” [297, s.43]. Müasir günümüzdə dilə hər gün yeni sözlər daxil olur. Lakin təbii ki, onların çox az bir qismi dildə vətəndaşlıq hüququ qazanıb qalır. O sözlər dildə qalır ki, onlar gündəlik praktikada aktiv halda işlənir.

Bir sözün mənasındakı dəyişikliklər onun və mənə baxımından aid olduğu digər sözlərin istifadə olunmasındakı dəyişikliklərin nəticəsidir. U.Stefen yazır: “*Anlam dəyişmələrini asanlaş-*

dıran faktorlar arasında nəsillər arasındakı əlaqənin yox olması, mənada ki qeyri-müəyyənliyin yaranmasına şərait yaradır” [368, s.200]. Alim mənə dəyişməsinə yol açan səbəblər kimi, dilə bağlı, tarixi, ictimai, psixoloji, yad təsirlərdən qaynaqlanan səbəbləri göstərir. Əslində bütün bu təsniflər dildaxili və dil xarici səbəblər olaraq göstərilə bilər. Dildəki dəyişmə səbəbləri - dilin quruluşundan qaynaqlanan analogi bənzətmə, omonimlik, çoxmənalılıq, sinonimlik və s. səbəblərdir. Dilxarici səbəblər isə tarixi, sosial, psixoloji səbəblər və alınmalardır və s. L.Blumfeld dildəki bu dəyişiklikləri fonetik analogi-semantik dəyişikliklər və alınmalar şəklində təsnif edir [297, s.48]. H.Paul mənənin daralması; mənənin genişlənməsi; mənənin qatışması; müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür adlandırılan dəyişmələrini mənə dəyişmələrinə aid etmişdir [254, s.97].

B.Əhmədov Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığında “sadələşmə” terminindən ilk dəfə istifadə etmişdir [28]. Mürəkkəb sözlərdə sadələşmə meyindən bəhs edən alim mürəkkəb sözlərin sadələşməsində bəzi səbəbləri göstərir: iki söz uzun zaman yanaşı işlənərək mənələrindən fərqli olaraq yeni mənələrə ayrılıb dərk edilir, çoxhecalılıqdan azhecalılığa meyil olur. Tələffüzdə çətinliyi aradan qaldırmaq üçün az enerji və az vaxt sərf etməklə sözlərdə elliptiklik, fonetik sıxılma baş verir. Bəzi hallarda ayrılıqda fonosemantik cəhətdən köhnəlmiş söz başqa sözlə birləşib yeni mənə çaları yaradır. Tədricən dəyişmə ilə həmin sözlər başqa söz kimi təqdim edilir. Nəticədə, əvvəllər mürəkkəb quruluşlu söz sonralar tədricən sadə lüğəvi vahidə doğru dəyişir. Belə sözlərin tarixi-etimoloji təhlili söz yaradıcılığı qanunlarının bəzi cəhətlərini açmağa kömək edir. B.Əhmədov yazır: “*Azərbaycan dilinin şivələr leksikası üzərində aparılmış uzunmüddətli müşahidələr göstərir ki, əvvəllər mürəkkəb olmuş sözlərin sadə söz yerinə keçməsi meyli söz yaradıcılığı yollarından biridir*” [28, s.6]. Mürəkkəb sözlərin sadələşməsi prosesini 3 böyük qrupda nəzərdən keçirmək olar: 1. Mürəkkəb sözlərdə sadələşmə meyli; 2. Calaqılma; 3. Predikativ birləşmə və qramma-

tik vahidlərin leksikallaşması.

Mürəkkəb sözlərin sadələşmə meylinə səs düşümündən, səslərin əvəzlənməsindən, səslərin yerdəyişməsindən bəhs edilir. Yəni mürəkkəb sözlərin sadələşməsində fonetik yolla söz yaradıcılığı da rol oynayır. Maraqlıdır ki, burada fonetik yolla sözyaratma başqa bir sözyaratma üsulunun reallaşmasında rol oynayır. Məsələn, *apar* feili qədimdə mürəkkəb söz olmuş, səslər düşümü ilə forma və mənaca dəyişmişdir. Məsələn, *alıbbar* - *ap-par* - *apar*.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində sinonim və ya eyni mənalı sözlərin yanaşı işlənərək mənaca dəyişməsinə calaqlanma hesab etmək olar. Bu zaman semantik integrasiya baş verir. Yanaşı işlənən eyni mənalı və ya sinonim iki sözün biri bu gün anlaşılsa da, o biri mənaca köhnəlmiş vəziyyətə düşür, ayrıca həmin mənada işlənmir [28, s.40]. B.Əhmədov calaqlamanın 3 növünü göstərir. 1. Qədim sinonim, bəzən eynimənalı sözlərin birinin fonosemantik köhnəlməsi ilə formalaşanlar; 2. Milli mənşəli sözlər və alınmaların calaqlanması; 3. Əksmənalı sözlərdə calaqlanma. Məsələn: *yazı-biti*, *çöl-biyaban* və s.

Predikativ birləşmə və qrammatik vahidlərin leksikallaşmasına isə bu nümunələri göstərmək olar: *paltarkəsdi*, *gündoğdu*, *dabanqırdı*, *ayaqaçdı* və s. Bu isə sintaktik səviyyədə gedən söz yaradıcılığı nümunəsi ola bilər. Deməli, sadələşmədə həm fonetik, həm leksik-semantik, həm də sintaktik yolla söz yaradıcılığının payı var.

Tatar dilçisi F.Qəniyevin fikrincə, tatar dilində leksik-semantik sözyaratma omonimləşmə hesabına yaranır. Hər hansı bir şəkildə sözün quruluşunda omonimləşmənin ortaya çıxması leksik-semantik vasitənin əsas şərtidir. F.Qəniyev göstərir ki, “*bu üsula araşdırmaçılar tərəfindən o qədər də önəm verilməmişdir. Məsələn, tat: yuldaş (keşe) və yuldaş (uydu-antenna), iye (sahib)-iye (qramerde iye)*” [137, s.56]. F.Qəniyev tatar dilindəki *yal* (yal itüv-tətil etmək) və *yal* (at üçün yem), *yakut* (kişi) və *yakut* (dəyərli daş) sözlərini leksik-semantik yolla yaranan söz

hesab etmir. F.Qəniyev söz yaradıcılığının bu yolunun özünə-məxsus özəllikləri olduğunu söyləyir: “...sözün inkişafı prosesində çoxmənalılığın omonim sözlərə və iki ayrı leksik mənalı sözə dönməsidir” [137, s.43].

Ümumiyyətlə, türk dilləri üzərində tədqiqat aparmış bir çox alimlər leksik- semantik yolla söz yaradıcılığı məsələsinə demək olar ki, toxunmamışlar. “Sözlərin mənacə dəyişməsi dilin tarixi inkişafı boyu daimi fəaliyyət göstərən çoxcəhətli və əhatəli dil hadisəsidir. Cəmiyyətin inkişafı müddətində insanların dərk etdikləri yeni anlayışların hamısını yalnız düzəltmə və mürəkkəb sözlərlə ifadə etmək mümkün deyil. Heç bunun üçün alınma sözlər və söz birləşmələri də kifayət etmir. Belə ki, dilin lüğət vahidləri nə qədər çox olsa da, cəmiyyətin inkişafı boyu yaranan anlayış və məfhumlarla müqayisədə çox məhduddur. Təbiidir ki, bu anlayışların hamısını ifadə etmək üçün “yeni söz yaratmaq mümkün deyil” [78, s.61].

Türkiyə dilçiliyində bu üsulu yalnız məna ətrafında dövr edən bir anlayış kimi dəyərləndirilir. Anlam dəyişmələri ilə bağlı Türkiyə dilçiliyində dəyərli tədqiqat əsərləri mövcuddur [149]. Məna və onun müəyyən pozisiyalardan – mənfi və müsbət istiqamətdə deformasiyası bütünlükdə leksik-semantik yolla sözyaratma üsulunu formalaşdırır desək, yanılmırıq. Əslində dilin bütün səviyyələri məna adlı əsas məqsədə xidmət edir. Səslərin, şəkilçilərin, sözlərin cümlə üzvlərinin, hətta cümlə və mətnlərin bir nizam üzrə düzülməsinin əsas qayəsini məhz semantika təşkil edir.

Sözlər yalnız lüğətdəki mənalarıyla işlədilən dil ünsürləri deyil. Dilin dəyişkən quruluşu onların istər yazılı, istərsə də şifahi nitqdə təkbəşinə və ya digər dil ünsürləriylə bir araya gələrək fərqli əlaqələrlə yeni mənalara qazanmalarına səbəb olur. Sözlərin daşdığı mənalara semantik əlaqələr vasitəsilə ilə genişlənə, darala, dəyişə, hətta yox ola bilər. Dilin fonetikasi, morfologiya-sı, sintaksisi semantik sahə ilə birbaşa bağlı bölmələrdir. Dilin ən kiçik vahidi olan səslərdən mətnə qədər bütün işarələrin

araşdırılması semantik sahəyə daxildir.

Bildiyimiz kimi, Ferdinand de Sössür dili işarələr sistemi kimi qəbul edir. Dildə hər bir sözün bir səs quruluşu, bir də mənası vardır. Bir dil işarələrlə göstərilən səs və yazıdır. Göstərilən isə göstərənün işarə elədiyi, göstərdiyi anlayışdır. *“Göstərən ilə göstəriləni bir-birinə bağlayan əlaqəyə isə “işarətləmə” ya da “adlandırma” adı verilir”* [135].

Qeyd etdiyimiz kimi, leksik-semantik üsulla sözyaratmaya məna dəyişməsi daxildir. Mənanın daralması, genişlənməsi, müsbət və mənfi çalar qazanması sözlərin məna dəyişməsinə aiddir.

“Kəlimələrin mənasının dəyişməsinin təməl səbəbləri ictimai, tarixi, dil və ruh baxımından ola bilər” [154, s.70]. Dil araşdırmalarında ən qədim dövrlərdən etibarən hamımızın yekdilliklə qəbul etdiyi fakt odur ki, dildəki sözlərin mənalарının dəyişməsi üçün əsas və yeganə şərt zaman anlayışıdır. Məsələn, qədim türkcədə *“oğlan”* sözü həm qız, həm də oğlan üçün işlədilən bir leksik vahid olduğu halda, Türkiyə türkcəsində, o cümlədən Azərbaycan və bir çox türk dillərində bu sözə yalnız oğlan uşaqlarına işarə edilir. O cümlədən qədim türkcədə *“duman”* mənasında işlənən *“tütün”* müasir türk və Azərbaycan dilində *“içərisində nikotin olan bir ot bitkisi”* anlamında işlənir.

Zamanla bir çox səbəbdən dinamik şəkildə dəyişən cəmiyyət bu dəyişməni bilərəkdən və ya bilməyərəkdən öz dilində əks etdirir. P.Guiranda görə, *“məna dəyişməsinin səbəbləri tarixi səbəblər; dil səbəbləri; ictimai səbəblər; ruhsal səbəblər ola bilər”* [138]. Həqiqətən də, leksik vahidin mənasının dəyişməsi təsadüfi xarakter daşımır. Bu hal zərurətdən doğur. Dildaxili və dilxarici amillər burada əsas rol oynayır. *“Dilin ictimai və kommunikativ funksiyasının dəyişməsi, genişlənməsi nəticəsində sözlərin mənacə dəyişməsi; qəbilə və tayfa dillərinin birləşərək xalq dilinə çevrilməsi prosesi, eyni və ya müxtəlif qrupa daxil olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində sözlərin mənacə dəyişməsi; sözün aid olduğu əşya və varlığın tarixi inkişafı və digər*

səbəblər nəticəsində vəzifə, funksiya, forma və keyfiyyətə dəyişməsi hesabına sözün yeni məna kəsb etməsi; leksik-semantik sözyaratmanın əsas amilləridir” [77, s.67].

E.Ələkbərovanın fikrincə, müasir türk dilləri ilə müqayisədə qədim türk dillərində sinkretizm geniş yayılmışdır. Bu hal məna genişlənməsi, məna daralması, məna dəyişməsi kimi hallarla nəticələnmişdir [31, s.137].

Məna dəyişməsi ifadə etdiyi anlayışlardan az çox uzaqlaşması, onunla uzaq yaxın əlaqədə olan, ya da olmayan yeni bir anlayışı bildirməsidir. Mənada görünən bu dəyişikliklər Türkiyə dilçiliyində bu cür təsnif olunur: *mənanın müsbət çalar qazanması, məna daralması, mənanın mənfi çalar qazanması, məna genişlənməsi*.

Mənanın mənfi çalar qazanması “*Mənası yaxşı olan bir sözün zamanla pis və ya pisləyə gedən bir məna qazanmasıdır*” [156, s.11].

Semantika ilə məşğul olan alimlər mənanın mənfi çalar qazanması hadisəsini insan beynindəki “pisləşən, pisləyə doğru inkişaf edən damarların” bir işarəsi olaraq götürürlər [320, s.132].

G.Qaraağacın fikrincə, istər məna müsbət, istərsə mənfi çalar qazanması totemistik dövrlərdə və alınmalarda çoxlu sayda məna dəyişmələrində görünür [155]. Mənanın mənfi çalar qazanmasına səbəb olan amillər arasında müxtəlif insanların danışığında yer alan qərəzli mənalar da mühüm yer tutur. Məsələn, bəzi siniflərə və peşələrə qarşı sosial qərəzlər bir çox sözlərin mənalarının pozulmasına səbəb olur.

Bu proses dildə işlənən sözlərin yaxşıdan pisə yönəlməsi ilə reallaşır. Övvəllər “*gözəl, cəlbedici xanım*” mənasında işlədilən “*yosma, cəlbedici xanım*” mənasında işlədilən “*yosma*” kəliməsi zamanla mənanın mənfi çalar qazanmasına uğrayaraq “*pis qadın*” mənasında işlənmişdir.

“*Canavar*” canlı heyvan mənasında “*cana qıyan və yırtıcı heyvan*” mənasına gəlmişdir. Müasir Azərbaycan dilində də bu leksik vahid məcazi anlamda mənfi çalar qazanmışdır. Məsələn,

mənfi mənası bu şəkildədir: çox qəddar, vəhşi, yırtıcı, rəhmsiz adam haqqında [10, s.387].

Qədim türk dilində “*angut*” leksik vahidi “*ördəyə bənzəyən qızıl rəngli bir quş*” mənasında işlənərkən Türkiyə türkcəsində “*axmaq*” mənası verir. “*Anqut*” sözünün Azərbaycan dilində “uzunboğaz, ördəyə oxşar, tutqun qırmızı rəngli caydaq quş” mənası zamanla məcazlaşaraq mənfi çalar qazanmışdır. Müasir dildə “anqut” ifadəsi “uzun adam haqqında” işlədilir [10, s.119]. Xalq arasında çox çirkin adam haqqında “anquta oxşar” ifadəsindən də istifadə olunur.

Ərəb dilindəki “*kenef*” kəliməsi “*sığınacaq, qorunacaq*” mənasında işlənərkən bu gün “*tualet, ayaqyolu*” mənasına çevrilmişdir. M.Ü.Ərdəm mənanın mənfi çalar qazanmasına “xatun” sözünü də aid etmişdir. Qədim türk dilində “katun” “*xaqanın arvadı*” mənasında işlənmişdir. İndi isə qadın cinsini ifadə edir [128, s.406]. Bizim fikrimizcə, bu mənanın mənfi çalar qazanmasına yox, məna genişlənməsinə aiddir.

Müasir Azərbaycan dilində *xatın* // *xatun* şəklində reallaşır. Dilimizdə bu leksik vahidin mənası mənfi çalar qazanmamışdır. Azərbaycan dilində bu söz “*xanım/xatın*” ifadəsinin içərisində qəlibləşmişdir. “Xanım-xatın” ifadəsi əxlaqlı, namuslu, sözünü, oturuşunu-duruşunu yerini bilən, həyalı xanımlar haqqında işlənir.

Məna daralması: Bu proses mənaca genişlənməyə nisbətən çox geniş yayılmışdır. Mənaca daralmanı Y.Məmmədov “məna-cə azalma” şəklində qeyd edir. “*Sözün mənaca azalması onun mənaca artmasının əksinə gedən prosesdir. Dilimizin tarixi inkişafı boyu bəzi sözlər qədimdə malik olduğu məna variantlarının bəzisini itirir, yəni onun məna variantları azalır. Bu zaman təbii ki, sözün işləklilik dərəcəsi də azalır. Məsələn, müasir dilimizdəki qatı sözü, əsasən duru sözünün antonimi kimi çıxış edir. Yazılı abidələrimizdə isə bundan əlavə möhkəm, bərk, güclü, mənalarında da işlənir*” [77, s.75].

Məna daralmasına türk dilində “*erik*” leksik vahidini nümu-

nə göstərə bilərik. Əvvəllər bu söz “*qaysı, saftalı*”, hətta “*ar-mud*” mənalarında işlənmişdir. Fars dilindən keçmiş “*saftalı, zerdalı (tüksüz saftalı)*” sözlərinin təsiri ilə “*erik*” mənası daralmış bu gün ancaq bir növün adını bildirmişdir. Azərbaycan dilində “*erik*” leksik vahidi heç bir dəyişikliyə uğramayıb. Bu leksik vahid izahlı lüğətdə 2 müxtəlif mənada yer almışdır. 1. Sarı, ətli, şirin, birçəyirdəkli meyvə və bu meyvənin ağacı; 2. Cır alça [10, s.119]. Müasir Türkiyə türkcəsində isə “*erik*” alça semantikasında işlənir. Türkmən dilində *erik*, özbək dilində *orik*, qazax dilində *örük*, qırğız dilində *örük* şəklində işlənərək Azərbaycan dilindəki semantikasını mühafizə edirlər.

Qədim türk dilində “*tüne*”-feili əvvəllər “*gecələmək, gecəni keçirmək*” mənalarını vermişdir. Bu gün isə “quşların, ev heyvanlarının yatmaq üçün bir budağa və ya bir yerə sığınması” semantikasına malikdir.

Digər bir nümunəyə nəzər salaq. Türk dilində “*savçı*” əvvəllər “*elçi, peyğəmbər*” mənalarında işlənmiş, bu gün isə “*savçı*” şəklində yalnız “*hakim*” anlamında istifadə olunmaqdadır. Qədim türkcədə *sab*-söz, *-çi* şəkilçidir.

Məna daralmasının əsas özəlliklərindən biri də odur ki, sözün qədim mənası ilə yeni, daralmış mənası arasındakı bağlantı tamamilə qopmamış olur. Semantik sahədəki bəzi ifadələr zaman içərisində yox olsa da, təməldəki bağlar qorunub saxlanılır. Yəni leksik vahidin semantikasi daralsa da, əvvəlki mənadan tam ayrılır.

“*Semantik daralma zamanı qədimdə ümumiliyi, ümumi cinsi bildirən sözlərin bəziləri sonrakı inkişaf prosesində təyin olunan cinsin tərkib hissələrindən bir növü ifadə etməyə başlamışdır. Belə semantik inkişaf hadisəsi ona görə baş verir ki, həmin cinsə daxil olan başqa növlər müxtəlif üsullarla əmələ gəlir, ya da başqa dillərdən alınan yeni sözlərlə ifadə olunmağa başlayır*” [59, s.21].

B.Məhərrəmli məna daralmasına türk dillərində aşağıdakı isimləri göstərir: “*aş, don, meşə, orman, qardaş, oğul, erik, ye-*

miş, kişi, oğlan, canavar, quş, ilxı, davar, toy, qonaq, mənzil, otaq, sancaq, çit, cam, mahal, apa, ər, gül, ot [70, s.67].

Mənanın daralması haqqında Z.Qorxmaz yazır: “*Söz mənə baxımından daralır. Əvvəllər əşyanın ancaq bir növünü və yaxud bir hissəsini ifadə edirdisə, daralma prosesi zamanı mənə bir mənadan digərinə keçir*” [156, s.9].

Türk dillərində leksik-semantik yolla söz yaradıcılığında “*özəlləşmə*” və “*genəlləşmə*” terminlərindən də istifadə edilir. H.Erol Türkiyə türkcəsində özəlləşmə və genəlləşmə terminləri ilə anlam daralması və genişlənməsi terminləri arasında yaxınlıq olduğunu qeyd edir [134, s.71]. Türk dillərində bəzi mənə daralmasına uğrayan sözlərə nəzər yetirək.

Mənə dəyişikliyinə uğrayan leksik vahidlərdən biri də “*toy*” dur. Sözü mənəsini S.G.Klauson belə izah edir: “*Orijinaldakı mənası “düşərgə, çadırların toplamı, düşərgədə yaşayan insanlar topluluğu” mənasında olmuşdur. Bu leksik vahidin “ziyafət” mənası da var. Demək “toy” sözünün 2 mənası olmuşdur:*

1.Ordu, xalq;

2.Ziyafət, bayram.

Bu leksik vahid qədim Anadolu türkcəsində 1-ci mənasını itirmiş, 2-ci mənasını isə hişz etmişdir” [301, s.120]. Bu leksik vahidin – leksik-semantik inkişafı haqqında B.Məhərrəmlinin də maraqlı fikirləri vardır. “*Toy*” leksik vahidinin başqırd, çuvaş, özbək, tuva, tat, türkmən, uyğur dillərində “*tuy, doy, toy*” fonetik biçimlərində işləndiyini söyləyən B.Məhərrəmli sözün “*ziyafət, şənlik*” semantikasını da daşdığını qeyd edir. Aşağı-yuxarı bütün türk dillərində bu leksik vahid “*toy, bayram, ziyarət, şənlik, evlənmə mərasimi, şam yeməyi, qonaqlıq*” mənalarını verir. M.Kaşğaridə bu söz “*düşərgə, evlənmə mərasimi, ordu qərargahı*” mənalarında izah olunur [151, s.142]. Y.Məmmədovun və B.Xəlilovun fikirlərinə istinad edən B.Məhərrəmli “*toy*” sözünün qədim “*to*” kökündən yarandığını qeyd edir [70, s.117]. Mənə daralmasına ən yaxşı nümunə kimi “*oğul*” sözünü göstərə bilərik. B.Məhərrəmli qeyd edir ki, qədim qaynaqlarda işlənən

oğuş leksik vahidi “nəsil, qohum” sözü ilə eyniköklüdür [70, s.88]. Qaynaqlardan öyrənirik ki, türk dilinin ilk dövrlərində “*oğul*” leksik vahidi həm qız, həm də oğlanlar üçün işlənmişdir. M.Kaşğaridə və “Kutadğu Bilik”də bu söz “oğul, uşaq” mənasında işlənmişdir. O zaman belə deyə bilərik ki, XI əsrdə bu leksik vahid hələ ilkin mənasını qorumuşdur. XIII əsrdən etibarən bu söz “*kişi cinsindən olan oğul*” semantikasında işlənməyə başlamışdır. İbn-i Mühənnə lüğətində, qədim Anadolu Türkcəsi mətnlərində bu leksik vahidə “*oğlan uşağı*” semantikasında rast gəlinir.

H.A.Erol yazır ki, Şərif “Şəbnamə”nin tərcüməsində bu söz “*heyvan balası*” mənasında işlənmişdir [134, s.119]. G.Klausonun fikrincə, orijinal mətnlərdə bu söz “oğlan uşağı” və “toplu halda bir yerdə oğlan və qız uşaqları” mənasında verilmişdir. Bu leksik vahid tək qız uşağına samil edilməmişdir. “Oğlan” orijinalda cəm halında olan isimdir:

Oğlan — *kişi cinsindən olan övlad* → *dəliqanlı* —→ *cavan xidmətçi*

Oğul - Çingiz Xan nəslindən olan şahzadələr üçün işlənmişdir. A.N.Kononov bu dil vahidinin “*öğ*” kökündən törəndiyini söyləyərək *oğul* – *oğlan* - *oğlak* kəlmələrinin bir kökdən olduğunu qeyd etmişdir [229, s.1-15]. Azərbaycan dilinin dialektlərində də “*oğul-uşaq*” ifadəsi hər iki cinsdən olan övladlara şamil edilir.

“Oğul” leksik vahidi Azərbaycan dilinin Şəki dialektində ilkin semantikasını mühafizə etmişdir.

Kişi cinsindən olan övlad mənasında qazax dilində *ülü*, qırğız dilində *uul*, türkmən dilində *oglu*, özbək dilində *oglim* şəklində işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində intensiv şəkildə işlənən və mənası daralan sözlər içərisində “*don, ər, aş*” leksik vahidlərini göstərə bilərik. *Don* - Qədim türk dilində “libas, paltar” semantikasında işlənmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “*paltar, geyim-ke-*

çim, libas” semantikasını hifz etmişdir. M.Kaşğarının lüğətində də “*qiyafət, geyim*” mənasındadır. Müasir türk dillərinin bir çoxunda bu leksik vahidə rast gəlinir. Məsələn, türk: *qadın alt paltarı*; azərb: *qadın üst geyimi*; kar: *kürk*; Sibir tatarları: *şalvar*; türkm: *xələt*; yak: *kürk*; başq: *kürk*; tof: *kürk, palto*; tuv: *kürk, xələt, palto*; cuv: *paltar, bəzək*; şor: *kürk* və s. B.Məhərrəmli “don” leksik vahidinin Əbu Həyyan lüğətində, Orxon-Yenisey abidələrində intensiv şəkildə işləndiyini qeyd edərək, əksər türk dillərində mənacə daraldığını qeyd etmişdir [70, s.60]. Hətta qədim türk dillərində “geyindirmək” mənasında “*donatmaq//tonatmaq*” feilləri də işlənir. Bu gün müasir türk dillərində “*don//ton*” leksik vahidi də leksik-semantik daralmaya məruz qalmışdır. E.Məmmədov Nəsiminin dilində *ton//don* leksik vahidinin “paltar” mənasında işləndiyini qeyd edir [74, s.53]. “Ədəbi dilimizin son inkişaf dövrlərində *don* sözü mənacə daralmış, yalnız “qadın paltarı” mənasında işlənmişdir.

Semantik mənası daralan vahidlərdən biri də “*ər*” sözüdür. E.Ələkbərova tuva, altay, qırğız, qazax, qaraqalpaq, özbək dillərində “*er*”, uйğur və türkmən dillərində “*ər*”, xakas dilində “*ir*” variantlarının işləndiyini yazır [31, s.235]. “*Ər*” sözü tarixən bu mənalarda işlənmişdir. 1. İgid, qəhrəman, döyüşçü; 2. Kişi. “Sadalanan dillərdə “*ər kişi*” mənasında işlənən bu söz semantik daralmaya məruz qalaraq digər mənasını itirmişdir. Hesab edirik ki, birincinin semantikasi daha qədimdir. Türk oğlu “*ər*” sözünü asanlıqla qazanmamışdır. Şəxsin adı ilə yanaşı, “*ər*” adını almaq üçün hünər göstərmək lazım idi. M.Qıpçaq qeyd edir ki, türklər arasında “*ər*” adını almadan dünyasını dəyişənlər də olmuşdur [86, s.60]. Maraqlıdır ki, Türkiyə dilçisi H.Erol bu aktiv vahiddən bəhs etdikdə “*er*” sözünün semantik genişlənməyə məruz qaldığını qeyd edir [134, s.269]. Alimin fikrincə, bu leksik vahid orijinalda yalnız “*kişi*” (qadının əks cinsi) mənasını vermişdir. Daha sonralar “*savaşçı, igid cəsur, həyat yoldaşı*” anlamında yaranmışdır. XIV əsr osmanlı dilində “*er*” az da olsa, “*kişi, döyüşçü*” mənasında işlənib. Əslində “*ər*” sözü qədim

türk dilində “adam” mənasında işlənmişdir.

Deməli, “*er//ər*” leksik vahidi belə bir inkişaf yolu keçmişdir. Öncə *er//ər* leksik vahidinin mənası genişlənmiş “həyat yoldaşı, kişi, doyüşçü, igid, cəsur” mənalarında işlənmiş, daha sonra isə daralmağa doğru gedib “həyat yoldaşı, kişi” anlamlarında işlənməyə başlamışdır. Bəhs etdiyimiz leksik vahid qədim uyğur türkcəsində “kişi, kimsə; əfəndi, bəyzadə; həyat yoldaşı” mənasında işlənilib [119, s.23]. “Divanü- lüğət-it- türk” də isə “kişi, erkək, adam” semantikasında rast gəlinir.

L.Qaraxan “Qisseyi-Yusif” əsərində bu sözün “*erkək, igid kişi*” mənasında işləndiyini söyləyir [148, s.131]. Şifahi xalq ədəbiyyatından da aydın olur ki, burada *ər* “*igid*” sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Lakin müasir Azərbaycan dilində *ər* sözü öz mənasını daraldaraq arvadın qanuni və məhrəm yoldaşı anlamını verir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da bu leksik vahid “*ər, kişi, igid*” mənalarında işlənir.

Məna genişlənməsi də sözyaratma üsullarından biridir. Bəzən “məna genişlənməsi” yerinə “mənacə artma” terminindən də istifadə olunur. Dildə baş verən semantik dəyişmələr lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynayır. Bu semantik dəyişmələrdən biri də semantik genişlənmədir. “*Konkret mənanın abstrakt mənaya doğru inkişafının çoxmənalılıqla nəticələnməyi mənanın genişlənməsinə səbəb olur*” [257, s.126].

Bir varlığın, anlayışın, əşyanın, ya da hərəkətin bir növünün və ya bir bölümü bildirən kəlimələrin işlənmə sahəsinin zamanla müxtəlif səbəblərlə bağlı olaraq genişlənməsi, varlığın, anlayışın, əşyanın ya da hərəkətin daha geniş işlənmə sahəsinə yayılması məna genişlənməsinə şərait yaradır. Anlam genişlənməsi anlam daralmasının əksi kimi göstərilir.

Dildə sözlər ilk yarandığı dövəmdə tək bir məna ifadə etmişdir. Zamanla müxtəlif siyasi-iqtisadi, mədəni və hərbi ehtiyaclar səbəbindən sözlərin semantik mənaları genişlənmişdir.

Türk dilində “*ödül*” sözü əvvəllər güləş yarışlarında verilən

mükafat adı idi. Bu gün isə hər cür mükafata “*ödü*l” deyilir.

Bəzən köhnəlmiş sözlər də yeni məna qazanaraq semantik cəhətdən genişlənir. Azərbaycan dilindəki “*qulluqçu*”, “*yığ-naq*”, “*başmaq*” kimi sözlər yeni məna alaraq genişlənmişdir. *Qulluqçu*-sözü qədim dövrdə ədəbi dilimizdə işlənmiş “varlı adamların evində işləyən adam” mənası vermişdir [50, s.22]. “Hal-hazırda bu söz ictimai əhəmiyyət kəsb edərək xalq üçün, cəmiyyət üçün çalışan, müəyyən bir idarədə işləyən şəxsi bildirir” [17, s.66].

Semantik genişlənmə ilə öz qaynaqlarından istifadə edən dil yad ünsürləri bu şəkildə öz istifadə sahəsindən xaricə çıxarmaqdadır.

İnsanların müvafiq anlayışlar, hadisələr, proseslər haqqında biliyinin, dünyagörüşünün, məlumat və bilgilərinin artması ilə əlaqədar dildə sözlərdə mövcud olan məna genişlənməsi meydana gəlmişdir. Bütün türk dillərində məcazlaşma yolu ilə məna genişlənməsinə daha çox rast gəlinir. Türk dillərindəki bəzi məna genişlənməsi nümunələrinə nəzər salaq. Məsələn, “*barış*” leksik vahidi M.Kaşğaridə və “Qutatğu bilig”də “bir-birlərinə gedib gəlmək, yaxınlıq etmək” mənalərini verir. Lakin XIV əsrdən etibarən Anadolu türkcəsində “*uyuşmaq, anlaşımaq, xoşlaşmaq*” anlamlarında işlənməkdədir. G.Klausonda “*bar*”-ın mənası “*birlikdə getmək*” dir. Osmanlıcada *varış* “bir-birinə ziyarət etmək”, həm də “*barış*” barışmaq, uzlaşdırmaq mənası vermişdir [322, s.269]. M.Önər “*barış*” feilinin qədim türkcədə “*bar*” feil kökündən yarandığını yazır. İlk mənası “*qarşılıqlı şəkildə gedib gəlmək*” olan türk dilinin yeni dönəmində mənbələrdə semantik genişlənməyə məruz qalmış, “*uyuşmaq, anlaşımaq*” mənalərini vermişdir. Bu sözdəki semantik genişlənmə belə izlənilə bilər: a)*qarşılıqlı gedib gəlmək*; b)*uyuşmaq, anlaşımaq*; c) *barışmaq*.

Deməli, a) qədim türkcə təbəqəsində; b) qədim Anadolu təbəqəsində; e) müasir türk, Azərbaycan, qaraım, kumuk, türkmən dillərində işlənir [163, s.60].

XIV əsr türk dilində “*uyuşmaq, anlaşımaq, yola getmək*”; XV əsr türk dilində və sonrasında- “*barışmaq*”; XIII-XIX əsr türk dilində isə - “*uyuşmaq, xoşlanmaq*” şəklində rast gəlinir.

Məna genişlənməsinə məruz qalan sözlərdən biri də “*bəy*” leksik vahididir. G.Klauson sözün semantikasını belə izah edir. “Bir boyun və ya qəbilənin başı, yardımçı başçısı”. Ancaq daha sonra məna genişlənməmiş və “nüfuzlu kişi” kimi mənaları da qazanmışdır [302, s.322]. “*Bəy*” ən qədim dövrlərdən bəri yayılmış bir leksik vahiddir. Bəzi fonetik və sosial bünövrədəki dəyişikliklərlə paralel olaraq semantikasında da müəyyən fərqliliklər yaranmışdır. Məsələn, Osmanlıcada “*gənc/yönətici məmur*” mənası daşımış və sonunda sosial statusu yaxşı olan adam mənasına gəlmişdir. XIV əsrdə “*bəy*” (yardımçı, yönətici), XVII əsrdən etibarən “*bəy*” bütün dövrlərdə aktiv halda türk dillərində işlənmişdir. Qədim uyğur dilində: 1. bəy, əfəndi; 2. şahzadə; 3. erkək, ər mənaları vermişdir.

M.Kaşğarının lüğətində “*bey, koca, evli kişi*”, “Kitabi-Dədə Qorqud”da “*bey*” şəklində işlənmişdir. “Tarama sözlüyü”ndə isə əsasən bu semantik çalarda reallaşır [170, s. 510]. 1. koca; 2. kiçik dövlət başçısı; 3. irəli düşünən, sözü keçən, nüfuzlu, zəngin kişi, quş ovlanması üçün istifadə olunan quş.

“*Bəy*” leksik vahidi müasir türk dillərində müxtəlif fonovariantlarda işlənir. Məsələn, türk və qaq.: *bey*; qum.; qır. *biy*; türkm.: *beq//beg*; yak. *bii*, uyğ. *bəq//bək*, q. Qalp.: *biy// beq*, tuv.: *beq*, şor. *piy//pəq*, kab.. – balk: *bek*, tat: *bi*; sarı. Uyğ.: *peğ*. B.Məhərrəminin fikrincə, *bey//bəy* sözünün ilkin, qədim mənası “başçı, rəhbər, tayfa başçısı” olmuşdur. Həmin ilkin məna Altay dilinin şimal dialektlərindən olan qara tatar (tubakiji) dialektində mühafizə edildiyini söyləyir [70, s.291]. Müəllif daha sonra bildirir ki, Tuva dilində *beq* sözü qohumluq termini kimi “ərin böyük qardaşı, qayın” mənasını, Krayşen tatarlarının dilində *bey* “*qayın*” mənasındadır.

Mənanın müsbət çalar qazanması da leksik-semantik söz yaradıcılığı sayıla bilər. Pis, mənfi mənaları əks etdirən leksik va-

hidin müxtəlif səbəblərlə zaman içərisində daha yaxşı, müsbət dəyəərə sahib olmasına mənanın müsbət çalar qazanması deyilir. Məsələn, qədim türkcədə “*kötü, fəna*” sözləri ilə birlikdə “*yabız, yablak*” ifadəsi də işlənir. XVI əsrdən sonrakı inkişaf və səs dəyişmələri ilə bu gün Türkiyə türkcəsində “*yavuz*” *yaxşı, igid, qəhrəman* kimi mənalara çevrilmişdir. Eyni vəziyyət qədim türkcədəki “*emgek*” kəliməsində də görülməkdədir.

Qədim türkcədə “*emgek*” izzət, əziyyət” mənasında olan söz türkcədə “*emek*” şəklinə düşmüş mənaca “daha yaxşı” anlamına gəlmişdir. Müasir dövrdə bu leksik vahid “hər hansı bir iş üçün göstərilən qayğı, diqqət, xərclənən bədən və ya zəhin gücü”nü ifadə edir.

Mənanın müsbət dinamika ilə inkişafı bir sözün əvvəlki halının əksinə olaraq daha müsbət bir məna daşmasıdır. Mənanın müsbət çalar qazanmasında müxtəlif sosial faktorlar rol oynaya bilər. Əslində “*yaxşı*” özü nisbi bir anlayışdır. Kim üçünsə yaxşı olan bir anlayış, başqası üçün pis ola bilər. Digər bir nümunəyə nəzər salaq. Məsələn, “*kara/qara*” leksik vahidinin mənası “qara rəngdir”. Bu leksik vahid müxtəlif şəkillərdə məna sahəsini genişləndirir. Sözün qazandığı yeni əlavə mənələrdən bəzilərinin pis, bəzilərinin isə yaxşı yöndə olması leksik vahiddə həm mənfi məna, həm də məna müsbət çalar qazanmasına işarə edir. “*Qara*”nın “rəng” mənası “izdiham” semantikasındadır. Sözün əlavə “igidlik, cəsarət” mənası da vardır. “*Qara dağlar*” ifadəsi hər zaman dağın rənginin “qara” olmasından irəli gəlir. *Qara* sözündə “dağların özü, ruhu sağlam, göyləri dələn” mənası vardır [161, s.144]. Gənc bir igid üçün “qara oğlan” deməyimiz o gəncin qara və ya pis olduğunu bildirmir. *Oğlan* sözünün qarşısında “qara” sözünün işlənməsi bu sözə əlavə bir igidlik mənası qatır: cəsarətlik və yaxşılıq anlamı verir. *Kara* - leksik vahidi qədim uyğur türkcəsində “xalq, millət, heyvan sürüsü” anlamlarını verir [119, s.14].

“*Qara*” sifəti Orxon-Yenisey abidələrində və M.Kaşğarının “*Divanü lüğat-it türk*” əsərində rəng anlamında işlənmişdir.

Z.Əliyeva qədim türk dilində “qara” sifətinin rəng anlamından başqa, substantivləşərək isim semantikasında “qaranlıq” mənasını verdiyini qeyd etmişdir. Qədim türk dilində “*qara*” həmçinin “dərddli, qəmli, ağır, yorucu, pis, iyrənc, alçaq” anlamlarında işlənmişdir. V.Radlov qeyd edir ki, “*qara*” sifətinə həm də “kütlə, xalq, camaat, xalq kütləsi, qara camaat, sadə adamlar” mənasında da rast gəlinir. Gördüyümüz kimi, “*qara*” leksik vahidi türk dilində həm müsbət, həm də mənfi mənələrdə işlənmişdir. Zamanla mənfi mənası arxaik plana keçmiş, müasir türk dillərində “*böyük, nəhəng, uca, qüvvətli*” semantikasi ümumişləklilik qazanmışdır.

Z.Əliyeva yazır: “*Türk dillərində “qara” sözü güclü anlamındadır. Məsələn: noq: kara quş, kara suvık “güclü şaxta; q-qalp: kara je “güclü külək”; uyğ: kara boran-tufan “qasırğa”; kara corak “yandırıcı şaxta”; tat: kara kımız “güclü, məstedic qımız” və s. [74, s.124]. “Kara/qara” böyük anlamında “Qarabağ” sözünün tərkibində də hifz olunmuşdur. Dilimizdəki “Qara” şəxs adı da məhz “böyük, cəsur, igid” mənələrini daşıyır.*

Alçaq leksik vahidi də mənfi mənə çaları qazanması nəticəsində yeni sözə çevrilmişdir. Qədim Anadolu türkcəsində “yumşaq xarakterli, xoş könüllü” mənələrini vermiş, daha sonra bu leksik vahid “*zavallı, aciz, bayağı*” kimi mənələrdə işlənmişdir. Dolayısıyla sözdə zamanla mənə mənfi çalar qazanmışdır. “Alçaq” leksik vahidi M.Kaşğarının lüğətində “xoş xasiyyətli, zərif xarakterli insan”, “Qutatğu bilig”də “təvazökar, həlim xasiyyətli” anlamlarında işlənmişdir. Müasir Azərbaycan dilində “alçaq” leksik vahidi məcazlaşmaya məruz qalaraq “alçaq adam” kimi mənfi çalar qazanmışdır.

Müasir türk dillərində leksik-semantik üsulla sözyaratma üsuluna dair elmi-nəzəri ədəbiyyatı araşdırdıqdan sonra belə nəticəyə gəlirik ki, bu üsul istər qədim, istərsə də müasir türk dillərində çox intensiv şəkildə istifadə olunan bir üsul olmuşdur və olmaqdadır. Bu qeyri-xətti sözyaratma üsulu bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir.

2.3. Müasir türk dillərində sintaktik yolla sözyaratma üsulu

Dildə iki sözün birləşməsi ilə, yəni sintaktik yolla da yeni sözlər yaranır. Sözlərin birləşərək söz qrupları meydana gətirib yeni söz ifadə etməsi sözyaratma yollarından biridir. Bu üsulla dildə mövcud olan sözlərdən yeni bir anlayış meydana gəlir. Bu tip sözlərdə varlığı və ya anlayışı tək sözlə deyil, birdən çox sözlə ifadə etmək mümkündür. Onun üçün də yeni söz yaratmağa ehtiyac duyulur. Yeni sözlərin qarşılığının söz qrupları ilə verilməsi son əsrlərdə meydana çıxmışdır. Bildiyimiz kimi, dildə öncə sadə sözlər, sonra mürəkkəb, daha sonra isə düzəltmə sözlər formalaşmışdır. Mürəkkəb sözlər tarixən uzun bir inkişaf yolu keçmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sözlərin öyrənilməsinə XIX əsrdən başlansa da Sovet dönəmində bu sahəyə aid elmi tədqiqat işlərinin yazılmasına başlanmışdır. Türkologiyada mürəkkəb sözlər az öyrənilmiş sahələrdəndir. Hələ 1974-cü ildə F.Zeynalov yazırdı: “*Mürəkkəb sözlər haqqında yazılmış tədqiqat işlərinin çoxluğuna baxmayaraq, yenə bu problem həll olunmamış qalır*” [106, s.33]. Bəlkə də bunun səbəbi alimlər arasında “türk dillərində mürəkkəb söz yoxdur” fikrinin formalaşması olmuşdur.

Türk dillərinin qrammatikasını tədqiq edən bir çox alim mürəkkəb sözü, ümumiyyətlə, araşdırmamışdır. F.Meninskidən başlayaraq alimlər türk dillərində, ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlərin az olduğunu, hətta olmadığını qeyd etmiş və yazmışlar: “*Tatar dilində mürəkkəb sözlər azdır*” [6, s.201]. M.Adilov yazır: “*Kazım bəy dilimizin daxili inkişaf qanunlarını, onun sözyaratma imkanlarını tam görə bilmədiyi üçün belə bir qənaətdə olmuşdur ki, türklər öz dillərində nitqə qüvvə və gözəllik verən belə tərkibi adlara malik deyillər*” [6, s.17]. L.Budaqovun əsərlərində də Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, türk dillərində mürəkkəb sözlərin olmadığı fikrinə rast gəlirik. L.Budaqovun fik-

rincə, “...türk dillərindəki mürəkkəb sözlər fars dilində olan sözlərdən analoji yolla yaradılmışdır və ya “fars dilindən tərcümə etmək yolu ilə” əmələ gəlmişdir” [202, s.48]. Alimin fikrincə, türklər guya farsları təqlid edərək öz sözlərindən də mürəkkəb sözlər düzəldirlər. Lakin bu heç də belə deyildir. Bu gün türkologiya ilə məşğul olan alimlər türk dillərində mürəkkəb sözlərin varlığını yekdilliklə qəbul edirlər. Lakin bununla belə türk dillərindəki mürəkkəb sözlər yenə ən az araşdırılmış bir sahə kimi qalır.

T.Təkin də Orhun abidələrində mürəkkəb sözlərin işləndiyini yazır: *kara köl* “Qara göl”, *kara kum* “Qara qum”, *eltäbär* “uyğurlarda yüksək bir titul” <el täbär “qəbilələri idarə edən” [173, s.99]. Digər müəlliflər kimi, T.Təkin də mürəkkəb isimlərin daha çox söz birləşmələrinin inkişafı əsasında yarandığını qeyd edir. Türkoloji ədəbiyyatda “Qutatğu bilig”də 2830 mürəkkəb sözün işləndiyi qeyd edilir. Bunlardan 268-i mürəkkəb isimdir.

Ə.Tanrıverdi iki və daha artıq sözün struktur-semantik cəhətdən birləşməsi ilə düzələn mürəkkəb isimlərə XVIII əsrə qədərki ədəbi dilimizdə az təsadüf olduğunu qeyd edir [101, s.59]. “*Türk dillərində sintaktik üsulla yeni söz formalaşması prosesi morfoloji yolla sözdüzəltməyə nisbətən məhduddur*” [24, s.170]. Ümumiyyətlə, mürəkkəb sözləri müəyyənləşdirən meyarlar haqqında da müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Məhz buna görə də dildə mürəkkəb feil məsələsi hələ də mübahisəli olaraq qalır. Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər ən azı iki komponentdən əmələ gəlməlidir. Komponentlər morfoloji əlamət qəbul edib-etməməsinə görə də iki yerə ayrılır: 1. Morfoloji əlamətli mürəkkəb sözlər; 2. Morfoloji əlamətsiz mürəkkəb sözlər.

Türkiyəli bəzi alimlər mürəkkəb sözlərin sərhədlərini daha da genişləndirmiş, frazeoloji birləşmələri, atalar sözlərini və s. söz birləşmələrini sintaktik yolla söz yaradıcılığına daxil etmişlər [164, s.20]. Türkiyə dilçiliyində söz birləşmələri çox zaman mürəkkəb söz sayılır.

T.Banquoglu ikinci növ təyini söz birləşmələrini [117, s.255], Z.Qorxmaz mürəkkəb adları mürəkəb söz sayır [157, s.139]. Bu məsələyə toxunan İ.Hacıyev müasir Azərbaycan dilindəki mürəkkəb sözlərdən bəhs edərkən yazırdı: “*Bir sıra əsərlərdə, eləcə də məktəb qrammatikalarında mürəkkəb sözlər bəzi hallarda təyini söz birləşmələri ilə qarışdırılmışdır. Bəzi əsərlərdə mürəkkəb isimlər təyini söz birləşmələri sırasına daxil edildiyi kimi, bir qrup təyini söz birləşmələri də mürəkkəb sözlər kimi şərh edilmişdir*” [39, s.106]. Lakin müasir dövəmdə dildə olmayan sözlərin qarşılığının söz qrupu ilə verilməsi ənənəsi Türkiyə türkcəsində daha güclüdür: *yer çekimi, hanımeli, ses bilgisi; beyaz peynir, açığız, toplu iğne; eli açık, ayak yalın, günü birlik, sırtı pek; gele bilmek, çıtçı, gün aydın; ateşkes, denizaltı, elaltı, gözaltı, suçüstü, olağanüstü, insanüstü, gök delen, demiryolu-demir yolu, buzlucam, ağaçkakan, incebağırsak, kalınbağırsak, doğumevi, “genelkurmay”, “yükseköğretim”, karayolları”, “dışışleri, “içişleri”akaryakıt, bilirkışı, anaokulu, anlambilgisi, evrenbilim, kamuoyu, orta öğretim, ön seçim, radyo evi, topluiğne, yaş günü, önsöz, hava alanı, özgeçmiş və s.*

Lakin elə də ola bilər ki, dildəki yeni anlayışın qarşılığını vermək üçün söz qrupları işə yaramır. Türkiyə dilçiliyində söz birləşmələrini mürəkkəb söz kimi təqdim etmək xakas dilinə aid əsərlərdə mövcuddur. Məsələn, *xara xus* “qara quş”, *inek sağçan* “sağıcı”, *somqa suurçan* “fotoqraf” və s.

Türkiyə türkcəsində söz yaradıcılığında istifadə olunan söz-yaratma üsullarından biri də birləşdirmə üsuludur. Türkiyə türkcəsində bu üsulla çoxlu miqdarda sözlər yaranır. Məsələn, *kahvaltı* (<qəhvə + altı), *cumartesi* (<cümə + ertəsi), *seksen* (<səkkiz + on), *nasıl* (<nə + əsl) və s. Türkiyə türkcəsində bu üsulun 1940-cı ildən məhsuldar olduğunu söyləyən H.Zülfüqar, əslində bu üsuldan cümhuriyyətdən əvvəl də istifadə olunduğunu söyləyir [187, s.165]. Türkiyə türkcəsində sintaktik yolla sözyaratma 1940-cı illərdən sonra müşahidə olunsada, 1970-ci illərdən sonra bu proses sürətlənmişdir.

Sintaktik yolla yaranan sözlər əsasən bitişik və ya defislə yazılır. Məsələn, türk: *bilinçaltı, işveren, başvurmak, reddetmek* və s. Türkiyə türkcəsində ayrı yazılan mürəkkəb sözlərə də rast gəlir: *toplu taşım, toplu konut, söz etmek, vergi iadesi* və s.

“...ayrı yazılan mürəkkəb sözlər əslində söz birləşməsindən mürəkkəb sözə keçid mərhələsindədir və onlarda vahid mənə birliyi yaransa da, tərəflərin vurğusunu itirməməsi nəticəsində birləşmiş mürəkkəb dil vahidi formalaşmamışdır” [45, s.90]. Bu yolla Türkiyə türkcəsinin və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə çoxlu miqdarda termin daxil olmuşdur.

Hazırda hamının qəbul etdiyi belə bir mülahizə vardır ki, ümumiyyətlə, mürəkkəb sözlər söz birləşmələri əsasında meydana çıxır.

Türk dillərində mürəkkəbləşmə prosesi təfəkkürlə, şüurla əlaqəli olan, həyatı zərurətdən yaranan, insanlar arasında ünsiyyət, vasitəsi kimi meydana çıxan bir prosesdir. Mürəkkəb sözün komponentlərinin birgə və yaxud ayrı yazılması prinsipi də hələ tam sabitləşməmişdir. Mürəkkəb sözlə söz birləşməsinin, mürəkkəb sözlə mürəkkəb adın sərhədləri hələ də tam müəyyənləşməmişdir. T.Banquoğlu “Türkcənin qrammatikası” əsərində “*zeytin yağı, kara dut, iş görmek*” sözlərini mürəkkəb söz kimi götürür [117, s.297]. Türk dilində mürəkkəb sözlərin bitişik yazılma ənənəsi daha qüvvətli olmuşdur. T.Banquoğlu “*ayakkabı, elbezi, dereotu, kuruyemiş, sivrisinek, karaağac, baş çavuş, biraz, vazgeçmek, ilerigelmek, kabuletmek, devediken, yüzkarası, kayatuzu, yüzbaşı, yabangülü, dağkeçisi, yeryüzü, katırdırnağı*” kimi sözləri mürəkkəb söz kimi götürmüşdür.

Bu nümunələr onu deməyə əsas verir ki, Türkiyə türkcəsinin özündə də mürəkkəb söz probleminə münasibət müxtəlifdir. Mürəkkəb sözün komponentlərinin bitişik və ya ayrı yazılması, mürəkkəb adlarla, mürəkkəb sözün sərhədlərinin müəyyənləşməsi Türkiyə dilçiliyində hələ tam olaraq araşdırılmamışdır.

Mürəkkəb ismə III növ təyini söz birləşmələri yox, II növ təyini söz birləşmələri çevrilə bilər. Buna sözün söz birləşməsi ilə

müqayisədə məhz mücərrədlik ifadə etməsi əsas verir. Müasir türk dilində mürəkkəb sözlərlə söz birləşmələrinin sərhədləri çox vaxt qarışdırılır. Bunun əsas səbəbi kimi Türkiyə türkcəsində mürəkkəb sözlərin böyük bir qisminin ayrı yazılması, zahirən söz birləşməsinə bənzəməsidir. Bəzi ifadələr söz birləşməsi ilə mürəkkəb söz arasında keçid mərhələsindədir. Məsələn, *su böreği, yer alması, kuş üzümü* və s. Əlbəttə ki, söz yaradıcılığında birləşmə tipli mürəkkəb sözlərdən bəhs etdikdə, yalnız leksik birləşmələr nəzərdə tutulur. Bu tip birləşmə tipli mürəkkəb sözlərdə komponentlərin leksik –semantik əlaqəsi onların əsas əlaməti sayılır.

Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilmə prosesi bir çox türk dillərində müşahidə olunur. Qumuq dilində bu tip leksik vahidlər çoxluq təşkil edir [222, s.51]. Predikativ birləşmələrin leksikləşərək mürəkkəb sözə çevrilməsindən geniş şəkildə bəhs olunur. Predikativ birləşmələrin leksikləşmə prosesinə məruz qalaraq mürəkkəb sözə çevrilməsinə toxunaraq mürəkkəb feillər təhlil edilmişdir. R.Zubailova abtributiv birləşmələrin leksikləşərək mürəkkəb sözə çevrilməsindən bəhs edərkən iki modeli nümunə göstərmişdir. Bu leksemləri belə təsnif edir: sifət+isim: *акъ + сакъал = акъсакал*; *акъ + чечек = гаташка*; *къара + къуш = qartal*; *акъ + къатыкъ = ədviyyat*; *къара + зоз = qaragöz.*; say + isim: *сегуз + аякъ = ahtapot*; *уъч + моюш = üç-künc*; və s.

Z.Qorxmaz türk dillərində mürəkkəb sözləri 2 qrupa bölür. 1. Mürəkkəb sözü yaradan komponentlərin hər birinin öz müstəqil mənasını qoruyub saxladığı mürəkkəb sözlər. Maraqlıdır ki, bu tip mürəkkəb sözlər Azərbaycan dilində bitişik yazıldığı halda, Türkiyə türkcəsində ayrı yazılır. Məsələn, *boyun bağı, akşam yemeği, kulağı delik, Ordu evi, yol parası, el aynası* və s. Daha sonra Z.Qorxmaz yazır: “*Bu qrupdakı mürəkkəb sözlərin imlada ayrı yazılmış olub olmaması onların birləşik söz olub olmasına dəlalət etmir*” [157, s.138]. Z.Qorxmaz 2-ci qrupa o mürəkkəb sözləri aid edir ki, bu mürəkkəb sözlərin komponent-

lərini təşkil edən sözlərdən biri və ya hər ikisi səs və məna baxımından dəyişmiş, dönmə mərhələsindən keçərək qaynaşmış və yeni mənalı söz yaratmışdır. Z.Qorxmazın nümunə göstərdiyi bu tip sözlər Azərbaycan dilində artıq sadə söz kimi verilir: *Cumartesi* [<Cuma ertəsi]; *Pazartesi* [<Pazar ertəsi]; *Çarşamba* [far. <Çəhar şənbə]; *kaynana* [<kadın ana]; *kaynata* [<kadın ata]; *seksen* [<sekiz on]; *doksan* [<dokuz on]; *nasıl* [<ne asıl]; *sütlaç* [<sütlü aş]; *affet* [<Ar.Afv et]; *aslanağzı* [çiçək]; *cızbiz* [köfte]; *danaburnu* [bitki], *deveboynu* [halka], *gecekondu*, *imambayıldı*, *sazkayası* [balık] və s.

fürüşdürməçilər bir çox türk dillərində, o cümlədən, Azərbaycan dilində, Axısqa türklərinin dilində, qaqauz, qazax, özbək dillərində mürəkkəb sözləri 2 yerə bölürlər: 1) bitişik yazılanlar; 2) qoşa yazılanlar.

Tatar dilində mürəkkəb sözlərin yaranması 3 yolla reallaşır.

I. Köklərin birləşməsi nəticəsində sözyaratma: məsələn, *sabantuy* “hasat bayramı”, *circilek* “yer çiyləyi”, *kükebaş* “diq-qətsiz”, *yeşüsmər* “yeniyetmə”, *üzkiymet* “maliyyət”, *yarımutrav* “yarımada”, *ürmegöl* “sarmaşiq gülü” və s.

II. Söz birləşmələrinin mürəkkəb sözə çevrilməsi ilə sözyaratma: məsələn, *öç poçmak* – *öçpoçmak* “üçbucaq” və s.

III. Söz birləşmələrinin şəkilçi alaraq mürəkkəb sözə çevrilməsi ilə sözyaratma: məsələn, *yanarçəçek* “açıq sarı ya da qızıl rəngli bir bahar çiçəyi”, *torna borçağı* “durna burçağı”, *ukıp çık* “oxuyub bitirmək”, *aşık-poşk* “çok tez, acele”, *eşter-öşter* “apar-topar”, *utık-surık* “orda-burda”, *ekem-tökem* “sümüklü böcek”, *naratbaş* “at quyuğu” və s. [276, s.51].

Kazan tatarlarının dilindəki mürəkkəb isimlər tərkib hissələrinə görə *isim+isim*; *düzəltmə isim+düzəltmə isim*; *təkdə olan isim+cəmdə olan isimlər* kimi təsnif olunur. Tatar dilində də söz birləşmələrinin leksikləşməsi nəticəsində mürəkkəb sözləri yaranır. F.Taqirova tatar dilində II növ izafət birləşmələrinin leksikalizasiya nəticəsində tədricən mürəkkəb sözlərə çevrilməsindən bəhs edir. Müəllif bu nümunələri göstərmişdir: *сузанбагы*,

сабаккулу, ханымоту, кыскардашу və s. [270].

Azərbaycan dilində olduğu kimi, kazan tatarlarının dilində də əsasən mürəkkəb sözlər iki müxtəlif sözün birləşməsindən yaranır. Məsələn, *miraubikə* “pişik”, *yanbaş* “böyür, yan”, *atnakön* “cümə”, *taşyazma* “epitafiya”, *taşbaka* “tısbağa”, *taşkümer* “daş kömür”, *fotokəqaz* “fotokağız”, *kaenaqa* “ərin böyük qardaşı”, *kaenana* “qaynana”, *kaeniqəç* “arvadın böyük bacısı”, *kaencenel* “baldız”, *balayak* “bal qabı”, *çınayak* “fincan”, *kulyazma* “əlyazma”, *kultamqa* “qol”, *könbatış* “qərb”, *radio-dulkin* “radiodalğa”, *alabuqa* “alabalıq” və s. [276, s.217].

Tatar dilində bitişik yazılan mürəkkəb sözlər iki yerə bölünür: 1. Sintaktik qanunla bir-birilə bağlanan mürəkkəb sözlər; 2. Söz birləşməsindən mürəkkəb sözə keçid mərhələsində olan sözlər. Məsələn, *kaz ayağı* “qazayağı”, *büre tırnağı* “spiral boru”, *zəytiin qöle* “oleand” [qırmızı və ağ çiçəkli həmişəyaşıl kol bitkisi] və s.

Bu tip sözlərdə ikinci komponenti əsasən *aqac* “ağac”, *jilək* “giləmeyvə”, *qöl* “gül”, *çikləvek* “qoz”, *qömbə* “göbələk”, *ut* “ot-qədim tatar sözü” kimi sözlərdən ibarət olur. Müasir tatar dilində də *ota* “ülən” deyirlər. Məsələn, çinar aqaçı, *usak aqaçı* “ağcaqovaq “ağac”, *bal kortı* “arı, bal arısı”, *yort kuyanı* “dovşan”, *küz kabağı* “göz qapağı”, *məçe balası* “pişik balası”, *kaen jiləqe* “moruq” və s. [276, s.219].

Kazan tatarlarının dilində bitişik yazılan mürəkkəb sözlər tərkiblərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə *sifət+isim*; *əvəzlik+isim*; *say+isim*; *feli sifət+isim* tipində təsnif olunurlar. Tatar dilindəki *əvəzlik+isim* tipli mürəkkəb sözlər əsasən rus dilindən kalka ilə tərcümə olunanlardır. Məsələn, *üzkıymat* “özünəqiymət”, *özmaksad* “məqsədyönlü” və s. Bu tip mürəkkəb sözlər tatar dilində azdır.

Tatar dilində komponentləri bitişik yazılan mürəkkəb sözlər isə öz – özlüyündə komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə təsnif olunur: 1. Sifət və ya say+isim: *akbalık*, *altop* “çəhrayı şar”, *alabaş* “çalbaş”, *karakuş*, *kör sinek* “kor milçək”, *sivri*

sinek “sivri milçək”, *körqöz* “kor göz”, *kızıl kanat*, *maavi çiçək*, *mor patlajan* “bənövşəyi pomidor”; 2. İsim+isim: *kıskardaş*, *kaynana*, *kaynata*, *dişi dana*, *erkekkeçi*, *kecisakal*, *tepaqöz*, *kız-kardaş*, *qeja yarısı*, *qözyaşı*, *ayakkabı*, *qun batısı* “qərb”, *juma-ertesi*, *Pazarertesi*; 3. İsim+feil: *aklına qetirilmək*, *yokolmaq*, *karşıqəlmək*, *lafətmək* və s.; 4. İsim+feil: *qündöndü*, *sesiceker* “səs çəkən”, *kuş kondurmas*.

Müasir qırğız dilində türk mənşəli mürəkkəb sözlər əsasən dodaq ahənginə tabe olan sözlərdir. Dodaq ahənginə tabe olan mürəkkəb sözlərdən misallara nəzər salaq: *bıyak* < *bu+yak* “*bu tərəf*”, *bıyıl* < *bu+yıl* “*bu il*”. Azərbaycan dilində “*bayaq*” ifadəsi var. Salyan-Neftçala şivəsində “*bıyağ*” leksik vahidi də aktiv şəkildə istifadə olunur. Yəqin ki, ifadənin ilkin mənası “*bu yaxında*” olub. Gördüyümüz kimi, Azərbaycan dilində söz birləşməsi şəklində olan sözlər qırğız dilində mürəkkəb söz kimi qəbul edilir. Bu tip misalların sayını artırmaq da olar. Məsələn, *oşol* < *oş+ol* “*işte o*”, *uşul* < *uş+ol* “*bax o*”, *uşul* < *uş+ol* “*bax o*”, *mobu* < *mına+ bu* “*bax bu*”, *kolturmaş* < *kol+tırmaç* “*çocuk eyerindeki yan korkuluklar*”, *unçuk* < *ün+çık* “*danışmamaq*, *səs çıxarmamaq*, *susqun*” [150, s.71] və s. Maraqlıdır ki, qırğız dilində bir tərəfi alınma sözdən əmələ gələn mürəkkəb söz kimi təqdim olunan leksik vahidlər Azərbaycan dilində düzəltmə söz sayılır. Digər dillərdən keçən “*xana*”, “*xor*”, “*namə*” və s. sözlər fars dilində müstəqil sözlər olmalarına baxmayaraq Azərbaycan dilinə şəkilçi kimi daxil olublar. Lakin qırğız dilində bunlar alınma sözlər kimi qəbul edilir, bu sözlərin iştirakı ilə düzələn sözlər mürəkkəb sözlər kimi verilir. Fars dilindən dilimizə keçən “*xana*” şəkilçisi qırğız dilində “*kana*” şəklində işlənir. Məsələn, *kitep+kana* “*kitabxana*”, *kör+kana* - *gor+xana* “*məzarlıq*”, *kuş+kana* “*qazan*”, *ooru+kana* “*xəstəxana*”, *aş+kana* “*mətbəx*”, *at+ kana* “*at axuru*”, *iş+kana* “*fabrika, iş yeri*”, *em+kana* “*poliklinik*” [150, s.71].

Fars dilindən daxil olan köy [<yuy] sifəti qırğız dilində formasını dəyişmədən işlənir və isim yaradır. Məsələn, *bulbul+köy*

“söz ustası, gözəl natiq”, *namaz+köy* “*dindar, hacı*”, *du-ba+köy-duva+köy* “*üfürükçü*” və s. Fars dilindən daxil olan *na-ama* [*<name*] sözü ahəngə tabe olmur və qırğız dilində mürəkkəb söz yaradır: *kübö+naama* “*şəhadətnamə*” və s. Ahəngə tabe olmayan digər mürəkkəb sözlərdən bəziləri bunlardır. Məsələn, *xoş+ amäd > koşomat* “*iltifat*”, *nüvis > bakanooz* “*müxbir*”, *baxt+täwäkkul > baktököl* “*təvəkkül*” və s. [114, s.72].

E.Alqaya Sibir tatarlarının dilini araşdıraraq buradakı mürəkkəb sözləri tədqiq edir. Maraqlıdır ki, o, mürəkkəb sözləri “*Səs xüsusiyyətləri və səs hadisələri*” bölməsində araşdırmışdır. Əsərdə mürəkkəb sözlərə nümunə olaraq: *ıştan* “*iç donu*”, *pıltır* “*keçən il*”, *buxın* “*bu gün*”, *altıapqıts* “*pərdə, örtü*” və s. sözləri göstərmişlər. Ümumiyyətlə, Sibir tatarlarının dilində mürəkkəb sözlərin sərhədləri düzgün müəyyənləşdirilməmişdir. E.Alqaya yazır: “Qədim türk dilindəki “*teg*” ədatı qalın saitli sözlərlə birləşdirdikdə şəkilçiləşir və damaq ahənginə tabe olur, birləşdiyi sözlə ahəng uyumu yaradır.: *salamtay* “*saman gibi*”, *pala-day* “*cocuk gibi*”, *natsılğantay* “*açılır gibi*”, *montıy* “*böyle, bunun gibi*”, *şantıy* “*şöyle*” [114, s.102]. “*Bilen* [*<birle+n*] ədatı səs dəyişikliyinə məruz qalaraq öncə “*man*” [*<minen<bilen<birle+n*] şəklinə düşür. Məsələn, *urtsıqman* “*iğ ile, eğirmen ile*”, *parmağıman* “*parmağı ile*”, *mınıman* “*bununla*”. E.Alqayanın mürəkkəb söz kimi təqdim etdiyi bu nümunələr əslində türk dillərində mürəkkəb sözün kriteriyalarına cavab vermir. Sibir tatarlarının dilində mürəkkəb sözün kriteriyalarına uyğun gələn leksik vahidlər də mövcuddur. Məsələn, *axpüri* “*ağ qurd*”, *şelyavlıq* “*şal, örtü*”, *qanbike* “*xan bikə*”, *atine* [*<ata ana*] “*ata ana*”, *qartne* [*<qart anaa*] “*nənə*” və s.

Lakin bu sözlərdən bəzilərinin tərkibindəki komponentlər öz müstəqil mənalərini itirmişlər. Azərbaycan dilindəki “*bilərzik, böyürtkən*” sözlərində olduğu kimi. Sibir tatarlarının dilində də *qartne* [*<qart anaa*] “*nənə*” sözünün də komponentləri artıq öz müstəqilliyini itirmiş leksik vahidlərdir və bunları sadə söz kimi götürmək daha məqsədəuyğundur.

Qazax dilində digər türk dillərində olduğu kimi, bitişik yazılan mürəkkəb isimlər iki müxtəlif sözün birləşməsindən yarananlardır. Məsələn, *közkapak* “baxış”, *itjatak* “axur, tövlə”, *baspasöz* “çapla yazılmış söz”, *taskömir* “daşkömür”, *kolkap* “əl torbası”, *akku* “qu quşu”, *karakürt* “qara qurd” və s.

Müasir özbək dilində bitişik yazılan mürəkkəb sözlərə nümunə kimi A.N.Kononov bu misalları göstərmişdir. Məsələn, *kaynana* [*<kayın+ona*]; *oğayni* [*<oğa+ini*] “dost”, *bilaquzuk* [*<bilak+ uxuk*] “bilərzik”; *kovoğari* [*<kovok+ari*] “şmel”; *olabuğa* [*<ola+buka*] “balıq növü” [229, s.131].

Azərbaycan dilində “bilərzik” sözü sadə sözə çevrildiyi halda, özbək dilində “bilaquzuk” sözünün komponentləri öz müstəqilliklərini qoruyub saxlamışlar və özbək dilində bu leksik vahid mürəkkəb sözdür. Maraqlıdır ki, F.Zeynalov komponentləri müstəqilliyini itirmiş bu kimi sözləri mürəkkəb söz saymağın əleyhinədir. “*Tarixən mürəkkəb söz kimi yaranan, lakin dilin müasir vəziyyətində artıq tərəflərin öz fonetik tərkibini dəyişməsi nəticəsində sadə sözə çevrilən formaları mürəkkəb söz qrupuna aid etməmək lazımdır*” [107, s.15]. Məsələn, azərb: *bilərzik*, *sığırçın*, *göyərçin bacanaq*, *qırqovul*; başq: *karağat*, *sıyırsık* və s. . Müasir türkoloji ədəbiyyatda bu qəbildən olan sözlər “qovuşuq sözlər” adı altında mürəkkəb söz kimi səciyyələndirilir.

Müasir noqay dilində bitişik yazılan, əslində söz birləşmələrindən törəyən mürəkkəb sözlərə bu nümunələr göstərilə bilər. Məsələn, *kolğan* “futulyar”, *белбав* “qayış”, *тюекүс* “dəvəquşu”, *бакайунек* “yosun” və s. Bu tip mürəkkəb sözlərin komponentləri mürəkkəb leksik vahidin tərkibində ayrı-ayrılıqda daşıdıqları leksik mənanı tamamilə itirir və yeni semantika ifadə edir. Məsələn, sonuncu nümunə “yosun” mənasında işlənsə də, tərkib hissələri “qurbağa və ipək” sözlərindən ibarətdir. D.Kadi-lova noqay dilindəki leksik vahidlərin genetik olaraq 3 əsas üzərində inkişaf etdiyini söyləyir: 1. Ümumaltay sahəsi; 2. Ümumtürk sahəsi; 3. Xüsusi noqay sahəsi [225, s.16]. Məsələn, *аксакал* “ağsaqqal”, *аиһоьз* “acgöz” kimi nümunələrdə isə lek-

sik vahiddə metonimiya çox güclü əks olunur. Noqay dilində I növ təyini söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin sərhədləri qarışdırılır. Bu tip mürəkkəb sözlərdən D. Kadilova “determinativ mürəkkəb isimlər” adı altında bəhs edir [225, s.17]. Məsələn, *мокалак бас* “daz baş”; *казан бас* “qazan baş”; *бас буква* “baş hərf”; *бас келис* “adlıq hal”, *бас айландурув* “baş aldatmaq”; *ер елек* “çiyələk”, *кыр елек* “giləmeyvə” və s. Ümumiyyətlə, müəllif söz birləşmələri ilə mürəkkəb sözlərin sərhədlərini qarışdırmışdır.

Türk dillərinin demək olar ki, əksəriyyətində I və II növ təyini söz birləşmələri mürəkkəb sözlərin yaranması prosesində aktiv şəkildə iştirak edir. Məsələn, tat: *анара чилек* “xəmir”; *чэй табак* “nəlbəki”; *пич такта* “soba”; qum.: *кыр тавукъ* “qır-qovul”, *гечекъуш* “yarasa”, *балэ сибин* “bal arısı”; noq: *балмысык* “vaşaq”, *балкамыс* “şəkər qamışı”; özb: *буйнбоғ* “boyunbağı”, *кулхунар* “əl işi”; qaz: *кол ар* “əlcək”; başq: *сабанкорт майский* “may böcəyi”; uyğ: *того гүл* “gül adı” və s.

Özbək dilində bir çox mürəkkəb sözlər var ki, onların 2-ci komponenti –bay,-jon,-xon və s. bu tipli sözlərdən ibarət olur. Məsələn, -*boy* [<bəy-varlı]: Yuldaşboy, Teşaboy; -*jon*: Axmatjon, Karimjon; -*xon*: Salimxon; -*bibi* [<bibi “nənə”]: Mexribibi, Anorbibi.

Özbək dilində komponentlərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə mürəkkəb sözlər aşağıdakı kimi təsnif olunurlar. Birinci qrupa bu tip mürəkkəb sözlər aiddir:

1. İsim+isim olan mürəkkəb sözlər: *bel+boğ* “kəmər”; *ot+kozon* “yemək+qazan”- mədə; *toş+baka* “daş+qurbağa”- tısbağa; *toş+yul* “daş+yol”-şose yol [229, s.133]; *iş xaki* “əmək haqqı”-*əməkhaqqı*; *kuz yoşu* “göz yaşı”-göz yaşı; *kuz kovağı* “göz qapağı” və s. Bu tip mürəkkəb sözlər özbək dilində ayrı yazılır. Fikrimizcə, bu düzgün prinsip deyil. Mürəkkəb isimlər bir yerdə yazılmalıdır və bir vurğu altında deyilməlidir;

2. Sifət+isim: Məsələn: *okkuş* “qu quşu”, *kiziliştон* “qırmızı don”, *oksokal* “ağsaqqal”; *ockuz* “acgöz”; *umumillat faydası*

“ümumxalq mənfəəti”, *umumittifak konferenciyası* “ümumittifaq konfransı” və s.

3. Feili sifət+isim. Məsələn, *yonartoğ* “yanar dağ”, *uçarsuv* “şəlalə”, *uçarot* “at növü” və s.

4. Say+isim: Məsələn, *uçburcak* “üçbucaq”, *turtburcak* “dörd bucaq”, *minqoyok* “min ayaq”, “qırxayaq” *kirkkulok* “ayı-döşəyi, qıjı”. Tərkibində say olan mürəkkəb sözlər yer adlarında da əks olunur. Məsələn, *Uçkurğon*, *Beşoğoc*, *Beşarik*, *Minqtepa* və s.;

Özbək dilində əksər mürəkkəb sözlərin tərkibi tacik, ərəb, fars dilindən keçən sözlərdən ibarətdir. Məsələn, *-parvar*: *vatan-parvar* “vətənpərvər”; *-furuş*: *mevafuruş* “meyvə satan”, *udin-furuş* “odun satan” və s.; *-parast*: *amalparast* “karyerist”; *-şunas*: *tarixşunas* və s. Maraqlıdır ki, bu tip sözlər özbək dilində, qırğız dilində olduğu kimi mürəkkəb söz sayıldığı halda, Azərbaycan dilində düzəltmə sözlərdir. Deməli, bu komponentlər özbək dilində digər dillərdən keçən müstəqil sözlər kimi qəbul edildiyi halda, Azərbaycan dilində yalnız morfoloji göstərici sayılır.

Xakas dilində mürəkkəb sözlərin öyrənilmə tarixi 1953-cü ildən başlasa da, ilk tədqiqatlar səthi xarakter daşımışdır. “Xakasca-rusca lüğət”də mürəkkəb sözlər haqqında lüğət mətni yer almışdır [243, s.59-61]. XX əsrin 70-ci illərindən xakas dilinin söz yaradıcılığına dair tədqiqatlar intensivləşməyə başladı. Söz yaradıcılığına həsr olunmuş əsərlərdə mürəkkəb sözlər də tədqiq olunmuşdur [253].

Axısqa türklərinin dilindəki mürəkkəb sözlərin quruluşu da digər türk dillərindən fərqlənir. Axısqa türklərinin dilində bu modellərdə mürəkkəb sözlərə rast gəlinir. İsim+isim modeli: Bu modellə düzələn mürəkkəb isimlər leksik-sintaktik və ya morfoloji üsulla əmələ gəlir. Məsələn, *Ətməqaşı* “ətmək+aş”, *biləziük* “bilək+yüzük”, *Güləhməd* “Gül+Əhməd”, *qırmaşaker* “qırma+şaker” və s. [52, s.167].

Sifət+isim modeli: Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi sifət, ikinci tərəfi isə isimdən ibarət olur. Məsələn, *karaağac* “ka-

ra+ağac”, *karakış* “kara+kış”, *ağsaxal* “ağ+saqqal”, *karasaxal* “qara+ saqqal” və s.

Axisqa türklərinin dilində “sifət+isim” modelində tərəflər bəzən yerlərini dəyişərək “isim+sifət” modelinə çevrilir. Məsələn, *bayazsüd* “ağ süd”; “südbayaz” və s.

Say+isim modeli: Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isə isimdən düzəlir. Belə mürəkkəb isimlərin birinci tərəfi say, ikinci tərəfi isə isimdən düzəlir. Məsələn: “Cocuxlar *beşdaşouini* oyniyərlər” [52, s.202].

Axisqa türklərinin dilində mürəkkəb sözlərin böyük bir hissəsini coğrafi adlar təşkil edir: Məsələn, *Türkoba*, *Öztürk kend*, *Axılkelek*, *Qarasu* “meşə adı”, *Günpartladan* “bulaq adı”, *Selasu* “tarla adı”, *Çatalsu* “çay adı” və s.

Axisqa türklərinin dilində digər sahələrlə: məişətlə, bağçılıqla, oyun adları ilə bağlı mürəkkəb sözlər vardır.

M.İ.Tekuev əsərində qaraçay-balkar dilindəki mürəkkəb isimləri iki yerə bölmür: 1. *Tərkibi isimlər*; 2. *Mürəkkəb isimlər*.

Müəllif tərkibi isimlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlərə aşağıdakıları nümunə göstərir: *belbau* “bel sargısı, bel bağı”; *kayın ata*, *kayın ana*; *ıyıq kyun* “bazar”. “*ıyık*” – *həftə deməkdir*; *qyurqe kyun* “çərşənbə axşamı” (Bu günün adı “Georgi günü” sözündən götürülmüşdür-Q.M.); *baras kyun* “çərşənbə”; *baras kyun* “cümə axşamı”; *Bayrım kyun* “cümə günü”. “*Bayrım*” – *mariya+gün* “müqəddəs Mariya günü”; *şabat kyun* “şənbə”; *tau başı* “dağ başı”; *yuy tyubyu* “evin özülü”; *kyun ortası* “günün ortası; günorta”; *etik başı* “çəkmə boğazı, çəkmə quncu”; *kyun toquşu* “şərq”; *kyun batışı* “qərb”; *kan katını* “çarıça” [277].

Qaraçay-balkar dilində müxtəlif sözlərin birləşməsindən yaranan mürəkkəb isimlər tərəflərinin nitq hissələri ilə ifadəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşır:

Sifət+isim: *karayaş* “qara+baş, xidmətçi”; *aktuyak* “ağ dırnaq”, *qitçe barmaq* “çəçələ barmaq”; “*Qitçe barmaq da asıdu*”[çəçələ barmaq da köməyə gəlir] [atalar sözü]; say+isim:

cyuzcılık “yüzillik”; *yuçayak* “üçayaq, sacayaq”; *beşçillik* “beşillik” və s.; isim+“ıuçu, -ıuçyu, -uuçu, -yuçyu” şəkilçili məsdər: *surat alıuçu*//*surat alıucu* şəkil çəkmək - “fotoşəkil”; *sakal cyul-yucyu*//*sakal jolyucyu* “parexmaxer; bərbər” və s.; isim+ “-maz, -mez” şəkilçili feili sifət: *xayır syolemaz* “xeyirsözləməz”, *at aytmaz* “ad+ aytmaz” “cadugər”; *kyun tiymez* “gündəyməz “evindən çıxmaz adam, evdə oturmağı sevən adam” və s.; isim+ “-ar, -er, -ır, -ur, -yur, -r” şəkilçili feili sifət+ “zamanda, kyozyunde, allında”: Qaraçay-Balkar: *caz ceter zamanda* “yaz qabağı”; *tanq atar kyozyunde* “dan yeri sökülməmişdən əvvəl, sübh” və s.; isim+ “-xan, -qan, -gen, -nqan, -nqen” şəkilçili feili sifət + “zamanda, kyozyunde” sözləri //və yaxud isim: Məsələn, *tanq atxan zamanda* “sübh vaxtı”, *aş bişirgen yuy* “aş bişirilən ev”.

Qazax dilində də mürəkkəb sözlərin yaranma prinsipləri digər türk dilləri ilə demək olar ki, eynidir: Məsələn, *kayınbike*, *atşabar*, *kaynağa* və s. [326, s.68].

Azərbaycan dilində söz birləşməsi tipində olan ifadələr qazax dilində mürəkkəb söz kimi çıxış edir. Məsələn, *büqin*, *bıyıl*. Bu tendensiyanı biz xakas dilində də müşahidə edirik. Xakas dili: *püyn* “bu il”, *ozarıx* “o tərəf”, *irepçi* “ər və arvad” kimi leksik vahidlər xakas dilində mürəkkəb söz kimi qeyd olunur; qırğız dili: *суу жоолук* “dəsmal”, *коюз ооз* “ov tüfəngi”, *жарыш сөз* “mübahisə”, *кара жол* “шоссе”; qara.qalp: *пайдалы қазылмалар* “faydalı qazıntılar”, *бир клеткалылар* “birlüceyrəli”, *ислен шығарыу* “istehsal”, *базар экономикасы* “bazar iqtisadiyyatı”; noq: *темир пол* “dəmir yolu”, *таc бару* “daş divar”, *елкенли қайық* “yelkənli qayıq”, *зийна* “zina” *зийнадан туыған* “qanunsuz doğulmuş” [225, s.19] və s.

Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir tipini də iki sözün iştirakından yaranan, tərəfləri topluluq, ümumilik, ekspressivlik təşkil edən sözlər təşkil edir. Müasir türk dillərində qoşa isimlər əsasən iki qrupa bölünür: hər iki tərəfi müstəqil leksik mənaya malik qoşa yazılan mürəkkəb sözlər; tərəflərindən biri leksik mənə daşıyan, o birisi isə müstəqil mənadan məhrum olan qoşa

yazılan mürəkkəb sözlər.

M.Adilov türk dillərində geniş işlənən qoşa sözlərə aid ilk məqaləni XIX əsrdə K.Foyun yazdığını söyləyir. O, [K.Foy: Q.Mahmudova] türk dillərində qoşa sözlərin sırasının müəyyən qanuna tabe olduğunu göstərmişdir. K.Foyun müddəaları ilə N.K.Dmitriyev başqırd dili materiallarına əsasən razılaşıır. Lakin M.Adilov bildirir ki, K.Foyun müddəaları Azərbaycan dili üçün özünü doğrultmur [6, s.41].

Türk dillərində qoşa yazılan mürəkkəb sözlər müxtəlif terminlərlə ifadə olunur. Qaqauz dilində “exo sözlər”, özbək dilində “sputnik sözlər, təkrarlanan sözlər zənciri, təkrarlananlar”, Türkiyə türkcəsində “ikiləmələr, təkrarlar”, qazax dilində “koç sözlər” terminləri qoşa yazılan mürəkkəb sözləri adlandıran leksik vahidlərdir.

Qoşa sözlərin mürəkkəbliyini səciyyələndirən əsas cəhət morfoloji, leksik-semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin birləşib bir tam vəhdət əmələ gətirməsidir. Qoşa sözlər kateqoriyası özündə mürəkkəb sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, sərbəst söz birləşmələrinin, təkrarların və s. əlamətini birləşdirir. N.K.Dmitriyevə görə türk dillərində qoşa yazılan mürəkkəb sözlər fonetik, semantik, sintaktik əlamətlərinə görə təsnif olunur [215, s.110].

B.Xəlilovun fikrincə, bəzən qoşa sözlər, o cümlədən qoşa isimlər söz birləşmələri ilə qarışdırılır. Qoşa sözlər müəyyən cəhətdən söz birləşmələrinə oxşasalar da, ondan fərqlənir. Ona görə də qoşa sözlər mürəkkəb sözlərə daxil olan xüsusi bir söz qrupu kimi öyrənilir [49]. Alim qoşa sözlərin yaranmasında fonem qoşalaşmasının böyük rolu olduğunu göstərərək, qoşalaşmış fonemlərin mənanın ifadəsində güclü faktor kimi çıxış etdiyini söyləyir [49, s. 87].

R.Zubailova müasir qumuq dilində mürəkkəb sözlərə həsr etdiyi tədqiqat işində əsərin ikinci fəslini tamamilə qoşa yazılan mürəkkəb sözlərə həsr etmişdir. Müəllif qumuq dilində qoşa yazılan mürəkkəb isim, sifət, feil, say, əvəzlilik, zərflərdən bəhs edərək qoşa yazılan mürəkkəb leksik vahidlərin semantik-struk-

tur xüsusiyyətlərini araşdırmışdır. Bu da qumuq dilinin leksik tərkibində qoşa yazılan mürəkkəb sözlərin nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığına bir nümunədir [222]. R. Zubailova qoşa yazılan mürəkkəb sözlərin modellərini bu şəkildə təqdim edir: isim+isim: *дос-ювукъ* “dost-tanış”, *абур-сый* “abır-həya”, *авул-хоншу* “qonum-qonşu”, *ягъ-намус* “ar-namus”, *агъа-ини* “qardaşlar”(агъа “böyük qardaş”+ ини “kiçik qardaş”), *уьй-эшик*(уьй “ev”+эшик “qapı”) “ev-eşik”, *аш-сув*(аш “aş”+ сув “su”), *къатын-къыз*(къатын “xatun”+ къыз “qız”), *авул-хоншу*(авул “aul”+ хоншу “qonşu”) “qonum-qonşu”, *гӛлек-шалбар* (гӛлек “köynək”+ шалбар “şalvar”), *баш-какич*(баш “baş”+ какич “ayaq”) və s.

-1(*su*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim+1(*su*) mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş isim: *яшы-къарты* “qocası cavanı”, *арты-алды* “axırı əvvəli”, *яшы-юшу* “uşaqlar”, *улары-къызы* “oğlanı qızı”, *гечеси-гюню* “gecəsi gündüzü” və s.

Tatar dilinin qrammatikasının ilk tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, bu dildə qoşa yazılan sözlərə rast gəlinmir. F.Qəniyevə əsaslanaraq deyə bilərik ki, tatar dilində qoşa yazılan mürəkkəb sözləri ilk dəfə K.Nasırı araşdırmışdır. O, tatar dilindəki bu tip mürəkkəb sözlərin tam statistikasını aparmışdır. Bəzən bir türk dilində hər iki tərəfi leksik məna kəsb etməyən qoşa sözün bir komponentinin mənası digər türk dilində və yaxud dialektində işlənməkdədir. Məsələn, tatar dilində *ıbir-çıbir* “kiçik şeylər” anlamında qoşa söz var. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı dialektində (Novxanı kəndi) *ıbir-çubur//abur-cubur* şəklində işlənir. Bu qoşa sözün birinci tərəfi “*ıbir*” qırğız dilində “*kiçik, kiçik olmaq*” mənalarında işlənir. Beləcə bir tərəfi asemantik görünən qoşa sözlərin əslində ikinci tərəfi hər hansı bir türk dilində və dialektində yaşayır. Lakin türk dillərində qoşa sözlərin əksəriyyətinin hər iki tərəfi canlı danışiq dilində yaşamaqdadır. Məsələn, *jir-su* “vətən”, *dus-iş* “dost”, *savit-saba* “qab-qacaq”, *urin-jir* “yataq”, *jilek-jimeş* “meyvə”, *tuqan-tumaca* “qohum”, *könyak-könbatan* “şərq-qərb” və s., *apalı-enele* “kiçik qardaşla böyük

bacı”, *atalı-kızlı* “ata-qız”, *analı-balalı* “ana-bala” və s. *qarip-qoroba* “qərib-füqəra” - *qarip-qorabalar* və s.

Bilirik ki, tatar dilində cins kateqoriyası yoxdur. Lakin maraqlıdır ki, “Tatar dilinin qrammatikası” kitabında qoşa sözlərin modellərindən danışarkən müəlliflər belə bir modeli də qeyd etmişlər: *möqallim-möqallimələr*, *yatim-yatimələr* və s. [376, s.198].

Qaqauz dilində qoşa yazılan mürəkkəb sözlər tərkiblərinə görə müxtəlif qruplara bölünür və 2 qrupda cəmlənir: 1) Tərkibi bir-biri ilə antonim və ya sinonim olan iki müstəqil sözdən ibarət mürəkkəb sözlər: *ana-boba*, *analı-bobalı*, *buu-kucuu*, *geja-gunduz*, *baarış-çurış*, *uju-kenarı*, *eski-püskü*, *çayır-bayır*, *baarış-çurış* “səs-küy”, *çayır-çimen* “ot-çəmən”, *uju-kenarı* “sonu-qırağı”, “*Ne kadar işim var, uju kenarı yok!*”, *taşlar-topaclar* “daşlar-çınqıllar” və s. 2) Tərkiblərdən biri müstəqil mənada işlənilib digəri mənası olmayan sözlərdən ibarət olan mürəkkəb sözlər: *ufak-tefek*, *eski-püskü* “köhnə”, *senek-benek* “rəngbərəng”, *soy sop* - “qohum”, *çuruk-muruk*, *xırtılı-partallı* “cındır, yırtıq” və s. .

Özbək dilində qoşa yazılan mürəkkəb sözlər üç qrupa bölünür. 1. Tərkib hissələri sinonim olan qoşa yazılan mürəkkəb sözlər: *şon-şaraf* “şan-şərəf”, *kuç-kuvvat* “güc-qüvvət”, *taniş-biliş* “taniş biliş”, *kavm-korindoş* “qahum-aqbəra”; 2. Tərkibindəki sözləri antonim olanlar: *ota-ona* “ata-ana”, *er-xotin* “kişi-qadın”, *er-kuk* “yer-kök”, *keça-kunduz* “gecə-gündüz”, *katta-kiçik* “böyük-kiçik”, *bor-yuk* “var-yox” və s.; 3. Qarşılıq birgəlik anlamında olan mürəkkəb sözlər: *kozon-tovok* “qab-qacaq”, *tovok-koşik* “qazan-qasıq”, *non-çoy* “çay-çörək”, *daftar-kaklam* “dəftər-qələm”, *xotin-kizlar* “qız-gəlin”, *kurt-kumurska* “həşarat”, *ilon-çayon* “ilan-çayan” və s.

Digər türk dilləri ilə müqayisədə Axısqa türklərinin dilində qoşa sözlər çox işlədilir. Məsələn, *kap-kajak*, *örti-döşək*, *dauul-zurna*, *ana-baba*, *kari-koca*, *koni-konşi*, *zükəm-öskürük*, *mor-fişnnə* və s.

Qazax dilçiləri qoşa söz kimi yazılan bu tip mürəkkəb sözləri aşağıdakı qruplara bölür: a) eyni sözün təkrarı ilə yazılanlar: *kıstau-kıstau* “yazlıq-qışlıq düşərgə”, *jaylau-jaylau* “yay düşərgəsi”; b) I komponenti öz müstəqil mənasını saxlayır, II komponentinin isə mənası olmur: *şay-pay* “çay-may”, *nan-pan* “çörək-mörək”, *jılkı-mılkı* “ılxı-mılxı”; c) komponentləri antonim sözlərdən ibarət olanlar: *üzındı-kıskalı*, *ondı-soldı*, *küni-tüni*, *erteli-keşti*, *aştı-toktı*, *aşılı-tüşılı*, *kelqen-ketken*, *barra-barmas*, *kelip-ketip*, *alıs-beris*, *ayak-kol*, *oul-kız*, və s. d) komponentləri sinonimlərdən ibarət olanlar: *el-jürt* “el-yurd”, *mal-mülük* “mal-mülk”, *kız-kelinşek* “qız-gəlin”, *eski-küski* “əski-püşkü”, *ata-ana*, *bala-şağa*, *bay-baqşa* “bağ-bağça”, *kiim-kepşik* “geyim-keçim” və s. [247, s.15].

Qazax dilində mürəkkəb sözlərə yanaşmada bəzi yanlışlıqlar nəzərə çarpır. Məsələn, M.Balakayevin və A.İskakovun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Müasir qazax dili” əsərində “*кып-кызыл, can-сары, күп-күрен,*” kimi nümunələr sifətin çoxaltma dərəcəsinə olmasına baxmayaraq əsərdə mürəkkəb söz kimi göstərilib [326, s.90]. Sifətin çoxaltma dərəcəsinin mürəkkəb sözlərlə sərhədlərinin qarışdırılmasına tuva dilində də rast gəlik: N.Ondar. tuva dilindəki “*kap-kara*” sifətini qoşa yazılan mürəkkəb söz kimi göstərilməmişdir [251, s.10].

K.Bekberqenov qeyd edir ki, qaraqalpaq dilindəki mürəkkəb sözlərin əmələgəlmə üsulları bütün türk dillərində olduğu kimidir [201, s.213].

Digər türk dillərində də qoşa sözlər leksik tərkibin mühüm bir qatını təşkil edir. Məsələn, xak: *uc-naı* “var-dövlət”, *ыр-көз* “şad-xürrəm”, *узир-нүзир* “əyri-üyrü”, *чалгыс-чарым* “tək-tənha”, *маймах-өдик* “ayaqqabı” və s. başq: *aksa-muksa* “müxtəlif pullar”, *кыык-мыаык* “əyri-üyrü”, *kitap-mitap* “kitap-mitap” və s.

Müasir tuva dilində də qoşa yazılan mürəkkəb sözlər ayrıca bir leksik lay təşkil edərək dildə əhəmiyyətli vahidlər sayılır. Tuva dilindəki qoşa yazılan mürəkkəb sözlər də müstəqil bir tədqiqat mövzusu olmuşdur [251, s.11]. Tuva dilindəki qoşa ya-

zılan mürəkkəb sözlər adlardan, feillərdən və sifətlərdən ibarət olur. Məsələn, *aal-çurt* “yurd-yuva”, *eluq-diriq* “ölüb-dirilmək”, *uluq-uluq* “böyük-böyük”, *dus-iş* “dost-eş”, *tau-taş* “dağ-daş”, *yvzek- belezek* “üzük-bilərzik”, *bar-çok* “var-yox”, *ırak-çook* “uzaq-yaxın”, *eki-bak* “yaxşı-pis”, *uruq-darıq* “uşaqlar”, *karak-kulak* “göz-qulaq”, *arın-baş* “üzü-başı, *baldı-kerjek* “balta-çəkiç”, *uluq-uluq* “böyük-böyük”, *barza-barza* “axır-axır” və s.

Tuva dilindəki qoşa yazılan mürəkkəb sözlər 3 böyük qrupda təsnif olunur: 1) hər iki komponent müstəqil leksik mənaya malik olur; 2) yalnız birinci komponentinin müstəqil leksik mənası olur; 3) heç bir komponentin müstəqil mənası olmur.

Müasir türk dillərində mübahisəli mövzulardan biri mürəkkəb feil problemidir. Q.Bağirov hələ 1971-ci ildə yazırdı: “....*dilçilikdə, ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feillər, yeni təbirlə desək, tərkibi feillər məsələsi hələ də qəti həll olunmamış məsələlərdən biri sayılır. Belə ki, həm mürəkkəb feillər, həm də feili frazeoloji birləşmələr analitik yola yaranmalarına baxmayaraq, onları bir-birindən fərqləndirən meyar və hüddud hələlik dilçilikdə müəyyən edilməmişdir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələyə toxunulsa da, çox zaman leksik-grammatik planda izah olunmuşdur. Hətta mürəkkəb feillərə dair namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmasına baxmayaraq məsələnin əsas cəhətləri həll olunmamış qalır*” [16, s.137].

Ümumiyyətlə, mürəkkəb feil məsələsindən bəhs olunarkən yekdilliklə bir fikir səslənir ki, türkologiyada mürəkkəb feil problemi həll olunmayıb. Bu fikri mürəkkəb feildən az və çox dərəcədə bəhs edən bütün müəlliflər qeyd edir. “*Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb feil məsələsinə dair aydın bir fikir yoxdur*” [39, s.3]. Bəzi müəlliflər türkologiyada mürəkkəb feil məsələsinin həll olunmadığını bildirsələr də, bu mövzu ilə bağlı fikir söyləmişlər [82, s.156].

Dil tarixinə nəzər salsaq görürük ki, feillərdə söz yaradıcılığında adlara artırılan leksik şəkilçilər böyük rol oynayır. “*Kita-bi-Dədə Qorqud*”un dilindəki məhsuldar şəkilçilər adlara artırıl-

maqda tarixən məhdudiyyət bilməyib. Məsələn, *ün ünləmək, sö söyləmək, boy boylamaq, quş quşlamaq* tipli nümunələrdəki kimi.

“*Ərəb- fars sözləri Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində kütləvi işlənməyə və möhkəmlənməyə başladıqdan, milli köməkçi feillərlə həmin mənşəli adlardan mürəkkəb feil yaradılması geniş meydan alandan sonra ilkin aqlütinativ tezlik müəyyən dərəcəyə qədər ləngiyir*” [107, s.11].

T.Hacıyev yazır ki, Azərbaycan dilinə türk dillərindən alınma sözlərin daxil olması mürəkkəb feil adlanan bir qrupu-yeni bir kateqoriya yaradır. Azərbaycan dilində *ad+köməkçi feil* qəlibində yaranan mürəkkəb feillərin hamısının 1-ci tərəfi alınma sözdür. Çox az şəkildə 1-ci tərəfi milli sözlərdən ibarət sözlərə rast gəlinir. Məsələn, *çixış etmək, anadan olmaq, ayırd etmək, aydın olmaq* və s. Azərbaycan dilində alınma mürəkkəb feillərin *çixış etmək – danışmaq; ayırd etmək-ayırmaq* və s. kimi sintetik qarşılığı da var. Dildə sintetik feillərin işlənməsi imlada yer tutumuna qənaət də edir. T.Hacıyev Azərbaycan dilindəki tərkibi feillərin analitik yolla yarandığını qeyd etmiş və bunun yad dillərin təsiri olduğunu vurğulamışdır [40,s.43].

F.Qəniyev, M.Terentev, A.Arxañgelski kimi alimlər türk dialektlərində mürəkkəb feillərin olması tarixini qədimlərə bağlayır. V.A.Qordlevski mürəkkəb feillərin *məsdər+köməkçi feil* modelində qurulduğunu söyləyir. Alim türk dillərində mürəkkəb feillərin yaranmasında böyük rol oynayan köməkçi feillərdən bunları göstərir: *etmək, eyləmək, qılmaq, olmaq* [209].

Tərkibi feillərin yaranması və inkişafı tarixi zəruriyyətin nəticəsidir. İnkişafda olan cəmiyyətin, tayfa və qəbilənin tələbatını ödəmək üçün dilin daxili imkanları hesabına tərkibi feillər yaranmağa başladı. Daha sonra isə türklərin islamıyyəti qəbul etməsi ilə əlaqədar bir sıra ərəb sözləri dilə daxil oldu. Fars dilinin şeir, sənət dili olması, bu dildən tərcümələrin edilməsi, fars və ərəb dilindən söz birləşmələrinin, mürəkkəb feillərin kalkası türk dillərində isim + köməkçi feil tipli mürəkkəb feillərin ya-

ranmasına səbəb olmuşdur.

J.Deni yazırdı: *“Osmanlıcada işlənən bir neçə isim digər dillərdən gəlmişdir, bunun əksinə olaraq feillər türk əsillidir, ərəb və fars sözləri ilə dolu olan qədim ədəbi üslubda şəkilçilər və ədatlar ilə bərabər birinci sırada gələn milli sözlər də feillərdir”* [122, s.142].

Y.Seyidov, ümumiyyətlə, dildə mürəkkəb feilin varlığını qəbul etmir [98, s.108]. Lakin Q.Kazımov başqa nitq hissələri kimi, feillərin də dilimizdə mürəkkəb ola bilməsini qeyd edir [54, s.173]. Q.Kazımov mürəkkəb feillərin yaranmasında əsasən iki yol göstərir: I. Feillərin feillərlə birləşməsi yolu ilə aşağıdakı hallarda mürəkkəb feil düzəlişir; II. Adların və məsdərlərin zərflərin feillərlə birləşməsi yolu ilə mürəkkəb feillər yaranır. Məsələn, *sirdaş olmaq, qırıq-qırıq etmək, rəhmi gəlmək, heyfi gəlmək, haray salmaq* və s. [54, s.175].

Başqa nitq hissələrində olduğu ki, analitik feillərin, başqa sözlə, hər hansı iki sözün (tərkibində feil olan) birləşməsi də hələ mürəkkəb feil demək deyil. Buna baxmayaraq, cəsarətlə demək olar ki, bütün türk dillərində iki və daha artıq sözün birləşməsi mürəkkəb feili müəyyənləşdirmək üçün əsas götürülür. Məsələn, *icazə vermək, ehtiram etmək, ərzni buyurmaq, irad tutmaq* və s. [107, s.6]. F.Zeynalov mürəkkəb feilləri analitik yolla yaranan rəngarəng birləşmələrdən ayırır. *“...mürəkkəb feillərdə hər iki komponentin ayrı-ayrılıqda müstəqil mənası olmalı, hər iki tərəf feil olaraq qaynayıb-qarışmalı və vahid bir leksem əmələ gətirməlidir. Belə olduqda rəngarəng tərkibi feillər, birləşmələr, perifrastik feil formaları bu zümərəyə daxil ol bilməz. Eyni zamanda bu qeyri-sabit söz-feil birləşmələri ilə bərabər, həmçinin iç, hal, və hərəkət anlayışı əks etdirən, feillərə bir növ ekvivalent olan külli miqdarda sabit söz (feil) birləşmələri də mürəkkəb feil qrupundan xaricdə qalmış olur”* [107, s.6].

Türk dillərinin əksəriyyətində *idi, imiş, ikən, isə* hissəciklərinin həm ad və həm də feillərlə birləşən formaları mürəkkəb feillər kimi səciyyələnir. A.A.Yuldaşev bu qəbildən olan birləşmələri

analitik feillər kimi səciyyələndirir. Məsələn, *müəllim idi, alarkən* [292, s.100]. F.Zeynalov yazır: “...onu da qeyd edək ki, qoşa sözlərlə köməkçi feillərin birləşməsi də mürəkkəb feil yaratmır. Məsələn, *parça-parça etmək, xırda-xırda etmək*” [107, s.10]. Analitik yolla yaranan bütün feil formalarını mürəkkəb feil hesab etmək düzgün deyil. Müasir türk dillərində mürəkkəb feillərdən yalnız şərti şəkildə danışmaq olar. Çünki türk dillərindəki mürəkkəb feillər hesab edilən dil vahidləri tamamilə mürəkkəbləşməmiş ifadələrdir. Məhz bu baxımdan da türk dillərində mürəkkəb feillərin varlığına bu gün də şübhə ilə yanaşılmaqda davam edilir.

Flektiv dillərdən fərqli olaraq türk dillərində ayrı-ayrı sözlərin birləşərək fonetik cəhətdən bir leksik vahid kimi formalaşması o qədər də inkişaf etməmişdir. Belə nəticəyə gəlmək olur ki, biz yalnız bitişik yazılan, bir vurğu altında deyilən sözlərə mürəkkəb söz deyirik.

Bəzi dilçilər doğru olaraq adla *etmək* və ya *olmaq* feilindən ibarət olan birləşmələri mürəkkəb feil hesab etmirlər. A.Ələkbərov və Ə.Rəcəbov bunları tərkibi feil, F. Zeynalov isə perifrastik forma sayır. T.Hacıyev və E.Əzizov isimlərlə feillərin birləşməsindən yaranan feilləri mürəkkəb feil hesab etmir. Alimlər yazırlar: “*Əslində bir qədər sərt desək, bütün isimlərə etmək və olmaq feillərini artırmaqla “mürəkkəb feil” alırıqsa, onda “bütün isimlər vur ikiyə bərabərdir mürəkkəb feil” alınır. Nə üçün leksik vahid dildə bu qədər ixtiyarı olsun, onda müəyyən bir sabitlik, kəmiyyət məhdudluğu olmasın? Mürəkkəb feilin dildə bu şəkildə təzahürü təbii görünmür və mürəkkəb sözün tələblərinə cavab vermir*” [40, s.9]. Alimlərin bu fikri ilə tam razıyıq.

Özündən əvvəlki dilçi alimlərin fikirlərini araşdırdıqdan sonra A.Məmmədov belə fikrə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb feil yox, tərkibi feil var [78, s.155].

Türk dillərində mürəkkəb sözlərin xüsusi və müstəsna yeri vardır. “*Azərbaycan dilindəki feillərin tarixi inkişaf prosesini ardıcılıqla izlədikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, feillər öz inkişafında analitizmdən sintetizmə doğru bir istiqamətdə inkişaf*

etmişdir” [16, s.159].

Türk dillərindəki mürəkkəb feillər hərəkətin başlanğıc nöqtəsini, davamlılığını, istiqamətini, sürəkliliyini, aniliyini, bitib-bitməməsini, rəngarəng modal çalarlıqlarını, mümkünlük və qeyri-mümkünlüyünü bildirir.

Müasir Azərbaycan dilindəki mürəkkəb feillərin yaranması na dair mövcud olan nəzəri fikirlər başqa türk dillərinə də aiddir. Türk dillərində tərkibi feillərin yaranmasında köməkçi feillər xüsusi mövqeyə malikdir. Qumuq dilində tərkibi feillərin yaranmasında “*et, kıl, ber*” köməkçi feillər xüsusi rol oynayır. Məsələn, *qıyurmet et* “hörmət etmək”, *remont et* “təmir etmək”, *javap ver* “cavab vermək”, *namaz kıl* “namaz qılmaq”, *isbat et* “isbat etmək”, *kabul et* “qəbul etmək”, *xabar et* “xəbər etmək”, *duşman bol* “düşmən olmaq”, *ant et* “and içmək” və s. Bu tip tərkibi feillər ad + köməkçi feil modelində olurlar. Qumuq dilində tərkibi feillərin I komponenti bəzən “*lıq*” şəkilçi morfemi ilə reallaşır. Məsələn, *başçılık etmə* “başçılıq etmək”, *kurdaşlık etme* “qardaşlıq etmək”, *kontrolluk etme* “kantrolluq etmək” və s. Qumuq dilində bəzən tərkibi feillərin I komponenti sinonim sözlərdən də ibarət olur. Məsələn, *dos-yuvuk bolma* “dost-aşna olmaq”. R. Zubailova qumuq dilindəki tərkibi feilləri mənşəyinə görə 3 qrupda təsnif edir: [222, s.121]. 1) I komponenti türk sözlərindən ibarət olanlar: *bilim berme* “bilik vermək”, *ant etme* “and içmək” və s.; 2) I komponenti ərəb-fars sözlərindən ibarət olanlar: *işara etme* “işarə etmək”, *salam berme* “salam vermək”; 3) I komponenti rus dilindən alınanlar. *Komanda berme* “komanda vermək” və s.

Qumuq dilində bir qrup tərkibi feilin I komponentini sifətlər təşkil edir. Sifət+ köməkçi feil: *onqaylı etme* “rahat olmaq”, *şat bolma* “şad olmaq”, *kart bolma, sav bolma*, peşman bolma, və s. Qumuq dilində bəzi tərkibi feillər feili bağlama şəkilçiləri vasitəsilə yaranır: *alt qet, alıp qel, yazıp ber* və s.

Qumuq dilindəki mürəkkəb feilləri tədqiq etmiş L.S.Arkitskaya qumuq dilindəki mürəkkəb feillərin “*almak, bolmak, bil-*

mek, barmak, aylanmak, etmək, tutmak, kelmək” feillərinin köməyi ilə yarandığını qeyd edir [190, s.12]. Məsələn, *alıp bolmak, aytıp almak, söylep bilmek, jazqım keledi, yilap kele, nasip bolmak, tarbiya almak, koluna almak, keç kalmak, artıda qalmaq, dos tutmaq, el tutmaq, karşı qelmək*, və s. Türk dillərindəki mürəkkəb feillərlə bağlı ədəbiyyatı araşdırdıqdan sonra, ümumiyyətlə, dilçilikdə mürəkkəb feilləri tədqiq etdikdən sonra bu nəticəyə gəldik ki, türk dillərində mürəkkəb feil yoxdur.

Araşdırmamızdan belə nəticə çıxarırıq ki, türk dillərində mürəkkəb sözlərin strukturu, semantikasi, məna növləri ümumi qanunauyğunluqdan kənara çıxmır.

2.4. Kalka sözyaratma üsulu kimi

Cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında baş verən hər bir dəyişiklik dilin leksik qatının yeniləşməsinə böyük təsir göstərir. İctimai-siyasi təfəkkürün formalaşması, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər yeni anlayışların, texnikaların insanların həyatına daxil olmasına zəmin yaradır. Dildəki leksik qat, lüğət tərkibi daimi inkişafda və dəyişmədir. Dilə daim yeni sözlər daxil olur, köhnəlmiş sözlər isə passiv fonda keçir. Dilə daxil olmuş yeni anlayış və əşyaları adlandırmaq üçün dildə yeni söz və terminlərə daim böyük ehtiyac duyulur. Bu yeni söz və terminləri yaratmaq üçün dildə mövcud olan müxtəlif üsullardan biri də kalka üsuludur. Müxtəlif türk dillərində də *kalka* və ya *kopyalama* terminlərindən istifadə olunur. A.Məmmədova türkmən, qaqaüz, və türk dillərində də “kalka” terminin işlənməsini qeyd edir [79, s.9]. Amma apardığımız tədqiqatlarda gördük ki, Türkiyə türkçəsində əsasən “kopyalama” və “anlam aktarması” terminləri işlənir.

Anlam aktarması- (calgue, loan translation, semantic loan, loanshift, translation loan word). “*Bir dilə aid söz və ifadələrin başqa dilə keçməsi yolu ilə yaranan söz və ifadələr nəzərdə tutulur*” [146, s.119]. Yad mənşəli söz və ifadələrə baxılaraq ana di-

linin qrammatik quruluşuna uyğun söz və ifadələrin yaranması “anlam aktarmasına” nümunə ola bilər. Azərbaycan dilçiliyində bu tip ifadələr kalka yolu ilə yaranan leksik vahidlər adlanır. Türkiyə türkcəsindəki nümunələrə nəzər salaq: ing. *Snowman - kar adamı*; TT. *Kardan adam*: Alm. *Eisberg “buz dağı” > TT buz dağı*.

Fr. *Edition critique “tenkidi basım” > TT. tenkidi basım*; ing. *wirless > TT. telsiz*; ing. *Cold war > TT soğuk savaş*.

G.Qaraağac *anlam aktarması* termininin qarşılığı kimi *alıntı söz* və *kalka* terminlərini göstərir [147, s.119]. M.Ərdəm, M.Qaradaş, E.Hirkın “Yeni türk dili” [128, s.430] əsərində kalka və alınma söz anlayışları qarışdırılır. “*Deyilənə görə bir dil özünə aid olmayan sözü öz dilində bir obyektə və ya vəziyyətə cavab vermək üçün götürür. Kopyalama bəzən birbaşa sitat gətirilən dildən və ya kopyalanan başqa bir dildən edilə bilər. Dillər bir-birinə söz verir və alır. Bu vəziyyət dilə xasdır. Bu mənada türkçə başqa dillərdən olduğu kimi digər dillərə də söz vermək iqtidarındadır*” [128, s.430]. Gördüyümüz kimi, müəlliflər kalka ilə alınma söz anlayışlarını qarışdırmışlar. Alınma söz bir leksik vahidi olduğu kimi digər dildən almaqdır. Kalka isə sözü tərcümə edib köçürməkdir.

Türk dövlətlərinin müstəqillik illərində yeni leksik vahidlərin və terminlərin xeyli hissəsi rus, ingilis və başqa Avropa dillərindən alınaraq kalka edilmiş və yeni yaranan elm sahələrinin terminlərə olan tələbini müəyyən miqdarda ödəmişdir. İnformatika, fizika, kimya, iqtisadiyyat və başqa elmlərin, onların ayrı-ayrı sahələrinin yeni yaranan terminlərlə təmin olunmasında kalka üsulunun mühüm rolu vardır. Kalkalar başqa bir dilə məxsus sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin tərkib hissələrinin tərcümə edilən dildəki modelləridir. Kalkalara münasibətdə alimlər əsasən 3 qrupa bölünür. Birinci qrup alimlər kalkanı dilin zənginləşdirmə yollarından biri kimi göstərir, ikinci qrup alimlər kalkanı alınmalarla eyniləşdirir, üçüncü qrup alimlər isə kalkanı müstəqil bir sözyaratma üsulu kimi təqdim edirlər.

XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində görkəmli türkoloq N.A.Baskakov türk dillərinin daxili imkanları hesabına zənginləşmə yollarından biri kimi kalka üsulunu da qeyd etmişdir. Alim yazırdı: *“Türk dillərində daxili imkanlar hesabına zənginləşmə kalka, söziün mənaca genişlənməsi, mürəkkəb sözlər, ixtisarlar vasitəsilə həyata keçirilir”* [196, s.29].

Bir çox Azərbaycan dilçiləri S.Sadıqova, İ.Qasımov kalkanı söz yaradıcılığının bir üsulu hesab edir. Özbək dilçisi R.Danyarova görə isə: *“Kalkalar alınma sözlərin bazasında yeni sözlər yaradan ən yaxşı üsullardan biridir”* [213, s.110].

“Kalka” fransız sözü olub “calque” leksik vahidindən yaranmışdır. “Kalka” termini dilçilikdə ilk dəfə (İsveçrə dilçisi) Şarl Balli tərəfindən işlədilmişdir. Alim yazır: *“Biz o sözü və ifadələri kalka adlandırırıq ki, mexaniki surətdə, hər fən tərcümə yolu ilə xarici dildən alınmış ifadənin nümunəsi əsasında yaranmış olsun”* [194, s.68]. Kalkalar ilk növbədə söz yaradıcılığının bir forması olub dilin daxili imkanları hesabına kənar dil elementlərinin təsiri ilə yaranan dil vahidləridir.

“Kalka üsulunun iki forması geniş yayılmışdır: tam və yarımçıq kalkalar. Tam kalkalar o cür sözlərdir ki, onların bütöv hissələri kalka edilən dilin modelinə tam uyğun gəlir. Sözlərin və ya söz birləşmələrinin ayrı-ayrı hissələrinin qarşılığı tapılaraq kalka edən dilin qrammatik qanunlarına uyğun şəkildə formalaşır” [59, s.160].

Yarımçıq kalkalar isə dilimizin terminoloji sistemində tam kalkalara nisbətən çoxluq təşkil edir.

Tam kalkalar zamanı terminin tam qarşılığı kimi verilən söz və ya söz birləşməsi dilimizin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq verilir. Daha çox rus və Avropa dillərindən alınan terminlərin kalkasına rast gəlinir. Kalkalarda alınma terminin tam qarşılığının verilməsi üçün sözdüzəldici şəkilçilərdən də istifadə olunur: официальное сообщение “rəsmi məlumat”, гражданское право “vətəndaş hüququ”, боевой устав “döyüş nizamnaməsi”, рыночная экономика “bazar iqtisadiyyatı”, экономический суд

“*iq̄tisad məhkəməsi*” və s. Tam kalkalar alınma terminlərin daşdığı qrammatik xüsusiyyətlərin bəzilərini saxlayır, bəzilərini isə tərcümə olunan dildən qəbul edir. Söz birləşməsi şəklində olan terminlərin arasında olan sintaktik əlaqələrin növləri kalkalarda dəyişə bilər. Məsələn, *догосой узмае* birləşməsinin tərəfləri rus dilində uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanmışdır. Birləşmənin qarşılığı olaraq kalka edilən döyüş nizamnaməsi ikinci növ təyini söz birləşməsinin tərəfləri arasında həm idarə, həm də uzlaşma əlaqəsi yaranmışdır. Yarımçıq kalkaların çoxluğu birləşmə şəklində olan terminlərin hər iki tərəfinin qarşılığının hər zaman tapılmaması ilə izah oluna bilər. Xarici dildən alınmış birləşmə şəklində olan söz və termində birləşmənin birinci tərəfi kalka edilir, ikinci tərəfi olduğu kimi qalır. Məsələn, *müasir texnika, nəzarət mexanizmləri, beynəlxalq status, seçki monitorinqi, xarici valyuta* və s. Bəzənsə, birləşmənin ikinci tərəfi kalka edilir, birinci tərəfi isə olduğu kimi saxlanılır, Məsələn: *prioritet mövzu, global dəyişiklik, etnopolitik münaqişə, tranzit xətt* və s. Yeni yaranan və müasir dövrdə işlə-nən ictimai-siyasi və elmi terminlər arasında heç bir tərəfi kalka edilmədən dilimizdə işlə-nən terminlər də var. Məsələn: *texnoloji parametrlər, antiterror koalisiya, diplomatik praktika, investisiya bankı, geosiyasi baza, konstruktiv dialoq* və s. bu cür terminlər kalka edilməsə də, birləşmənin yaranması üçün dilimizin leksik və qrammatik şəkildələrindən istifadə olunur. Türk dillərində işlə-nən kalkaşəkilli terminlərin əksəriyyəti dilin daxili imkanları hesabına yaranmışdır. Kalkadan ən çox terminlərin yaranmasında istifadə olunmuşdur. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər lüğət tərkibində xüsusi yer tutur.

N.Baskakov kalkanı sözlərin xüsusi bir növü adlandırır. Bu, müvafiq əcnəbi sözlərin quruluşu kimi formalaşan, lakin onların maddi əsasını almayan sözlərdir [195, s.61]. Kalka əslində başqa bir dildən leksik-semantik və sintaktik modelin alınmasıdır. Çox zaman kalka və alınma terminləri qarışdırılır.

Reallıqda həm alınma, həm də kalkalar ikisi başqa dilə məxsus olsalar da, bir-birindən fərqli cəhətləri vardır. Alınmalar xa-

rici dildən ana dilinə heç bir dəyişiklik edilmədən keçir. Əlbəttə ki, burada cüzi fonetik dəyişmələr ola bilər. Kalkalar isə tam bir tərcümə materialıdır desək, mənə, yanlışdır. Kalkada xarici dilin struktur modeli digər dilə tam tərcümə olunur. Kalkalarda mənimsəmə yalnız məzmun mahiyyəti daşıyır. *“Doğma dilin səs materialı, sözdüzəldici şəkildə ona yeni quruluş verir və beləliklə də, dildə əvvəllər mövcud olmayan yeni sözlər meydana gəlir”* [59, s.24]. M.Qasimov kalkaların üç əsas növünü göstərir: *“1. leksik kalkalar; 2. Sintaktik kalkalar; 3. Frazoloji kalkalar”* [58, s.135].

Bizim fikrimizcə, bu təsnifata bəzi əlavələr də etmək lazımdır. Leksik kalka sözlərin, sintaktik kalkada söz birləşməsi, frazeoloji kalkalarda isə frazeoloji birləşmələrin köçürülməsindən bəhs edilir. Bu təsnifata leksik və qrammatik morfemlərin kalkalarını da əlavə etmək olar. Qrammatik və leksik kalkalar sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildə kalkasını əhatə edir.

Kalkalar uzun müddət Azərbaycan dilçiliyində mübahisəli mövzu olmuşdur. Bəzi dilçilər kalkaları alınmaların bir növü, bəziləri isə müstəqil sözyaratma yolu hesab edirlər. XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər aparılan tədqiqat işlərinin çoxunda kalkalar alınmaların bir növü kimi təqdim edilir. Kalkanı alınmaların bir növü hesab edənlər ona əsaslanırlar ki, kalkalar da alınma sözlər kimi başqa dillərlə əlaqədar meydana çıxır. Ş.Balli də kalkalardan alınmaların bir qolu kimi bəhs edir.

İ.Qasimovun fikrincə, *“...kalkalar alınmalardan istər formal, istərsə də funksional baxımdan əsaslı şəkildə fərqləndiyi üçün bunları bir-biri ilə eyniləşdirmək, kalkaları alınmaların bir növü hesab etmək doğru fikir deyildir”* [56, s.56]. Alim kalkaların yaranmasını hər bir dilin milli bazası əsasında formalaşan, yaranan söz və birləşmələrin bir növü hesab edir. Alimin fikirlərində böyük həqiqət vardır. Onların hər bir dilin daxili qanunları əsasında formalaşmasına baxmayaraq, kalkaları alınmalardan fərqləndirirlər. X.Quliyeva kalkaetməni proses adlandırmışdır [60]. Alim kalka üsulunu müasir Azərbaycan dilinin leksik-

grammatik sisteminin inkişafının əsas yollarından biri kimi qəbul edir.

Kalka üsulu ilə sözyaratma yeni anlayışlara qarşılıq tapmaq üçün lüğət tərkibinə müraciət edilir. Kalkanı söz yaradıcılığı prosesinə aid edən X.Quliyeva kalkaları belə təsnif edir: leksik/morfoloji kalkalar; sintaktik kalkalar; leksik-semantik kalkalar. *“Dilimizin söz yaradıcılığı prosesində mühüm yer tutan bu üsullar bir-biri ilə bağlı olaraq, biri digərinin yaranmasında, inkişafında böyük rol oynayır və bir birini tamamlayır”* [60, s.12]. Gördüyümüz kimi, X.Quliyeva məlum təsnifatlara leksik-semantik kalkaları da əlavə etmişdir.

Leksik-semantik yolla kalka yaradıcılığında sözlərin semantik genişlənməsi kimi, dəyişib yeni çalarlıq qazanması da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. *“Saray”* sözü qədimdən şahlara məxsus imarətləri bildirirdisə, hazırda semantik cəhətdən tamamilə dəyişmiş və xalqa məxsus kütləvi yığıncaqlar üçün nəzərdə tutulan təşkilatları bildirir. Məsələn, *mədəniyyət sarayı, idman sarayı, səadət sarayı* və s. Semantik kalkaətmədə xarici təsir nəticəsində doğma dilin sözləri yeni mənada işlənir. Bu zaman əlaqədə olan dillərin leksik vahidlərində ümumi semantik ünsürlər üstünlük təşkil edir.

Semantik kalkalar morfoloji və sintaktik kalkalardan müəyyən nüanslarına görə tamamilə fərqlənir. Semantik kalkalarda dildə əvvəllər mövcud olan leksik vahid əlavə semantik çalarlıq qazanır. Morfoloji və sintaktik kalkaətmə prosesində isə dildə yeni leksik vahid əmələ gəlir.

Dildə fonetik, semantik və morfoloji kalkalarla bərabər sintaktik kalkalar da mövcuddur. Sintaktik kalkalar bir neçə dil vahidini özündə birləşdirir. Bu dil vahidlərinə mürəkkəb sözlərin, söz birləşmələrinin kalkaları aiddir.

Ümumiyyətlə, istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə dilçiliyində çox vaxt kalka sözyaratma üsulu kimi sayılmaz. Türkiyə dilçisi H.Dizdaroğlu *“Türk dilində sözyaratma yolları”* əsərində yalnız düzəltmə və mürəkkəb sözlərdən bəhs etmişdir. O cümlə-

dən H.Zülfüqar, T.Banquoğlu və digər Türkiyə dilçiləri də kalkanı sözyaratma üsulu kimi dəyərləndirməmişlər.

Təbii ki, kalkaetmə bir söz yaradıcılığı üsulu kimi özünü ən çox termin yaratmada reallaşdırır. Təsadüfi deyildir ki, M.Qasımov termin yaratmada istifadə olunan 4 üsuldən biri kimi kalka üsulunu göstərir [57, s.121]. Özbək və Azərbaycan dillərindəki terminləri müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb edən T.Şükürova isə kalkanın sözalma prosesi deyil, sadəcə, olaraq hərfi tərcümə olduğunu qeyd etmişdir [100, s.154].

Özbək dilində kalka üsulunun 2 tipi mövcuddur: struktur kalkalar; semantik kalkalar. Özbək dilində struktur kalkanın daha önəmli yer tutduğunu söyləyən T.Şükürova struktur kalka dedikdə həm bütöv bir sözün, həm də kök ilə bərabər morfemin də kalka edilməsi nəzərdə tutulur [100, s.156].

Kalkanın sözyaratma üsulu olması haqqında, ümumiyyətlə, kalkanın nəzəri problemləri haqqında dünya dilçiliyində də maraqlı tədqiqatlar aparılmışdır. L.Johanson kalka yox, kopyalama terminindən istifadə edərək, kalkanı bir sözyaratma üsulu kimi qəbul etmişdir [142, s.86]. L. Johanson kalkada müəyyən kodlardan istifadə fikrini irəli sürür. Kalkada kodlaşdırma aparmaq üçün A və B şifrələrindən istifadə edilir.

A-sosial cəhətdən zəif olan dil

B- kalka edilən sosial cəhətdən güclü və təsiredici qüvvəyə malik dil. Müasir türk dillərində kalkanın söz yaradıcılığındakı rolunda A-türk dilləri, B-Avropa dilləridir. Lakin bu heç də bütün zamanlarda belə olmamışdır. Zamanla B kodunda ərəb, fars sözləri, morfemləri, hətta cümlə quruluşları yer almışdır. Onu da unutmaq olmaz ki, kalka yalnız leksik səviyyədə yox, həm də fonetik, semantik, morfoloji, sintaktik səviyyələrdə reallaşa bilər. Türk dillərinə diaxronik aspektdən baxsaq, ərəb dilindən türk dillərinə kalka edilmiş leksik şəkilçilərin olduğunu görə bilərik. Məsələn, türk dillərində *“at”* leksik şəkilçisi *“gedişat, heyvanat”* və s. sözlərdə ərəb dilindən kalka edilmiş hissəciklərdir. Bu kalkanın morphem səviyyəsinə bir nümunədir. Problemə diaxro-

nik prizmadan baxsaq görürük ki, zamanla B kodunun qarşısında türk dillərinin vahidləri dayanmışdır. Məsələn,

B-Altay türkcəsi *ostalmo* “*dirək*” < A rusca “*stolb*”

B- özbək dili *ge, de den* (hal şəkilçiləri) < A tacik dili.

B- Anadolu dialekti *mı* sual ədatı < A yunan dili

B-ingilis dili < summit conference < A türk dili *zirve toplantısı*

Dildə bəzən 3 qat kalkalara da rast gəlinir. Məsələn,

B- fransız dili. *opinion publique* < A¹ Osmanlıca-*efkar-ı umumiye* < A² –türk dili. *kamuoyu*. Burada söz öncə fransız dilindən osmanlıcaya sonra müasir Türkiyə türkcəsinə kalka olunmuşdur.

Keçmiş Sovet məkanında kalka ilə bağlı yazılmış tədqiqat əsərlərində yalnız rus dilindən türk dillərinə kalka olunmuş sözlərdən bəhs edilmişdir [287]. Müasir dövəmdə isə rus dilinin yerini Avropa dilləri, xüsusilə ingilis dili tutmuşdur. Müasir özbək dilində rus dilindən olunmuş kalkalar tamamilə rus dilinin qrammatik quruluşuna uyğun kalka olunur. Məsələn, özbək dilindəki “*ustkurma*” leksik vahidi rus dilindəki “*надстройка*” sözündən kalka edilmişdir. *Ust+kur+ma*(*над+строй+ка*). E.Şaaxmedov rus dilindən özbək dilinə kalkanın çox çətin bir proses olduğunu söyləyir. Bunun səbəbi kimi rus dilinin flektiv, özbək dilinin isə aqlütinativ morfoloji quruluşda olduğunu əsas göstərir [287, s.13]. Özbək dilindən rus dilinə kalka olunan leksik vahidlər iki şəkildə təzahür edir: düzəltmə və mürəkkəb leksik vahid kimi. Nümunələrə baxaq: *гардероб*–“*kiyimxona*”, *линейка* “*çizgiç*”, *ломбард* “*qarovxona*”, *морг* “*ulixxona*”, *сокласник* “*sinifdoş*”, *содружество* “*хамдустлик*”, *сокурсник* “*kursdoş*” və s.

Rus dilindən özbək dilinə kalka olan leksik vahidlər içərisində mürəkkəb sözlər də çoxluq təşkil edir. Rus dilində mürəkkəb söz strukturunda olan leksik vahidlər özbək dilində də mürəkkəb söz tipində realizə olunur. Məsələn, *член – корреспондент – müxbir-azo*, *город – спутник – yuldoş- şəxar*, *дом-музей- уу-музей*, *летчик – космонавт – kosmonavt – uçuvçu, инженер-строитель – kutuvçu – injrner* və s.

Azərbaycan dilində olduğu kimi, özbək dilində də söz birləş-

mələri rus dilindən kalka olunaraq özbək dilinin lüğət tərkibini zənginləşdirməyə xidmət göstərmişdir. Məsələn, *Дом учителя - Ukituvçılar uyi, Дом знаний - Olimler uyi* və s.

Qazax dilində kalkaların bir söz yaradıcılığı üsulu kimi mövcud olan funksiyaları digər dillərdən fərqlənir. Məsələn, *besjildik* “beşillik” və s. [247, s.14].

Araşdırma zamanı bu nəticəyə gəldik ki, müasir türk dillərinin demək olar ki, hamısında kalka üsulundan sözyaratma yolu kimi istifadə olunur. Xüsusilə elmi üslubda, termin yaratmada bu yol daha aktiv və intensivdir. Müstəqil türk dövlətlərinin dillərində kalkalara daha çox rast gəlinir. Bunun əsas səbəbi isə türk, Azərbaycan, qazax, qırğız, türkmən dillərində daha çox əhalinin danışması, onların müstəqil dövlət dili statusuna malik olması və bu dillərin digər dünya dilləri ilə daha sıx təmasının olmasındadır.

2.5. Reduplikasiya üsulu ilə sözyaratma

Reduplikasiya söz yaradıcılığı yollarından biri kimi diqqəti cəlb edir. Qədim və çağdaş türk dillərindən gətirilən dil faktları əsasında *reduplikasiya* üsulunun digər bəzi dünya dillərində olduğu kimi, türk dillərində də söz əmələgətirmə üsulu kimi istifadə edildiyini görmək olar. Qeyd edək ki, reduplikasiya yolu ilə əmələ gələn bəzi dil vahidlərinin qrammatika nəzəriyyəsi kontekstində izahı verilə bilər. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə reduplikasiyanın tərfi belə verilir: “*Eyni dil vahidinin eynilə və ya qismən dəyişdirilməsilə təkrarı. Bir hecanın, əsasın (bütövlükdə və ya qismən) və ya bütöv bir sözün iki dəfə təkrarından ibarət olan fonomarfoloji hadisə. Reduplikasiya hadisəsinin məhdudlaşmış forması bütün sözün iki dəfə təkrarlanmasıdır. Məsələn, baxa-baxa, görə-görə, bilə-bilə, yaza-yaza və s. Bəzən kökün iki dəfə təkrarı zamanı kökün tərkibindəki sait səsdə dəyişiklik baş verir. Məsələn, kol-kos, yazı-mazı, kitab-mitab və s. Reduplikasiya hadisəsi bəzi dillərdə müxtəlif cür anlaşılr. Bu*

daha çox iki istiqamətdə baş verir: qrammaik, leksik. Hind-Avropa dillərində də reduplikasiya qrammatik təkrar kimi bitmiş (perfect) zaman formasını ifadə edir. Malay dillərində reduplikasiya cəm halını bildirir. Leksik istiqamətdə isə reduplikasiya hərəkət və kəmiyyətin intensivliyini bildirir” [95, s.839].

Qədim və çağdaş türk dillərində geniş istifadə sahəsinə malik olan reduplikasiya, bu günə qədər türk dillərində əsasən çoxaltma funksiyası yerinə yetirmişdir. Ancaq reduplikasiya, türk dilində çoxluq, ardıcılıq-çoxalma, oxşarlıq, məhdudlaşdırma, azaltma, dərəcələndirmə, predikativləşdirmə kimi geniş funksiyalı müxtəlif semantik sahələri əks etdirən fleksiya elementi kimi istifadə olunur. Müxtəlif türk dillərindən alınan nümunələr türk dillərində reduplikasiyanın sözyaratma üsulu kimi də işləndiyini sübut edir. Reduplikasiya son illərdə aparılmış tədqiqatlarda sözyaratma yolları arasına əlavə olunmuşdur. Reduplikasiya sözyaratma üsulu kimi əsasən Türkiyə alimləri tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu araşdırmalarda reduplikasiyanın türk dilinin tipologiyasında mühüm yer tutduğu müəyyən olunmuşdur. Müstəqil sözlərin qrammatik işarələrə çevrilməsi prosesi olan qrammatikləşmə türk dilində də geniş şəkildə müşahidə olunur. Morfofonologiya baxımından reduplikasiyanın tam və qismən olmaqla iki növü mövcuddur. *Tam reduplikasiya* bütöv bir sözün, kökün və ya gövdənin reduplikasiyasıdır, yəni təkrarıdır. *Qismən reduplikasiya* sadəcə samitlərin qoşalaşması və ya sait uzantısından sözün demək olar ki, bütün əsasına qədər müxtəlif formalarda olan reduplikasiyadır. Qismən reduplikasiyada təkrarlanan hissə çox vaxt söz əsasının birinci hissəsidir, həm də orta və son mövqelərdə görünür. Reduplikasiya üsulunun hər iki növünə türk dillərində rast gəlinir. Tam reduplikasiya söz yaradıcılığında daha funksional işləndiyi halda, qismən reduplikasiya qrammatik işarələmə funksiyası ilə seçilir. Reduplikasiya *“Bir əsasın müəyyən bir hissəsini və ya hamısını təkrarlamaqla bu əsasdan başqa şəkli və söz düzəltmə prosesidir”* [305, s.34]. Türk dillərində sözlərin təkrarı ilə yaranan *“az-az”, “hızlı hızlı”,*

“qaça-qaça” kimi sözlərin ilk hecalarının reduplikasiyası ilə düzəldilən “qıpqırmızı”, “kopkoyu”, “büsbüyük” kimi formalar mənə gücləndirici xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir.

K.İmer və başqalarında [141] reduplikasiyanın “sözlər meydana gətirmə” xüsusiyyətindən bəhs edilməsinə baxmayaraq, bu günə qədər mövzu ilə bağlı geniş araşdırma təqdim edilməmişdir. Türk dillərində sözyaratma yolları ilə bağlı aparılan araşdırmaların əksəriyyətində bu üsuldən heç bəhs edilməsə də, Ş.H.Akalın “ikiləmə” adı altında eyni və ya yaxın mənalı sözlərin reduplikasiyası vasitəsilə yaranan sözlərin dilin sintaksisinin mənə gücləndirici xüsusiyyətlərini vurğulamışdır [111, s.4]. Onların bəzilərinin, məsələn, *ev bark*, *çalı çırpı*, *er geç* kimi mənası, funksiyası və istifadə tezliyi ilə leksik dəyər qazandığını bildirmişdir. Əslində Azərbaycan dilində sifətlərin çoxaltma dərəcəsinə biz reduplikasiyanın şahidi oluruq. Amma bu tip sifətlər yeni yaranan sözlər sayılmır. Türk dilində başlığı altında üç növ reduplikasiyadan bəhs edir: 1. *vurğulu (emphatic) reduplikasiya* (məs. *kıpkırmızı*), 2. *-m ilə reduplikasiya* (məsələn, *çirkin mirkin*), 3. *İkiləmə (doubling)* (məsələn, *yavaş-yavaş*). Deməli, əslində reduplikasiya və ikiləmə qismən də olsa, fərqli terminlərdir. Araşdırmalarda Türkiyə türkcəsində leksikoqrafik, sistemtik və mətn kimi müxtəlif kateqoriyalarda təkrarlarla ortaya çıxan qoşa reduplikasiyadan bəhs edilir və türkcə lüğətdə 347 ikili təkrarın olduğu bildirilir. Bu formaların qəlib ifadələrdə yer alması, birləşmələr əmələ gətirməsi, mənə dəyişikliyinə məruz qalması kimi səbəblərdən leksikoqrafik xarakter aldığı qeyd olunur. İstər türkcə qrammatikaya aid araşdırmalara, istərsə də söz əmələ gəlməsi ilə bağlı xüsusi tədqiqatlara nəzər saldıqda görürük ki, reduplikasiya üsulunun mənə dəyişdirici funksiyası haqqında çox az bəhs edilib. Qrammatika kitablarının əksəriyyətində reduplikasiyanın çoxaltma, çoxluq, davamlılıq kimi semantik mənalara təsir etdiyi qeyd edilsə də, bu üsulu qrammatikləşmə nəzəriyyəsi kontekstində qiymətləndirən və konkret misallarla izah etməyə çalışan tədqiqata rast gəlinməmişdir. Reduplikasi-

yanın sözyaratma üsulu olması haqqında dünya dilçiliyində bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlar əsasən Avropa və Amerika dilçiliyinə aiddir [308; 309; 311; 313].

Bir çox dillərdə reduplikasiya (reduplication; doubling) metodu fleksiya elementi kimi meydana çıxır və qrammatik kateqoriyaya girərkən, bəzi dillərdə söz düzəltmə funksiyası ilə istifadə olunur. Dünya dillərinin tipoloji xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq üçün hazırlanmış WALS (The World Atlas of Language Structures) məlumat bazasında “Morfologiya” başlığı altında verilən reduplikasiya (reduplication; doubling) bir çox dünya dillərində funksional olaraq istifadə olunan morfoloji əlamət kimi göstərilmiş və üç kateqoriyada təhlil edilmişdir.

A.von. Qaben qədim uyğur türkcəsində reduplikasiyanın yaratdığı məna və qrammatik funksiya fərqlərini açıq şəkildə qeyd etməsə də, bəzi misallarla bu vəziyyətə diqqət çəkir: *öñi öñi* “Çox fərqli (çeşidli)” (< *öñi* “Başqa, ayrı, digər, fərqli”), *adın adın* “Çox fərqli (müxtəlif)” (< *adın* “Başqa, digər, o biri, növbə-növ”), *basa basa* “Çox sonra” (< *basa* “Arxa, dalınca; sonra; irəlidə; arxasından, ardınca”), *kim kim* “Kim olursa; hər kəs” (< *kim* “Kim; hər kim; heç kimsə; kim ki; çünkü, içi”), *neçe neçe* “Nə isə (nice nice)” (< *neçe* “Nə qədər, neçə”), *ol ol qılınclar* “*Bu işlərdən hər biri*”. Qədim uyğur türkcəsinin aşağıdakı nümunələrində birinci sözlə yaxın və ya uzaq məna əlaqəsi olan, lakin fərqli semantik dəyərlərə malik olan isim, sifət və zərflərin reduplikasiyası (təkrarı) ilə yeni leksik vahidlər meydana gəlmişdir: *Ança* Bir az; belə, beləsinə; bunun kimi; o qədər; bu cür; bu barədə” > *ança ança* “Bir nice” [153, s.14-22]... *yılki ajunıntakı ança ança tınlıqlar yılki ajunıntın ozup ... basa* “Geri, ardınca; sonra; qabaqda; irəlidə, arxasından, sonra” > *basa basa* “Bir-birinin ardınca; həmişə” *ol antag akıgsız arıg köñülüg büütürgelir üçün ötrü köñülüg basa basa üzüksüz yıkmak turgurmak erür* [153, s.5-18] *kayu* “Hansı; kim; Nə; kim olursa olsun; nə olursa olsun; bir neçə” > *kayu kayu* “Çox müxtəlif; hər nə qədər” [153, s.189/4] *kaçan birök bo iki yigirmi bölükler içinte kayu kayu bö-*

lülklerteki nomlarıg eşidip azu ontın sıjarkı kayu kayu erser yir-tinçüde erigme tüz teñri burkan mu yarlıkar erki teñrim tip ötünti [153, s.200]; *teng* 1. Bərabər, eşit, eyni, ölçü; ölçmək, çəkmək. 2. tərəzi. 3. qədər... > *teñ teñ* “növbənöv”... *kelip örletir teñ teñ ig emgetir*; *tsun* 1. Uzunluq ölçüsü. 2. şəkil; vergi. 3. kiçik, zəif (<Çin. ts’un) > *tsun tsun* parça parça; parçalanmış [171, s.27] *takı yime kim kayu tınlıg beglerde ağır yazuklug bolup tutup ölürgeli azu kınagalı sakınsar kılıçı bıçgesi kağılı tsun tsun sınar uvşanur neñ bat kılı umaz* [171, s.4-27].

Türkiyə türkcəsinin dialektlərindən götürülmüş iki nümunə reduplikasiya metodu ilə söz yaradıcılığının semantik mərhələlərini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir. Birinci mərhələdə sözün təkrarı ilə əmələ gələn reduplikasiya ikinci mərhələdə söz yaradıcılığının tamamlanmasından öncəki aralıq mərhələsini ifadə edir və yeni yaranmış sözün bir növ semantik təsviridir. Üçüncü mərhələdə semantik cəhətdən əlaqədə olan, lakin tamam başqa semantik dəyər daşıyan yeni söz yaranır: *Tel* 1. Müxtəlif metallardan düzəldilmiş, qırılmaya davamlı olan uzunsov əşya. 5. Bəzi orqanizmlərin dəstə formasında yaranmasını meydana gətirən ipciklərin hər biri” > *tel tel* “1. Tel formasında olan. 2. Ayrı-ayrı tellər şəklində.” [281, s.2309, 2314] > *teltel* “Pişmaniye” [178]; *göz* “1. otaq; 2. dəşik, boşluq; 3. çəkmə; 4. tərəzi qabı.” > *göz göz*. “Çox gözlü, üzərində dəşiklər olan” [179] > *gözügöz* “Un, bulqur və s. içərisində əşyaların saxlanması üçün bölünmüş olan böyük sandıq”. (Dialekt) [176].

Müxtəlif müasir türk dillərindən verilmiş aşağıdakı nümunələr reduplikasiyanın söz yaradıcılığında funksionallığını bariz şəkildə göstərir. Məsələn, qazax dilində *julım* “bir dəstə, bir çimdik” > *julım-julım* “yırtıq yırtıq, yırtıq pırtık” [155, s.186]; xakas dilində: *haydar* “hara, haraya” (zarf) > *haydar-haydar* “görölməmiş, eşidilməmiş” [158, s.159]. *hayda* “harada” (zarf) > *hayda-hayda* “uzaq, uzaqda, bir yerlərdə” (hayda-hayda pol-dım “Çox uzaqlarda idim.”) [158]; *haydi* “necə” (zarf) > *haydi-haydi* “1. Necə isə. 2. Elə belə; kötü.” [158, s.159]. *noo* “necə”

(sifət) > *noo-noo* “Uzaqlarda, çox uzaqda”(noo-noo parıbışan “çox uzağa getdi”) *sala* “Bir az, birazcığ” (zərf) > *sala-sala* “Ancaq, olsa olsa, yalnız” [158, s.46]. Türkiyə türkcəsində: *Kıl* “1. İnsan bədəninin müəyyən hissələrində görünən üst dəri məhsulu olan bəzi heyvanların dərisindəki filamentli uzantı. 5. Bitkilərdə görünür, adətən həzm olunur, içi boş, çox incə uzantı.” [181, s.1406] > *kılkıl* “Mısır” (dialekt); *eleş* “maraq, tələş” > *eleş-eleş* “Utancaq halda ətrafa baxma” (qaz.) [155, s.138].

Əmr şəklinin ikinci şəxsin təkində olan feillərinin reduplikasiyası ilə semantik cəhətdən daha uzaq mənə əlaqələri olan yeni leksemaların meydana çıxdığı müşahidə edilir. Bu misallarda diqqət çəkən başqa bir məqam da odur ki, feil formaları da növünü dəyişərək leksikləşir: *gel(-)* (*gel*)- “1. Çatmaq, varmaq. 2. Gətirmək. 3. Qonaq, ziyarətə getmək. Qatılmaq, əlavə edilmək.”) > *gelgel* “1. Başa taxılan almas və ya qızıl iynə. 2. Albəni, alım, çekicilik. 3. Çağrı, dəvət.” (Dialekt.) [181, s.921] ; *çek(-)* (*çek*- “Bir şeyi tutup kendine veya başka bir yöne doğru yürütmək.”) > *çekçek* “Adamları daşımaq üçün istifadə edilən, insan gücylə işləyən iki təkərli vasitə.”(türk dili) [181, s.514]; *bas(-)* (*bas*-) “1.Bədənin ağırlığını verəcək bir formada ayaq dabanını bir yerə və ya bir şeyin üzərinə qoymaq. 2. (-i, -e) sıxışdıraraq yerləşdirmək. 3. Örtmək, bürümək, çevrəlmək. 4. (-i) Basqın etmək. > *basbas* “1. Damlarda qayçı ağaclarının qoyulduğu yer. 2. Tələsik yürüyüş. 3. Belin ayaqla basılan hissəsi.” (dialekt.)[207]. Uyğur dili: *bas(-)* (*bas*- “Sıxmaq, sıxışdırmaq, basdırmaq”) > *bas-bas* “Sıxma, kütlə, izdiham, basdırıq, qarışıqlıq” (yen.uyğ.)[159, s.30].

Reduplikasiya üsulu ilə söz yaradıcılığında başqa bir model birinci və ya ikinci sözün əlavəsi ilə yaranan formadır. *Sür* (-) (*sür*- “Toxunmaq, dəymək”)[179] > *sürsür* “Kibrit” (Dialekt.); *kaç*(-) (*kaç*- “1. *Sürətlə qaçıb bir yerdə gizlənmək*. 2. *Heç kimə xəbər vermədən olduğu yeri tərk etmək*.”).[181, s.1256] > *kaç-kaç* “Köç” (Dialekt.). Tam reduplikasiya kimi meydana çıxan formada birinci və ya ikinci söz hal şəkilçisi (adətən yönlük hal

şəkilçisi) alaraq daha çox məcazi mənaya malik frazeoloji leksik vahidlər əmələ gətirir. Bu şəkildə düzəldilmiş reduplikasiya modeli türk dillərində az deyil.

baş “1. İnsan və heyvanların başı.” > *başa baş* “*Eşit vəziyyətdə, tarazlaşdırılmış olaraq*” [181, s.264]; *yüz* “1. *Başda, alın, göz, burun, ağız, yanaq və çənənin yerləşdiyi ön hissə, sima, çöhrə, surat.*” > *yüz yüze* “*Qarşı qarşıya, qarşılıqlı*” [178, s.2637].

“*Tam reduplikasiyada əsasən grammatikləşmənin son mərhələsi olaraq qəbul edilən müstəqil leksik vahidin asılı grammatik şəkilçiyə çevrilməsindən fərqli olaraq meydana gələn yeni formada sözlər hər hansı bir morfoloji pozulma və ya daralma göstərir*” [66, s.104].

M.Kaşğari lüğətində qismən reduplikasiyadan bəhs etmiş və bunun türk şivələrindəki sifətlərdə, xüsusən də rəng bildirən sifətlərdə vurğulama və çoxaltma məqsədi ilə istifadə edildiyini bildirmişdir. Qədim türk dilində reduplikasiya olunan ilk hecanın sonuna /p/ səsinin əlavə edilməsi qaydadır; fərqli olaraq Oğuzlarda bu səs /m/ ilə yer dəyişdirə bilər: *süçig* “şirin bir şey” > *süm süçig neş* “çox şirin bir şey”, *sarığ* “hər şeyin sarısı” > *sap sarığ* “parlaq sarı”, *tegirme, tegirme neş* “çörək, dəyirman və ya pul kimi yuvarlaq olan hər hansı bir şey” > *tes tegirme* Oğuzlar yuvarlaq bir şeyi təsvir edərkən çox qabartmaq istəsələr *tes tegirme* deyirlər [151, s. 513-514]. M.Erdal qeyd edir ki, qədim türkcədə qismən reduplikasiya xüsusilə rəng adlarında ifadəni gücləndirmək üçün istifadə olunur. Ad əsasının birinci hecasının təkrarlanması ilə yaranan bu modeldə birinci heca samitlə bitərsə, bu samit /p/ səsi ilə dəyişdirilir, saitlə bitərsə, ilk hecanın sonuna birbaşa /p/ səsi gətirilərək təkrarlanır. Qismən reduplikasiyanın müyyən edildiyi rənglərə qara, (y)ürün “bəyaz”, kızıl, yeşil “yaşıl”, kök “mavi” və sarıq “sarı” daxildir. M.Erdalın fikrincə, rəng adlarının sifət və zərflərə əlavə olunan *-rak* çoxaltma dərəcəsi əmələ gətirən şəklini almaması təsadüfi ola bilər [304, s.65-66]. Bununla belə, rəng adlarının *-rak* şəkilçili

olduğu nümunələri də var. Eyni sözün qrammatik əlamət olan -*rak* şəkilçisini alaraq, qismən reduplikasiya üsulundan istifadə etməklə eyni və ya oxşar semantik və qrammatik qiymətlər verməsi reduplikasiya üsulundan istifadə edildiyini sübut edən mühüm göstəricidir: *sap sarıq* [151, s.556] ~ *sarıgarak* [115, s.5686].

Türk dillərində reduplikasiya nəticəsində yaranan yeni leksik vahidlərin bir qismi tezlik və təkrar anlamını ifadə edir. Xarəzm türkcəsi: *kaç* “Kaç, birkaç” > *kaç-kaç* “Tekrar tekrar” (*kaç kaç yuldi* “Tekrar tekrar çevirdi” [184].; *koş* “Çift, eş, denk” > *koş koş* “Tekrar tekrar” (*koş koş sözledi* [184] qazax dili: *dürkin* “Kez, defa, kere.” > *dürkin-dürkin* “Tekrar tekrar; bazı bazı” [155].

Reduplikasiya nəticəsində yaranmış leksik vahidlər türk dillərində sıralama-paylama anlamını da ifadə edir. Xarəzm türkcəsi: *başka/başga* “Başqa, digər” > *başga başga* “Başka başka (*Yu:suf tegme birin başga başga kuçup* “Yusuf her birisini başka başka (tek tek, sırayla) kucaklayıp”)[129, s.208].

İntensivlik semantikasi ifadə edənlər: Xarəzm türkcəsi: *artuk* “çox, dəyərli, qiymətli” [184, s.52] > *artuk artuk* “lap çox, daha çox” (*Atası ‘Ayazni artuk artuk sewer erdi* “Atası Ayazı çok, lap çox sevirdi” [109, s.98].

Oxşarlıq semantikasi ifadə edənlər: uyğur dili: *tag* “dağ” > *tag-tag* “Dağ kimi böyük və uca”; *Tag-tag bolup yatidu* “Dağ gibi büyük və bol”, *Bazarda tarvuz tag tag bolp yatid* “Bazarda qarpız qalaq-qalaqdır” [159, s. 384]. Xakas dili: *halbah* “1. Geniş, bol. 2. (Yağda kızardılmış) küçük çörək.” [158, s.140-141] > *Halbah-halbah harlar çaap turğan*. “Lopa lopa qar yağır” [144, s.140-141]. Söz tək işləndikdə bir mənə, qoşa işləndikdə isə digər mənə verir.

Reduplikasiya nəticəsində yaranan leksik vahidlər abstrakt təsvir semantikasi daşıyır: Türkiyə türkcəsi: *ters* “1. Lazımı vəziyyətin əksinə. 2. Uyğun olmayan, yaraşmayan, münasib olmayan. 3. ürəkbulandırıcı və ruhdan salan, qəzəbli, sərt” > *ters ters*

bak- “Düşmən kimi hirsli və tərs-tərs baxmaq” [181, s.2332-2333].

Məhdudiyyət semantikalı sözlər: Türkiyə türkçəsi: *hepsi* “Hamısı, tamamı, bütün” [179, s.1083] > *hepsi hepsi* (*hayat nasıl olsa*) (T. Trk.) *aman* (ünlem) [181, s.111] > *aman aman bir güzelliği yok* “Olağanüstü bir güzelliğe sahip değil”. [181] *çok* “Sayı, nicelik, değer, güç, derece vb. bakımından büyük ve aşırı olan, az karşıtı” > *çok çok* “En çok, olsa olsa” [181, s.559-560].

Azaltma semantikalı leksik vahidlər: Türkiyə türkçəsi: *mini* “Çok küçük veya kısa” > *minimini* “1. Küçükük. 2. Pek sevimli, küçük çocuk.” (*Büyükçe çocuklar onun bu hâline gülüşürlerken miniminiler yüzlerini buruşturuyorlardı*) *kiçig* “Küçük, ufak” > *kiçig kiçig* “Küçükük, ufacak” [201, s.21-22].

Dərəcələndirmə bildirən leksik vahidlər: Uyğur dili: *kşan* “Kısa bir an, lahza” > *kşan kşan* “Çok kısa; bir anlık”.

Predikativləşdirmə funksiyasında işlənən reduplikasiya ilə yaranan yeni sözlər: Xarəzm türkcəsinə aid olan aşağıdakı miasalda müstəqil mənalı leksik vahid kimi işlənən *yox* sözünün reduplikasiyası ilə təkrar olunan ikinci söz əsl mənasını tamamilə itirərək asılı morfemə çevrilmişdir. Bu asılı morfem öz predikativ funksiyası ilə qrammatik kateqoriyanı bildirir: *yok* “1. Yok, xeyir. 2. Deyil.” > *yok yok* “Yoktur” *menim ol işke rıza:m yok yok* (KE 92r/5) “Mənim o işə rızam yoxdur” [130, s.211].

İkiləmə–eyni və yaxın mənalı sözlərin təkrarı ilə yaranan sözlərdir. İkiləmə reduplikasiya yolu ilə yaranmış sözlərin bir qrupudur.

“Azərbaycanca-uyğurca” olan lüğətdə reduplikasiya yolu ilə yaranan leksik vahidlərə nəzər salaq: azərb.: *ac-yalavac* - uyğ.: *aç-yalıñaç*; azərb.: *arsız-arsız-uyğ.*: *pərvasız*; azərb.: *balaca-balaca* - uyğ.: *az-maz*; azərb.: *bir-bir* - uyğ.: *birləp*; azərb.: *şayiə* - uyğ.: *miş-miş* [33].

Müasir Azərbaycan dilində reduplikasiya üsulu ilə yaranan yaxın mənalı sözlərdən ibarət leksik vahidlər: *adlı-sanlı*; *ay-ul-*

düz; bağça bağ; baş-qulaq; bərli-bəzəkli; cərgə-cərgə; cod-cod danışmaq; çala-çuxur; çən-duman; çıxır-bağır; çöl-bayır; çöl-çəmən; daşlı-qayalı; dərdsiz-qəmsiz; əzilib-büzülmək; iynə-sap; əsər-ələmət; ənlikli-kirşanlı; gözəl-göyçək; hay-küy; künc-bucaq; qar-boran; qayda-qanun; qışqır-bağır; mal-dövlət; nökar-qarabaş; od-alov; sübut-dəlil; şən-şərəf və s.

Müasir Azərbaycan dilində reduplikasiya üsulu ilə yaranan eyni sözün təkrarı ilə yaranan leksik vahidlər: “*alay-alay (çoxluq semantikasi bildirir); bölük-bölük; cəmdək-cəmdək; deşik-deşik; dəli-dəli; dil-dil; dişlək-dişlək; hərf-hərf; xalvar-xalvar; xana-xana; key-key; köhnə-köhnə; əlçə-əlçə; isti-isti; kəllə-kəlləyə; lağ-lağ; lay-lay; lopa-lopa; naxoş-naxoş; pıç-pıç; rahat-rahat; səfeh-səfeh; şax-şax (baxmaq); taya-taya; tel-tel; vaqon-vaqon; yamaq-yamaq; yavaş-yavaş; yelli-yelli; zülüm-zülüm (ağlamaq); yumru-yumru*” [13].

Tam və qismən reduplikasiya üsulu dünya dillərinin əksəriyyətində qrammatik funksiyaları ilə seçilsə də, bəzi dillərdə söz əmələ gətirən elementi kimi diqqət çəkir. Türk dilləri hər iki reduplikasiya növünün funksional olaraq işlədildiyi dillər arasındadır. Yuxarıdakı misallarda ilk sözlə yaxın və ya uzaq mənə əlaqəsi olan yeni leksemlərin təkrar üsulu ilə yaradıldığı müşahidə edilir. Reduplikasiya üsulu, feillərdən isim və sifətlər; isim, sifət və feillərdən zərflər; isim və sifətlərdən feil; feillərdən isim düzəlmə kimi söz yaradıcılığında geniş istifadə sahəsinə malikdir.

Bu üsulda isim, sifət, zərf, əvəzlilik, bağlayıcı, feil kimi sözlərin qismən və ya tam reduplikasiyası ilə yaranan forma sintaksisdə qrammatik funksiya qazanır və ya forma və mənaca fərqli olan yeni leksik vahid yaradır. Bunlardan leksik vahid olan sözün hamısını və ya bir hissəsini təkrar etməklə qrammatik kateqoriyanın işarələnməsi qrammatikləşmə nəzəriyyəsinə əsaslanır. Həm forma, həm də mənə və ya yalnız mənə dəyişikliyi ilə yeni leksikoqrafik vahidin yaranması leksikləşmə ilə izah oluna bilər.

Qrammatikləşmə əsas morfemin asılı morfemə çevrilməsi,

leksik vahidin ümumiləşdirilməsi və grammatik vahidə çevrilməsidir. Daha dəqiq desək, “əvvəllər müstəqil olan sözün grammatik kateqoriyaya keçərək fleksiya elementi funksiyasını yerinə yetirməsi” şəklində tərfi verilən, qrammatikləşmə nəzəriyyəsinin əsasında “Qrammatikanın müəyyən mərhələlər nəticəsində meydana çıxması fikri” dayanır. Müasir dilçilik tədqiqatlarında daha çox semantik və sintaktik səviyyədə işlənən bu dəyişikliyə sifət sözlərin şəkildəşməsi kimi baxmaq lazımdır. Bəzi müstəqil morfemlər şəkildəşərək sonradan fonemə çevrildiyi halda, bəziləri köməkçi feil, modal, ədat, bağlayıcı, qeyri-müəyyən əvəzlilik və s. funksiyalar qazana bilər [121, s.132-134]. Qrammatik formaların inkişafı müstəqil sözlərdə, adətən tələffüzdə zəifləmə, mənada donma, ifadə dəyərinin mənfi istiqamətdə inkişafı ilə mümkündür. Bu proses asılı sözün müstəqil mənasını itirmiş bir element olaraq onun grammatik rolunu göstərən, müstəqil bir sözə bağlanması ilə nəticələnir. Qrammatikləşmə prosesi həm də müstəqil sözün leksik mənasını itirərək grammatik funksiya qazanması ilə də baş verə bilər.

Reduplikasiya bir-birindən çox fərqli yollarla ortaya çıxan və daha çox sifətlərdə çoxaltma, isimlərdə cəmləşmə, zərf və başqa sintaktik/leksik strukturlarda vurğu, kəmiyyət və s. bildirmədə semantik funksiyaların ön planda olduğu morfoloji vasitədir. “*Bu vasitə həm də morfoloji söz əmələ gətirmə üsulları arasında hesab edilir, lakin türkcədə daha çox sintaktik səviyyədə təkrar qrupu kimi işlənir*” [307, s.41]; [149, s.60]. Onlar həm struktur, həm də semantik xüsusiyyətləri ilə təsnif edilməli və qiymətləndirilməlidir. Belə ki, dünya dillərində söz əvvəli, söz ortası, söz sonu səs və hecaların təkrarı ilə ortaya çıxan və ya sağdan sola, soldan sağa formalaşan strukturlarla əmələ gələn tamamilə fərqli reduplikasiya növləri müşahidə olunur.

2.6. Müasir türk dillərində məhsuldar olmayan sözyaratma üsulları

Müasir türk dillərində bir sıra sözyaratma üsulları var ki, onlar bu prosesdə çox az iştirak edirlər. Bu az məhsuldar olan üsullar heç də türk dillərinin hamısını əhatə etmir. Belə sözyaratma üsullarından *analoji yolla sözyaratma üsulu, uydurma, naht, kəs-köçür, güzgül, qarma-qarma* üsullarını göstərmək olar.

Analoji yolla sözyaratma haqqında Azərbaycan dilçiliyində çox cüzi məlumat verilmişdir. Bildiyimiz kimi, “analogiya” bənzəyiş deməkdir, bir sözün digər sözə bənzəməsi ilə yeni sözün yaranmasıdır. “İzahlı dilçilik terminləri” lüğətində oxuyuruq: “Analogiya-müxtəlif cəhətlərdən bir-biri ilə əlaqədar olan dil ünsürlərinin bir-birinə təsirindən meydana gələn bənzəyişdir. Bir sıra dil hadisələri (sözdüzəltmə, sözdəyişmə və s.) bənzərlik, analogiya qanunu əsasında izah oluna bilər. Analogiya qanunu dilin mühüm daxili inkişaf qanunlarından biridir. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən “göz kirəsi”, “qulaq kirəsi” ifadələri (Gördüyündən göz kirəsi istəyir, eşitdiyindən qulaq kirəsi istəyir-Atalar sözü), “dış kirəsi” ifadəsinə analogiya yolu ilə meydana gəlmişdir. “Dış kirəsi” isə vaxtilə doğrudan da olmuşdur. Orta əsrlər Azərbaycan feodal həyat tərzilə əlaqədar belə bir adət mövcud idi ki, bir şəxsə hörmət edərək onun evində yemək yəyən nüfuz sahiblərinə dış kirəsi olaraq müəyyən bəxşiş verilirdi. Deməli, “dış kirəsi” real tarixi-həyatı faktı əks etdirir, “göz kirəsi”, “qulaq kirəsi” heç bir faktla bağlı olmayıb, yalnız analogiya əsasında düzəlmişdir [7, s.18]. Məsələn, “bəlli” sözü “əməlli” sözünün düzəldilməsinə nümunə olmuşdur. Ona görə də sonuncu leksik vahid kök və şəkildə ayrılı bilmir.

Bu üsul haqqında əsasən Türkiyə dilçiliyində tədqiqat aparılmışdır. Türkiyə dilçiliyində bu üsul “örnəkalmə” termini ilə ifadə olunur. Türk dilçilərindən H.Zülfüqar və Ş.H.Akalın bu haqda yazmışlar. Türkiyə türkcəsində, xüsusilə cümhuriyyət dönməində “örnəkalmə”, yəni, örnək götürmək yolu ilə bir çox terminlər,

sözlər yaranmışdır. Məsələn, “*güney*” sözünə oxşayan “*kuzey*” sözü ahəng qanununa uyğun olmadığı halda “*güney*” sözünə oxşadığı üçün bu sözü yaratmışlar. “*Kuzey*” sözünün kökü olan “*kuz*” Anadolu dialektlərində “*günəş görməyən yer, tərəf, dağın günəş düşməyən yeri*” anlamında işlənir. Azərbaycan dilinin dialektlərində “*quzulamaq*” sözü var. Divarın gün dəyməyən yerində əhəng ovulub tökülür. Buna “*divarın quzulaması*” deyirlər. Azərbaycan dilçisi H.Mirzəyevin də bu sözlə bağlı tədqiqatları vardır və alimin fikirləri H.Zülfüqarın fikirləri ilə üst-üstə düşür.

Digər türk dilçisi M.Ali Ağakay Türkiyə türkcəsində “*taşıt*” sözünün də “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı “*binir*” sözünə bənzədilərək yarandığını söyləyir [108, s.12]. Türkiyə türkcəsində fransız dilindəki “*imaj*” sözünə baxıb “*imge*” sözünü fransız dilindəki “*bulletin*” sözünə oxşadılaraq, “*belleten*” sözü yaradılmışdır. Ərəb dilindən Türkiyə türkcəsinə keçmiş “*bu`ud*” sözünə bənzədilərək “*boy*” sözünə şəkilçi əlavə etməklə “*boyut*” sözü yaranmışdır. Türkiyə türkcəsində “*Kurultay*” sözünə bənzədilərək “*kamutay, yargıtay, danıştay, sayıştay*” sözləri yaranmışdır. Ancaq bu sözlərin kökü türkcədir. *-tay* şəkilçisi isə çox qədim zamanlarda türk dilinə monqol dilindən keçmişdir.

Bu metodla yaradılacaq söz və terminlərdə kök və başlanğıc formadakı səs bənzərliyini, sözdüzəldici şəkilçilərdə isə ortaqlığı izləmək, yaradılacaq nümunələrin daha asan mənimsənilməsinə şərait yaradır. Ancaq bunu edərkən səs və quruluş xüsusiyyətlərinin qaydalara uyğunluğu da nəzərə alınmalıdır. Ş.H.Akalın da bu yolla yaranan sözlər barəsində belə yazır: “*Dildə var olan sözlərə bənzədərək yeni sözlər yaratmaq olar. Əslində bu üsul deyil. Tarixən sözlərin tərkibində daşlaşıb qalmış və yalnız bir nümunədə olan bəzi şəkilçilərin yenidən aktivləşərək dildə sözlər yaratmasıdır*” [111, s.7]. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “*görenek*” sözü nümunə götürülərək müxtəlif köklərə {-*Anak*} şəkilçisi artırılaraq “*gelenek, seçenek, tutanak*” sözləri; “*kumsal*” sözündən nümunə götürürək {+ *sal*} şəkilçisiylə “*egitsel, görsel, işitsel*” kimi onlarca söz yaranmışdır. “Türkcə sözlüyü”ün son

nəşrində bu şəkilçi ilə 205 sözün yarandığını görürük. Lakin yüzlərlə bu yolla yaranmış söz var ki, onlar internet sahifələrindəki yazılarda yer alsalar da, lüğətə düşməmişlər. Ş.H.Akalın bu üsulla yaranmış 41.341 sözün lüğətdə yer almadığını söyləyir [111, s.7]. Türkiyə alimləri bir layihə üzərində çalışaraq belə nəticə əldə etmişdir ki, feillərdən $\{+sal\}$ və $\{-sal\}$ şəkilçisiylə düzəlmiş təxminən 2300 söz mövcuddur ki, bu sözlərin çoxu başqa sözləri nümunə götürməklə yaranmışdır [111, s.7].

Dilçilikdə söz yaratmağın ən kiçik, sadə forması dilin bir elementinə müxtəlif şəkilçi artırılmaqla və ya iki sözü birləşdirmək yolu ilə yeni sözlər yaradaraq müxtəlif anlayışların izahını təmin etmək kimi başa düşülə bilər. Dildəki sözlər beləcə yenilərinə doğurur. Türk dillərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də dilin bəlli qayda-qanunlarına riayət etməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, türk dillərinin əsas sözyaratma üsulu morfoloji yolla söz yaradıcılığı sayılır. Lakin bu yolla söz yaradıcılığı da söz köklərinin və ya başlanğıc formaların üzərinə təsadüfi şəkilçilərin gətirilməsi ilə reallaşmır. Dil öz qaydalarına, təmayüllərinə, inkişafına uyğun gəlməyən yeni sözləri heç vaxt qəbul etmir. Dil söz yaratmağı qəbul edərkən, söz uydurmağı rədd edir. Söz uydurmaq dilin tarixi inkişafına baxmadan hər hansı bir dövr və hər hansı bir sahədən təsadüfi kök və başlanğıc formaları alaraq onlara dilin qaydalarına uyğunlaşmayan təsadüfi şəkilçi gətirməkdir. Yaradılan sözlərin uydurma olmaması üçün bu qaydalardan kənara çıxmaq, dilin sözyaratma qaydalarından fərqli hərəkət etməmək lazımdır.

Uydurma adlanan sözyaratma üsulundan Türkiyə türkcəsində istifadə olunur. Bu üsul Türkiyə türkcəsində XX əsrdə dil inqilabı ərəfəsində reallaşmışdır. Türkiyə türkcəsində gedən bu prosesə F.Timurdaş tənqidi münasibət bəsləmişdir. Məsələn, bu gün Türkiyə türkcəsində aktiv şəkildə işlənən, hətta Azərbaycan dilinə də keçməkdə olan *“ilgili”* sözü haqqında F.Timurdaş yazır: “...şəkilçilərin yanlış işlənməsi yanlış sözlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Belə əcaib sözlər arasında *“ilginc”* kəliməsini

göstərə bilərik. “*Sevinc, korkunc, gülünc, qısqanc*”-nümunələrindən göründüyü kimi “ç” və “nç” şəkilçisi feil köklərinə gətirilir [176, s.322]. Türkiyə türkcəsində “*ilgimek, iligmek*” şəklində bir feil mövcud olmadığına görə “*ilginc*” də yanlış və uydurma bir sözdür. Alim daha sonra “*bağımsız və toplum*” sözlərini nümunə göstərir. “*Bağ*” isim olduğuna görə feilə artırılan “-m” şəkilçisinin kökə artırılması yanlıştır. F.Timurtaşə görə, dildə məhsuldar olmayan və ölü şəkilçilərlə yeni söz yaranmaz. “*Yeni sözlər ancaq məhsuldar şəkilçilərlə yarana bilər*” [177, s.335]. Lakin biz alimin bu fikri ilə razı deyilik. Bir şəkilçinin bu gün az məhsuldar ya da ölü sayılması o demək deyil ki, o şəkilçi yenedən heç bir zaman söz yaradıcılığında iştirak edə bilməz. Əgər hər hansı bir söz dilin lüğət tərkibindən müəyyən zaman kəsiyində çıxıb yenidən dilə geri dönersə, şəkilçi də müəyyən bir zamanda az işlək və ya tamamilə ölü ola bilər. Lakin nə zamansa bu ölü şəkilçi dirilib yenidən söz yaradıcılığında iştirak edə bilər. Alim yazır: “-sal, -sel şəkilçisi uydurmadır -al, -el fransız dilindən keçib -al, -el, bəzən -l şəklində görünür. Türk dillərində belə şəkilçi yoxdur. *Okutman, eğitmen* sözlərindəki -man, -men şəkilçiləri də uydurmadır. *Şişman, azman, kocaman*-kimi bəzi kəlimələrdə görünən bu şəkilçi ölü bir morfemdir. “*Toplum, örgüt, bağıt*” sözləri də belə leksik vahidlərdəndir. Türkiyə türkcəsində “*toplumak və ya topulmak*” deyə bir feil mövcud deyil. -t şəkilçisinin “*örgüt, bağıt*” kimi yeni kəlimələrdə isimlərə əlavə olunması yanlıştır. “*Egitsel*” sözündə ismə artırılan və uydurma olan “sel” şəkilçisi feil kökünə əlavə olunmuşdur. “Zor” sözünə işlək olmayan “en” şəkilçisinin əlavə olunması yanlıştır. “Zor” sözü fars köklüdür. Ərəb əsillidir deyə “məcburi” kəliməsini atıb fars dilindəki bir sözə məhsuldar olmayan şəkilçi əlavə edərək yeni bir söz düzəltməyin mənası yoxdur. Türkiyə türkcəsində isim kökünə əlavə olunan “ç” şəkilçisi olmadığı halda “*araç*” sözü yaranmışdır. Eyni şəkilçi ilə “*gereç*” sözü də düzəlmişdir. Türkiyə türkcəsində mövcud olmayan “gere” kökündən yaranmışdır. Dilimizdə bir “-ay, -ey” şəkilçisi olmadığı halda- *birey*,

diizəy sözləri uydurlumuşdur. “*Vicdan*” sözünün qarşılığı kimi “*bulunc*” sözü yaradılmışdır. Əslində “*izlemek*” leksik vahidinin bir teatr əsərini, bir filmi seyr etmək mənasında işlənməsi yanlışdır. Çünki “*izləmək*” –izinin arxasınca getmək, aramaq mənalarda işlənir. Lakin Türkiyə türkcəsində gedən bu prosesə türk alimlərinin özü də tənqidi münasibət bəsləmişdir.

Bəzən yalnız şəkilçi baxımından deyil, məna baxımından da yanlış sözlər yaranır. “*Vicdanın* qarşılığı kimi “*bulunç*” irəli sürülmüşdür.

Müxtəlif dünya dillərində sözyaratmanın yeni üsulları meydana gəlmişdir. Məsələn, müasir ərəb dilində yeni sözyaratmada naht üsulundan istifadə olunur. “Naht, iki söz və ya cümlədən yeni bir söz yaratmaqdır. Naht termini türk dilində o sözlərə şamil edilir ki, ən az biri müstəqil sözdən ibarət olan bir neçə söz birləşərək bir məna daşıyan söz yaradır. Qərb dillərində naht termininin qarşılığı olan bir termin yoxdur. Naht termininin qarşılığı kimi ona yaxın, *word coinage* /, *blend*, *amalgam* /, *acronymy*, *abbreviation* /, *compound word* /terminlərindən istifadə olunur. Bu üsul iki sözün ilk hecalarının birləşib bir leksik vahid yaratması ilə əmələ gəlir. Türkiyə türkcəsində buna “*kəs-köçür-yapışdır*” üsulu deyilir. Məsələn, *kanka* “qan qardaşı”, *akbil* “ağıllı bilet”, *kapkaç* “qapdı qaçdı”; *çekyat* “çəkib yatmaq, lazım olduğunda açılıb yataq vəziyyətinə gətirilən kreslo, divan”; *seçal* “seçib almaq, kafe, restoran, mağaza və s. yerlərdən nəyi isə seçib almaq”; *geçgeç* “geç geçləmək, geçe geç, keçip geçmək, seyr ediləcək uyğun bir program tapmaq məqsədiylə televizya kanallarını seçmək”; *sürgit* “sürüb getmək sonsuz olaraq, sonsuzluğa qədər, əbədi”; *gelgeç* “gəlib keçmək, müvəqqəti”; *verkaç* “verib qaçmaq, futbol və basketbolda topu komanda yoldaşına ötürən bir oyunçunun qarşı komanda qapısına və ya uyğun bir istiqamətə qaçaraq eyni adamdan topu geri alması”; *qabarma-çəkilmə* “gəlib getmək, boşuna gedib gəlmə”; *vurtut* “vurub tutmaq, uzun - uzun höcətləşərək, möhkəm bazarlıq etmək; bir yerdə oturub danışmaqdan çəkinmək”; *yapboz* “yazıb pozmaq, kəsilmiş şəkil parçalarını bir-birinə uyğun vəziy-

yətə gətirərək əsl formaya salınmaqdan ibarət uşaq oyunu”; *kap-kaç* “qapıb qaçmaq” qapıb qaçmaq yolu ilə edilən oğurluq və s.

Türkiyə türkcəsində ixtisara bənzəyən digər bir sözyaratma metodu da “*Qarma qarma*” üsuludur. Bu metodla iki sözdən alınan heca və ya parçalardan yeni söz yaranır.

Söz yaradıcılığında istifadə olunan qeyri-məhsuldar sözyaratma üsullarından biri də *güzgü oxunuşu* üsuludur. Lakin mənbələrdə bu üsulla yaranan sözlərin yalnız təsadüf olduğu, heç bir elmi qanunauyğunluğun olmadığı qeyd olunur.

“Heca qanunu tələb edir ki, güzgü üsulu ilə yaranmış yeni sözdə heca bölgüsü mütləq onun ilkin formasındakı kimi olmalıdır. Yəni əgər ələk və kələ sözlərində heca bölgüsü pozulursa, burada güzgü üsulu ilə söz yaradıcılığından söhbət gedə bilməz: ə+lək=ələk və kə+lə=kələ. Göründüyü kimi, burada heca bölgüsü pozulur. Deməli, bu sözlərin güzgü oxunuşuna uyğun gəlməsi bir təsadüfdür” [92, s.330].

Qırpma ilə oxşar əmələ gəlmə prosesi olan ellipsisdə kəsilən hissə bütöv sözün səsləri və ya hecaları deyil, söz birləşməsi və ya digər sintaktik birliyin elementi və ya elementləridir, lakin bunun ellipsislə fərqli cəhətləri vardır. Ellipsisdə geri qalan hissəsi bütün quruluşun mənasını tək başına özündə ehtiva edir. Hissə-bütöv əlaqəyə görə adın köçürülməsinin (metonimiya) növü olan sinekdoxa ilə sıx bağlıdır: cep telefonu numarası>cep; kablosuz internet ağı>kablosuz; acil servis> acil. Azərbaycan dilində əslində ellipsisdən həmişə istifadə olunmuşdur. Xalq arasında “süd satan gəldi” əvəzinə “süd gəldi”, bir boşqab yemək yedim” əvəzinə “bir boşqab yedim”, “cib telefonunu açmadın” əvəzinə “cibini açmadın” ifadələri və s. işlənir. Bu ifadələrdə “*satan, yemək, telefon*” hissələri ellipsisə uğramışdır.

Birdən çox sözün tək bir sözə çevrilməsi və müxtəlif mənə dəyişmələri ilə nəticələnən söz düzəltmə prosesi karma (blending) adlanır. Qırpma və ya əskiltmədən də fərqi bu xüsusiyyətdədir, yəni birdən çox sözün bəzi hissələrinin götürüldü, digər hissələrinin isə atılmasındadır. Çünki kırpmada yalnız bir sözdə

ixtisar edilir; əskiltmədə isə bir və ya bir neçə söz birləşmədən çıxarılır, lakin karmada karmanı yaradan sözlər müəyyən ölçüdə həcminə görə təmsil olunur. Bu prosesdə adətən iki sözün ilk hissələri (səslər və ya hecalar) götürülür və vahid söz strukturunda birləşdirilir. Yaranan strukturun mənası əsas qrupun baş elementinin mənası ilə eynidir. Bundan əlavə, birinci, ikinci sözlərin bəzi hissələrinin atıldığı və ya sözlərin müxtəlif hissələrinin azaldıldığı qarışıq növləri də vardır. Üç sözdən ibarət karmalar da mümkündür. Bəzi karmalar müvafiq xüsusi ad atributunu əldə edə bilirlər. Karmalarda həm kırpma, həm də birləşdirmə eyni vaxtda baş verir və orijinal elementlərə bağlı məna dəyişikliyi qismən sual altındadır. Yəni meydana çıxan yeni məna əksər hallarda karmanı təşkil edən elementlərin ümumi mənasına bərabər olur. Ortaya çıxan quruluşun mənası adətən onu təşkil edən sözlərin bütöv formasına uyğun gəlir. (a) bel (ge) + keç (er) > belgeç; el (elektronik) + mek (tup) > elmek

Leksikləşmə ilə karma arasındakı fərq burada ortaya çıxır. Karma nəticəsində yaranan yeni struktur onu əmələ gətirən ünsürlərdən fərqli bir məna qazansayadı, bu yeni strukturu leksikləşmə çərçivəsində qiymətləndirmək lazım gələrdi. Buna baxmayaraq, karma nəticəsində ortaya çıxan strukturların da geniş mənada lüğətdə kodlanması, yəni öyrənilməsi lazımdır: ger(i) + zek(alı) > gerzek; sun(i) + ta(hta) > sunta; ak(ıllı) + bil(et) > akbil; (b) gen(el) + soru > gensoru; o(lağanüstü) hal > ohal; yar(dımcı) + kurul > yarkurul; kd vaz(geçip) + caymak > vazcaymak; Marma(ra) + ray > Marmaray; (c) kale + (kara)kol > kalekol; mor + (bor)do > mordo; mor + (la)civert > morcivert; pey(nirli) + (lah)macun > peymacun; ha(yır) + (e)vet > havet.

Bəzi karma strukturlar axırıncı forması ilə başqa dillərdən türk dilinə kalka edilmiş və dildə bu formalarla işlədilmişdir: modem<ing. mo(dulator) + dem(odulator); brunch< İng. br(ekfast) + (l)unch kimi. Onların bəziləri tələffüz baxımından türkcəyə uyğunlaşdırılaraq lüğət tərkibinə daxil edilmişdir: biyonik < biyo(lojik) + (elektro)nik, metrobüs < metro + (oto)büs. Karma

strukturlar semantik cəhətdən şəffaf ola bilər, yəni təxmin edilə bilən və ya anlaşılmayan da ola bilər. Bu, müəyyən mənada dildən istifadə edən karmaların quruluşu təşkil edən sözləri tanıması ilə və əlaqəli struktura yaxınlığına bağlıdır. *Söz gelimi, metro və otobüs* sözlərini bilən istifadəçi, buna bənzər birləşmələrdə və kifayət qədər bilik təcrübəsi ilə daha əvvəl heç qarşılaşmamış olsa da, metrobüs karmasını açar bilər. Lakin gerçək, sunta kimi strukturları üst səviyyədə işləklilik qazanmış və meydana gəlməsi dilin daha qədim dövrlərinə aid olan quruluşlar artıq lüğətdə daha yüksək səviyyədə kodlanmışdır. Bu strukturların karma təbiəti dildə danışanlar tərəfindən başa düşülməyə bilər. Karma mənbəyi olan sözlərin hansı hissələrinin atılacağı və hansının qalacağı seçimlərdən asılıdır. Bu seçimdə türkcə üçün daha çox heca quruluşu ön plandadır. Bundan əlavə, xarici dillərdə oxşar karmaların təsiri də karmaların yaranmasına səbəb ola bilər. Buna misal, *korgeneral* və *koramiral* kimi karmalarda daha mürəkkəb bir quruluş müşahidə edilir: $k(ol) + or(du) + general(i) > korgeneral$; $k(ol) + or(du) + amiral(i) > koramiral$. Həmçinin “müxtəlif aromalar ilə istehsal edilən üçbucaqlı pendir” mənası ilə geniş yayılan *karper*, *Kar(s) pe(yni)ri* də birləşməsindən karma olan və əvvəlcə xüsusi ad kimi işlənsə də, sonradan pendir növünü göstərən qarışıq strukturlu bir quruluşdur. Buna baxmayaraq, aşkarlanacaq karmanın dilin heca quruluşuna və tələffüz xüsusiyyətlərinə uyğun olması vacibdir. Ona görə də karmalarda yaddaqalanlıq səviyyəsini artırmaq üçün karmanın mənbəyi olan sözlərlə struktur oxşarlıqları əhəmiyyət kəsb edir və zehni proseslərdə analogiyanın təsiri böyükdür. Karma strukturlarda məna xüsusiyyətləri fərqli ola bilər. Bəzilərində yaranan yeni struktur onu təşkil edən sözlərdən tamamilə müstəqil məna qazanır (məsələn, *mordo* < *mor* + (*bor*)do nə “*mor*”, nə də “*bordo*”dur), bəzilərində isə yeni strukturun mənası onu yaradan tərkib elementləri ilə əlaqədar və ya eynidir (*yarbay* < *yar(dımcı)* (*al*)bay “*al-bayınıyardımcısı, bir alt rütbəlisi*” kimi). Karma prosesləri aşağıdakı kimi bir cədvəldə tərtib edilə bilər, lakin yuxarıda verilmiş

nümunələrdə olduğu kimi, bunlardan kənarda qalan və ya bu düsturlara uyğun gəlməyən digər karma proseslərinə də rast gəlinə bilər. Bundan başqa, karmaları müxtəlif meyarlara görə təsnif etmək mümkündür: hecaların sayı, semantik xüsusiyyətlərin itirilməsi və ya dəyişməsi səviyyəsi və s. kimi.

Aktual tendensiyalara və mövcud istifadələrə əsaslanaraq, yaxın gələcəkdə və sonra bir çox ölçülərin, xüsusən də ticarət müəssisəsi və ya məhsul adlarında karmalardan istifadə ediləcəyini, buna görə də bu söz əmələ gətirmə prosesinin türk dilləri üçün daha generativ keyfiyyət qazanacağını güman etmək olar.

Ümumiyyətlə, qeyri-məhsuldar əksiltmə, naht, karma-karma, ümumiləşdirmə kimi üsullar bütün türk dillərində tətbiq olunmur. Ona görə də türk dillərində bu üsullara dair nümunələr çox azdır. Bu üsullar haqqında ingilis və Türkiyə elmi ədəbiyyatında müəyyən qədər məlumatlara rast gəlinir.

III FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ MORFOLOJİ YOLLA SÖZ YARADICILIĞI VƏ ŞƏKİLÇİ MORFEMLƏRİN FUNKSIONALLAŞMASI

3.1. Türk dillərində şəkilçi morfemlərin omonimlik xüsusiyyətləri

Müasir türk dillərinin söz yaradıcılığında ən məhsuldar üsl morfoloji üsulla sözyaratma sayılır. Morfoloji üsuldan bəhs etdikdə bu üsulda funksionallaşan şəkilçi morfemlərin bir çox xüsusiyyətlərindən də bəhs etmək lazım gəlir. Şəkilçi morfemlərdə omonimlik hadisəsi çox yayılmış əlamətlərdən biridir.

Omonimlik problemi dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlı bir hadisədir. Türk dillərində sözlər arasında olduğu kimi şəkilçilər arasında da omonimlik mövcuddur. Omomorfemlik (şəkilçilərin omonimliyi–Q.M.) məsələsi Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə S.Cəfərov tərəfindən öyrənilmişdir [20]. R.Mahmudova “Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi” adlı dissertasiya işində bu mövzunu geniş araşdırmışdır [69]. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında da şəkilçilərin omonimliyi barədə məlumat verilir. “*Formaca müxtəlif olan şəkilçilər bir-birinə yaxın və eyni mənə daşıya bildikləri kimi, bəzən formaca eyni olan şəkilçilər müxtəlif mənada işlədilir. Bunlara omonim şəkilçilər deyilir*” [84, s.15].

Dildə qrammatik omonimliyin varlığı dünya dilçiləri tərəfindən də qəbul olunmuşdur. V.V.Vinoqradov bu haqda məqalə də yazmışdır [206]. Türkoloji kontekstdə şəkilçilərin omonimliyi məsələsi qismən öyrənilmişdir. Türkologiyada şəkilçi morfemlərin omonimliyi məsələsi müəyyən qədər araşdırılmışdır [214; 280; 191; 285; 252].

Türk dillərində bir şəkilçinin müxtəlif funksiyalar yerinə ye-

tirməsi tez-tez rast gəlinən bir hadisədir. G.Abdullayeva Azərbaycan dilində *-sa/-sə* şəkilçisinin qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə dair yazdığı dissertasiyada *sa/sə* şəkilçisinin 6 morfoloji funksiya yerinə yetirdiyini qeyd etmişdir. “*-Sa/-sə*” *sözdüzəldici şəkilçi kimi işlənir; sual əvəzlilərinə qoşularaq qeyri-müəyyənlik bildirən əvəzlilər əmələ gətirir; birinci tərəfi sual əvəzliyi ilə ifadə olunan I növ təyini söz birləşməsinin II tərəfinə qoşularaq qeyri-müəyyənlik ifadə edir; şərt formasının əlaməti kimi özünü göstərir; ümumi şərt formasının əlaməti və bağlayıcı kimi işlənir*” [5, s.13]. V.Xətiboğlu türk dilində *sa/se* şəkilçisinin üç morfoloji funksiya yerinə yetirdiyini qeyd etmişdir [140, s.137-138].

K.Vəliyev Azərbaycan dilində *-kı* şəkilçisinin və onun derivatlarının dörd qrammatik funksiya yerinə yetirdiyini yazır: “*-K*” şəkilçisi Azərbaycan dilində zaman və yer zərfliyi yaratmağa xidmət edir [204, s.14].

Türkoloq V.Xətiboğlu türk dilində *-a//e* şəkilçisinin on səkkiz morfoloji funksiya yerinə yetirdiyini yazır [140, s.20]. Müasir tatar dilində isə *-a//ə* şəkilçisi beş morfoloji funksiyanı yerinə yetirir. Bunlardan dördü leksik omomorfemlərdir. Bu şəkilçi vasitəsi ilə tatar dilində isim, sifət, feil, zərf yaranır. *-a//ə* həm də qrammatik şəkilçilərin yaranmasında iştirak edir [276, s.205]. Qazax dilində isə *-sı//ıs//is* şəkilçisi dörd morfoloji funksiyanı ifadə edir. Gördüyümüz kimi, bir şəkilçinin müxtəlif funksiyalarda işlənməsi bütün türk dillərində təzahür edən haldır.

Türkoloqların dildə omomorfemlərin yaranması haqqındakı fikirləri demək olar ki, üst-üstə düşür. Tatar dilçilərinin fikrincə, dildə omomorfemlərin yaranmasının əsas 3 səbəbi vardır: 1) təsadüfi eynilik; 2) şəkilçinin mənasının parçalanması; 3) şəkilçidə gedən fonetik dəyişmələr [276, s.204]. Qırğız dilçisi B.O.Oruzbayeva qırğız dilində omonim şəkilçilərin yaranmasının 2 səbəbini göstərir:

1) şəkilçilər arasında yaranan təsadüfi səs eyniliyi, yəni fo-

netik tərkibcə eynilik; 2) çoxmənalı şəkilçilər çoxmənalılıqdan uzaqlaşaraq omonimlik yaradır [252, s.142].

Bu əsasən alınma şəkilçilərlə dilin öz şəkilçiləri arasında olur. B.O.Oruzbayeva müasir qırğız dilində bu tipli şəkilçilərin kifayət qədər çox olduğunu söyləyir. Yəni alınma şəkilçi dilin milli şəkilçisi ilə fonetik tərkibcə eynilik təşkil edir və omomorfem yaranır.

R.Mahmudovanın fikrincə, omomorfemlər aşağıdakı üsullarla yaranır: 1) şəkilçilərin tələffüzçə təsadüfi eyniləşməsi; 2) çoxmənalı şəkilçilərin məna və vəzifəcə genişlənərək çoxmənalılıqdan uzaqlaşması. *“Bəzən çoxmənalı morfemlərdə çoxmənalılıq parçalanır və mənaca bir-birinə bağlı olmayan müxtəlif morfemlər yaranır”* [69, s.11]. Məsələn: *dağlıq- tamamlıq, yağlı- Qafqazlı, gəzişmək-bildiriş* və s. 3) müstəqil leksik vahidlərin şəkilçi mövqeyinə keçməsi; 4) başqa dillərdən şəkilçinin alınması; 5) qrammatik şəkilçilərin leksik, leksik-qrammatik şəkilçi yerinə keçməsi; 6) şəkilçidən şəkilçinin törəməsi (lıq-lı, laq-la, maq-ma və s.).

Türk dillərində omomorfemlik hadisəsi 3 şəkildə təzahür edir: 1) leksik şəkilçilər arasındakı omonimlik; 2) qrammatik şəkilçilərin omonimliyi; 3) qrammatik və leksik şəkilçilər arasındakı omonimlik. Ümumiyyətlə, dildə leksik şəkilçilərin yaranması çox zaman müstəqil sözlərin sonradan şəkilçiləşməsi nəticəsində reallaşır. *“Müstəqil sözlərin şəkilçi halına düşüb, bir nitq hissəsindən başqa bir nitq hissəsi əmələ gətirməsi dilin əsas nitq hissəsinin əmələ gəldiyi dövrdən daha sonralara aiddir”* [47, s.150]. S.Cəfərovun fikrincə, əvvəl sadə, sonra mürəkkəb sözlər yaranmışdır. Məhz mürəkkəb sözün son komponentindən leksik şəkilçilər yaranır [23, s.160]. Yəni, sözün inkişaf prosesi bu şəkildə baş verir:

Sadə sözlər ➔ mürəkkəb sözlər ➔ düzəltmə sözlər.

Qədim türk sözləri lüğətində bu üç tip söz quruluşunun olmasına aid nümunələr yer almışdır [217]. Yəni türk dilinin ya-

randığı ilk dönmədən hər üç söz quruluşu dildə var olmuşdur.

Türk dillərində bir çox leksik şəkilçilər əvvəllər müstəqil söz olmuş, sonradan şəkilçiyə çevrilmişdir. F.Cəlilov türk dillərində aktiv şəkildə işlənən *-çi* şəkilçisinin *kim* əvəzliyindən və *kişi* sözündən törəndiyini qeyd edir [25, s.105]. Azərbaycan dilində *-dan, -dar, -lıq, -lik, -luq, -lük* və s. şəkilçilər də məhz sözlərdən yaranmışdır.

Leksik şəkilçinin yaranmasının başqa bir səbəbi isə bir sözdüzəldici morfemdən başqa bir sözdüzəldici morfemin yaranmasıdır. Azərbaycan dilində *-lıq/ -lik/ -luq/ -lük* şəkilçilərindən *-lı/ -li/ -lu/ -lü* şəkilçisinin, *-maq/ -mək* şəkilçisindən *ma/ mə* şəkilçisinin, *-qan, -ğan, -kən, -gən* şəkilçisindən *an/ən* şəkilçisinin yaranması kimi. Bəzən bu prosesin əksi də leksik şəkilçi yaradır. İki şəkilçi morfemin qovuşmasından bir yeni leksik şəkilçi meydana gəlir [46, s.122].

Müxtəlif türk dillərində təzahür edən leksik omomorfemlik aşağıdakı kimidir: *Azərbaycan dili: A/ə-* 1) az məhsuldar olub, feillərdən feil düzəldən şəkilçidir: tıxmaq-tıxamaq, sanmaq-sanamaq, qalmaq-qalamaq və s. [49, s.110]; 2) adlardan feil düzəldən şəkilçidir: yaş-yaşamaq; bəniz-bənzəmək; oyun-oynamaq; qan-qanamaq və s. 3) adlardan zaman, yer və səbəb zərfləri düzəldən şəkilçidir: sol-sola, bir baş-bir başa və s. Alınma şəkilçi dilin öz şəkilçisi ilə omonimlik yaradır: *-dan* 1) bu fars dilindən alınma şəkilçidir. İsimlərdən isimlər əmələ gətirir: şam-şamdan; gül-güldən; qənd-qənddən və s. 2) *-dan* şəkilçisi eyni zamanda Azərbaycan dilinin milli şəkilçisidir və adlardan zaman, tərz-i-hərəkət, səbəb zərfləri əmələ gətirən yardımçı morfemdir: çox-çoxdan, tez-tezdən, bir-birdən, səhər-səhərdən və s.

Azərbaycan dilində omonim variantları çox olan şəkilçilərdən biri də *-ı/-i/-u/-ü* leksik şəkilçisidir. Bu şəkilçi Azərbaycan dilində dörd morfoloji funksiya yerinə yetirir. 1) isimlərdən atributiv isim və ya sifət, sifətlərdən isə isim əmələ gətirir: vağzal-vağzal; qəhvə-qəhvəyi; turş-turşu [49, s.71]; 2) zaman adlarından zaman zərfləri əmələ gətirən şəkilçidir: sabahlar-sabahları;

əvvəllər-əvvəlləri; gecələr-gecələri və s.; 3) feillərdən isimlər əmələ gətirən şəkilçidir: yazmaq-yazı, çəkmək-çəki, dolmaq-dolu və s. 4) adlardan təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilçidir: bərk-bərkimək, ağır-ağırmaq və s.

-ar/ər şəkilçisinin omonimliyi isə aşağıdakı kimi özünü göstərir: 1) feildən isimlər və sifətlər əmələ gətirən şəkilçidir: açmaq-açar; azmaq-azar; dəymək-dəyər və s. 2) sifət və isimlərdən feillər əmələ gətirir: ağ-ağarmaq; göy-göyərmək, ot-otarmaq.

-la/lə,-1) adlardan tərzli hərəkət zərfi düzəldir: zor-zorla, sürət-sürətlə və s. 2) adlardan müxtəlif mənalı feillər yaradır: baş-başlamaq; iş-işləmək; diş-dişləmək və s.; 3) feillərdən feil düzəldən şəkilçidir: yırğa-yırğala, sürüt-sürütlə. Bu şəkilçi feil düzəltmədə nə qədər aktivdirsə, ad düzəltmədə bir o qədər passivdir. Ümumiyyətlə, leksik omomorfemlərdən danışanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, leksik omomorfemlikdə şəkilçi morfem bir morfoloji funksiyayı yerinə yetirəndə məhsuldar olursa, başqa bir morfoloji funksiyayı yerinə yetirəndə qeyri-məhsuldarlıq nümayiş etdirir.

-ca/cə leksik şəkilçi kimi üç morfoloji funksiyayı yerinə yetirir. 1) şəxs əvəzliliklərində modallıq mənasını düzəldir: mən-məncə, sən-səncə, biz-bizcə və s. [49,s.85]; 2) feillərdən substitutiv isimlər əmələ gətirən şəkilçidir: düşünmək-düşüncə, əylənmək-əyləncə və s. 3) adlardan zərf əmələ gətirən şəkilçidir: ayrı-ayrıca, əvvəl-əvvəlcə, qabaq-qabaqca.

Türkiyə türkcəsində -ca //ce 1) isimdən isim düzəldən bir morfemdir. Bu şəkilçi haqda T.Banquoğlu yazır: “-ce əslində sifətlərə artırılan kiçiltmə şəkilçisidir. Yəni sözdəyişdirici morfemlər leksik şəkilçi kimi də, sifətlərə əlavə olunaraq müxtəlif adlar düzəltmiş olur” [117, s.158]: akca “pul”, karaca (dağ keçisi), gökce (güvercin), bozca “toprak”; 2) feildən isim düzəldən şəkilçidir: düşünce, eylence, öğrence, inanca.

F.Cəlilov Azərbaycan dilində bir çox şəkilçinin fuziya ilə yarandığını qeyd etmişdir [25, s.104]. Alimin fikrincə, türk dil-

lərindəki *-man* şəkilçisi fuziya ilə yaranmışdır. *-man* 1) işlək olmayan morfemlərdən biridir. M.Ərgin bu şəkilçini isimdən isim düzəldən şəkilçilər arasında versə də, əslində bu şəkilçi ilə düzəlmən sözlərin kökündə sifət dayanır: *kocaman*, *karaman*, *kölemen*, *küçümen* və s. [132, s.180] 2) feildən isim düzəldən bir şəkilçidir: *azman*, *sayman*, *seçmen*, *öğretmen*, *delişmen* və s.

-ma 1) bu şəkilçi türk dilində qədimdən bəri işlənmən və işləklik dairəsi geniş olan bir morfemdir. Feildən feil düzəldir: *gezinme*, *durdurma*, *açma*; 2) feildən isim düzəldən bir şəkilçidir: *ka-vurma*, *dolma*, (yemək adları) [117, s.176].

-cak/-cek 1) bu şəkilçi qədim Anadolu türkcəsində aktiv şəkildə işlənsə də, bu gün öz işləkliyini get-gedə itirərək kiçiltmə və əzizləmə ifadə edən morfemə çevrilir. İsimdən isim düzəldir: *kuzucak*, *yavrucak* və s. 2) feildən isim düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçidir: *erincek* “*tənbəl*”, *güllüncək* “*maskara*” (bu söz əsasən qədim Anadolu türkcəsində işlənir). “*Ərinmək*, *ərincək*” sözləri bu gün Azərbaycan ədəbi dilinin Kürdəmir şivəsində aktiv halda işlənməkdədir.

-ak/-ek 1) isimdən isim düzəldərək bənzərlik ifadə edir: *solak* (solaxay), *topak* (kündə), *benek* (ləkə, xal), *başak* (sünbül) və s. 2) feildən isim düzəldən və tarixən işlək olmuş, bu gün də öz məhsuldarlığını itirməyən bir şəkilçidir. Düzəltdiyi isimlər feilin göstərdiyi hərəkəti, o hərəkətin icra olunduğu yeri və o hərəkətlə edilən prosesin adını yaradır: *korkak*, *kaçak*, *yatak*, *batak*, *sancak*, *korkak*, *bıçak* və s. M.Ərginin fikrincə, bu şəkilçi qədim türkcədə *-gak/-gek* şəklində olmuş, qərb türkcəsinə keçərkən şəkilçinin başındakı “*g*” düşmüşdür.

-sa/se isimdən feil düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçi türk dilində tarixən işlənmən, lakin işlənmə sahəsi geniş olmayan bir morfemdir. Qədim türk dilində bu şəkilçiyə aid nümunələr daha çoxdur. Və əsasən istək, arzu anlamlarını ifadə etmişdir. Bu gün isə müasir türk dilində yalnız bəzi feillərdə rast gəlinir. Qədim Anadolu türkcəsində *buğasa* “inəyin buğa istəməsi”, *ayğırsa* “kısırağın aygır istəməsi”, *buğursa* “dişi dəvənin erkək dəvə istə-

məsi” kimi feillərdə görünür. Bu gün isə bu şəkilçi *susa, garipse, umursa, mühümse* və s. kimi sözlərin tərkibində yaşamaqdadır; 2) feildən feil yaranan, məhsuldar olmayan bir şəkilçidir. Bu gün görset feilində bu şəkilçi hifz olunmaqdadır. *-ar// -er* 1) bu şəkilçi əsasən saylarda işlənib isimdən isim düzəldən şəkilçilərə aiddir: *birer, üçer, sekizer, dokuzar, onar, altımşar, yüzer*; 2) sifətlərdən feil düzəldir: *ağar, bozar, morar, yeşer, kızar, göğər* və s. Qədim türk dilində bu şəkilçinin *gar/ger* variantı da mövcud olmuşdur: “*suvgar*” suvarmaq. *-msa// -mse* 1) isimdən feil düzəldən bir şəkilçidir. M.Ərğinin fikrincə, bu şəkilçi *sa/sə* şəkilçisinin başına “*m*” samitinin gəlməsi ilə yaranmışdır və işləklilik sahəsi o qədər də geniş deyildir [133, s.174]: *azımsa, benimse, iyimse, kötümşü, küçümse* və s.; 2) feildən feil düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçi “*gülümse*” leksik vahidində özünü göstərir. *-l:* 1) sifətlərdən feil yaradır: *incel, sıvrıl, doğrul, durul* və s.; 2) türk dilində tarixən işlənən, lakin o qədər də aktivlik göstərməyən bir şəkilçidir: *ışıl, yaral* “yarayan”. Qədim Anadolu türkcəsində “*dükel*” (türel), “*bütün*” sözlərində bu şəkilçi vardır. *-a// -e:* 1) isimdən feil düzəldən şəkilçidir: *yaşa, kana, boşa, kapa, oyna* (oyun-a), *dile, göze, türe, benze* (beniz-e). Qədim türkcədə işlək olan bu şəkilçi müasir türk dillərində eynilə işlənir, lakin aktiv mövqeydən passiv mövqeyə keçmişdir; 2) feildən isim düzəldir: *yara, sapa, oya, öte* və s. 3) feildən feil düzəldən şəkilçidir. İşləklilik nümayiş etdirməyən bu şəkilçinin işləndiyi bu nümunələrə az da olsa, rast gəlinir: *tıka*.

-t: 1) feildən isim düzəldir. Qədim türk dilində işlənsə də, indi ancaq bir neçə sözün tərkibində qalmışdır: *gecik, öğüt, ayırt, kürüt, umsut, yoğurt*. Qədim Anadolu türkcəsində *ıçit* “içiləcək şey”, *binit* “miniləcək şey”, *yüket* “yük daşıyacaq vasitə” sözlərində də bu şəkilçinin işləndiyini görürük; 2) feildən feil düzəldir. Türk dilində tarixən məhsuldarlıq nümayiş etdirən morfemdir: *uzat, diret, acıt, arat, söylet, yürüt, incit, azalt, yükselt, dürt, korkut* və s.

Türkmən dilində *-ar// -er:* 1) feildən sifət düzəldir: *akar*

(axar), qüler (gülər) və s. [212, s.143]; 2) feil düzəldir. Bu şəkilçi əsasən sifət və isim əsaslarından yaradır: *Onun qözleri məzleşipdir, damarları qöqeripdir* və s. -sa//se: 1) feil düzəldən şəkilçi olub müasir türkmən dilində əsasən isimlərə əlavə olunaraq qeyri-məhsuldarlıq nümayiş etdirir: *subsap* (susamaq); *küysəp* və s.; 2) addan ad əmələ gətirir: *yüvse* (oymaq); *bilekse* (birləzik) və s.

-ık//-ik//-uk//-ük: 1) feil əsaslarından hər hansı bir hərəkətin nəticəsini bildirən sifətlər əmələ gətirir: *deşik* leqen; *boquk* ses; *dövük* puçka (sınıq qələm); 2) feil düzəldir. Türkmən dilində tarixən leksik şəkilçi kimi işlənmişdir: *Bu üçüsü şeyle xəvrükdüler*. “Bu üçü bir-birinə çox öyrəşiblər” və s.

Qaqauz dilində -ak//ek: 1) isimdən bənzərlik ifadə edən sözlər əmələ gətirən, işlək olmayan bir şəkilçidir: *başaksız* [166, s.101].; 2) -ak feildən isim düzəldir. Birinci şəkilçiyə nisbətən bu şəkilçi çox işləkdir: *kıvrak*, *uçak*, *uçurdak* (çərpələng), *çemrek* (çevik), *dernek*.; -ar 1) bu şəkilçi müəyyən və qeyri-müəyyən miqdar saylarından cütlük bildirən sözlər düzəldir: *azar*, *birar* (bir-bir), *ikişar* (iki-iki), *dördar* (dörd-dörd), *beşar* (beş-beş). Onu da qeyd edək ki, qaqauz dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində bu morfem say yaratmır. Dilimizdə bu tip sözlər sayların təkrarı ilə yaranır; 2) isimdən feil: *kabar*, *sarar*, *ever* (evləndir) və s.; 3) feildən isim düzəldir: *çikaracaklar*, *kızardar*. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərə aiddir. -man: 1) isimdən isim düzəldir və bu şəkilçi işlək olmayan şəkilçilər qrupuna aiddir. Məsələn: *evciman*; 2) feildən isim düzəldir. İşlək şəkilçi deyil: *şişman* [166, s.115].

-tı: 1) isimdən isim düzəldir. Əsasən yamsılamalar, təqlidi sözlər əmələ gətirir: *çıtırtı*, *fısırtı*, *patırtı*, *şıpırtı*, *lumburtu*, *uultu*, *gurultu* və s.; 2) isimdən feil düzəldir. İşlək morfemlər sırasında olan şəkilçi əşya, iş, vəziyyət bildirən isimlər düzəldir: *akıntı*, *baalantı*, *sızıntı*, *toplantı*, *gezinti*, *koruntu* (qoruyucu), *görüntü* və s. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlərə Türkiyə türkcəsində rast gəlinməsə də, Anadolu şivələrində qaqauz dili ilə eyni olan və ya

oxşar olan sözlər kifayət qədərdir: *kalkıntı* (üşyan); *biçinti* (biçilmiş yer); *iyinti* (yemək) və s.

-sı 1) isimdən bənzərlik, oxşarlıq ifadə edən sözlər düzəldir: Onun gözleri biraz *ahmaksıydı*; *garipsi*. 2) isimdən feil yaradır. Yalnız bir nümunədə rast gəlinən şəkilçi qeyri-məhsuldardır: *darsıyarım* “üzülürəm”. Bəzi məqamlarda bu şəkilçili söz isim kimi işlənir. Məsələn: *darsıları* “üzüntüləri”.

-ı/-i/-u/-ü 1) isimdən feil düzəldir. İşlənmə dairəsi çox dar olan bu şəkilçi ilə düzələn nümunələr çoxdur: *biyazı* “beyazlanmaq”, *yalabı* “parlamak” və s ; 2) aşırı “uzak”, *koku*, *sürü*, *örtü*, *dolu*, *çeki*. Özlərində arxaikliyi hifz edən bu tip sözlər Türkiyə türkcəsində ədəbi dil səviyyəsində deyil, Anadolu şivələrində qaqaüz dili ilə eyni variantlarına rast gəlirik: *gö mü*, “xəzinə”, *küşü* “küsmə”.

-ın/-in/-un/-ün 1) isimdən feil düzəldir: *akın*, *gelin*, *kürtün* “toplanmış, yığılmış”, *tütün*; 2) feildən feil düzəldir: *baarmardı*, “özü-özünə bağırardı”, *düzün*eyor “bəzənir” və s.

Özbək dilində -a 1) isimdən isim düzəldir.: *erka* (istədiyini edən); *beka* (bəy xanımı); *yüza* (yüz-yüz) və s. 2) isimdən feil düzəldir. Daha çox təkhecalı isimlərə və təqlidi sözlərə əlavə olunaraq yeni sözlər yaradır: *qana* (qanamaq), *qıyna* (əziyyət vermək), *qurqura* (quruldamaq) [167, s.18], 3) feildən feil əmələ gətirir. Feilə qoşularaq kök feilin məna qüvvəsini daha da gücləndirən məhsuldar olmayan şəkilçi morfemdir: *bura* (burmaq, çevirmək), *qura* (qurmaq-bir araya gətirib bütünləşdirmək), *ökra* (hönkür-hönkür ağlamaq).

-ak//aq 1) isimdən isim düzəldərək türk dillərində qeyri-işlək mövqe nümayiş etdirir: *başaq*; *bizbizak* (biz-biz deyər səs çıxaran oyuncaq), *içak* (bağırsaq), *yolak* (dəhliz, dar yol) və s. Samitlə bitən təkhecalı feillərə artırılır: *yetak* (yedək), *qonaq* (malikanə), *quçaq* (qucaq), *bölak* (bölük, parça), *qaçaq* (qaçaq), *qalaq* (geri qalmış) və s.

-çak//çaq1) isimdən isim düzəldir. Kiçiltmə, bənzərlik, sevimlilik ifadə edən isimlər əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir:

kelinçək (təzə gəlin), qoziçaq (quzucuq), oynıçaq (oyuncaq) və s. [167, s.13]; 2) bu şəkilçi həm də feildən sifət və isimlər düzəldir: belənçək (yellənçək), taqınçaq (bəzək əşyası).

- *ar* 1) sifətlərdən feil düzəldir: aqar, bozar, kökar (göyər-mək), qızar, öngar (önə doğru əyilmək) və s. 2) -*ar* şəkilçisi özbək dilində həm də düzəltmə saylar yaradır. Azərbaycan dilində analitik yolla düzələn cütlük mənası ifadə edən saylar özbək dilində “*ar*” şəkilçisinin vasitəsi ilə reallaşır: *birar* (bir-bir) [325, s.5].

-*q//k* Sonu samitlə bitən təkhəcali sözlərə artırılaraq cütlük mənalı say əmələ gətirir. Məhsuldar bir şəkilçidir. Məsələn: *birik* (birikmək), *cımıq* (sükut etmək, yox olmaq), *çınıq* (sağlamlaşmaq), *elik* (yaxınlaşmaq, dost olmaq), *keçik* (gecikmək), *namik* (nəmlənmək), *yolıq* (rast gəlmək), *zarıq* (sıxılmaq, üzülmək), *zorıq* (yorulmaq, halsız düşmək); 2) feillərdən ad düzəldən məhsuldar şəkilçidir. R.Öztürk bu şəkilçinin əsasən qalın satitlərlə bitən feillərin sonlarına əlavə olunduğunu söyləyir: *yırak* (uzaq), *soraq* (sual), *tilak* (dilək), *istak* (istək), *ölik* (ölü), *buzuq* (pozuq), *sasıq* (iylənmiş) və s. [167, s.26]. 3) bu şəkilçinin üçüncü omonim variantı təkhəcali feillərə əlavə olunaraq kökün semantikasını qüvvətləndirir: *aşır* (tələsmək), *esirik* (məst olmaq), *pişik* (şişmək), *solıq* (solmaq), *yutaq* (çox susamaq, acmaq), *konik* (razı olmaq, vərdis etmək) və s.

-*i* 1) isimdən feil düzəldir. Özbək dilində əsasən sifətlərə və təqlidi sözlərə artırılaraq yeni sözlər əmələ gətirən məhsuldar şəkilçidir: *agri* (ağırmaq), *bayi* (zənginləşmək), *çalpi* (dedi-qodu etmək), *gaci* (gəmirərək yemək), *kami* (azalmaq, kiçilmək), *tozi* (sovrulmaq, dağılmaq) və s. [167, s.19]; 2) feildən feil yaradan qeyri-məhsuldar morfemdir: *qızı* (*qızmaq*), *qazi*(*yeri ovmaq*, *qazmaq*), *qozi* (*təkrar ortaya çıxmaq*), *pişi* (*suya batb islanmaq*), *tini*(*saflaşmaq*) və s.

-*la* 1) isimlərdən feil düzəldir. Özbək dilində ən işlək leksik şəkilçi kimi “hər növ mənalı isim üzərinə artırılaraq, onlardan müxtəlif mənalı feillər yaradır” [167, s.21]: *alqışla*, *arala*, *çəm-*

bərlə (çevrə içərisinə almaq), *qoltikla* (dəstəkləmək), *qarala* (qaralamaq), *arzanla* (ucuzlaşmaq).

-lan, -laş, -lat isimdən feil düzəldən *-la* şəkilçisinin [n], [ş], [t] samitləri ilə birləşərək qəlibləşmiş variantını əmələ gətirdiyi qeyd olunur; 2) feildən feil yaradır: *tongla* (donmaq), *appiçla* (birinin dalınca danışmaq), *aşala* (əl ilə yemək), *bolcala* (fal açmaq), *quvla* (qovalamaq), *timisla* (əl ilə yoxlamaq, araşdırmaq).

Uyğur dilində *-çaq* 1) isimlərdən əzizləmə və kiçiltmə bildirən isimlər düzəldir: *kölçək* (gölcük), *qoziçaq* (quzucuq) və s. 2) bu şəkilçi eyni zamanda feildən isim və sifət yaratmağa xidmət edir: *uyalçaq* (utancaq), *tartinçaq* (çəkingən), *maxtançaq* (öyüngən).

-ar 1) sifətlərdən feil əmələ gətirir: *aqar*, (ağar), *sarğar* (sarrar), *bozar* və s. 2) feildən isim düzəldir: *aqar* (axar su), *körer* (gören göz), *uçar* (uçar quş) və s. 3) feildən feil düzəldir: *çöker* (çöktür) və s.

-ğa, -qa, -ke 1) isimdən isim düzəldən morphem olub uyğur dilində geniş işlənir: *çanqa* (susamaq), ("çan"-hərərət, atəş deməkdir), *iske* (iylə), *tumuqa* (üşüt), *qizğa* (qısqan); 2) feildən isim əmələ gətirir: *salğa* (kəmənd), *külke* (gülüş), *tutqa* (sap).

-ı/-i/-u/-ü Təhlillər göstərir ki, bu morphem isimlərdən feillər yaratmağa xidmət edir: *bayı* (zənginləş), *kemi* (azal), *leyi* (bulan) və s. 2) feillərdən feil düzəldir: *sançi* (sancılmaq), *şülü* (soymaq, üzmək) və s.;

-la// -le 1) isimdən feil düzəldən şəkilçi Azərbaycan dilində olduğu kimi uyğur dilində də məhsuldar şəkilçi sayılır: *közle* (gözlə), *sözle* (danış), *aqla* (ağla) və s. 2) feildən feil düzəldir: *bolcala* (fal aç, guman et), *kesle* (kəs), *ğacala* (gəmir) və s.

Tatar dili leksik omomorfemlərlə çox zəngindir. *-la// -lə* 1) feil yaradır: *çərdəklə*, *çamala*, *sayla*, *erlə*, *şürlə* və s. [276, s.413]; 2) isimdən feil düzəldir: *eşle* (işlə), *agula* (zəhərlə), *tigzle* (düzlə), *beyle* (beylə), *kabatla* (təkrarla) və s.

-a// -ə 1) feil yaradır: *sına* (sınamaq); *töbe* (nişan almaq, göz altına almaq) və s. 2) zərf düzəldir: *irtə* (ertə), *kiçə* (dünən), *ya-*

na (indicə). Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində sadə zərf sayılan bəzi sözlər tatar dilində düzəltmə zərf hesab olunur.

-*ça*//*-çə* 1) sifət düzəldir: *salkınca* (soyuq); *ozınca* (uzun); *kıskaca* (qısa) və s.; 2) isim düzəldir: *akca* (pul); *barmakca* (əl-cək); *szıkca* (defis) və s. 3) zərf düzəldir: *yanaça*; *iskeçə* və s. *barınça* (nə qədər var); *minemçe* (məncə); *sinençe* (səncə) və s. [276, s.483].

Qırğız dilində *-ma* 1) feildən isim yaradır: *kesme* (əriştə); və s. 2) feil düzəldir: *ayma* (udmaq, aşırmaq) və s.

-ca 1) zərf yaradır: *orusca* (rusca); *kişiçe* (kişi kimi) və s. 2) isim düzəldir: *moyunça* (düyə); *kudaça* (elçi) və s.

-çak 1) isimdən isim düzəldir. Kiçiltmə mənalı yeni sözlər əmələ gətirir: *kəlinçək* (gəlincik), *iniçək* (qardaşcığaz) [252, s.242]; 2) feildən isim yaradır: *tanıлчак* (dəstə); *unutçak* (unutqan) [252, s.144].

-ş//*-ış*//*-uş* 1) feildən isim: *talaş* (dava); *okuş* (oxuma); *atkarılış* (bacarma, icra etmə) və s., 2) feildən feil əmələ gətirir: *uçuraş* (qarşılaş); *çabış* (bir yerdə ot biçmək) və s. [280, s.254].

Qazax dili leksik omomorfemlərlə zəngin bir dildir. D.Tunqatarov qazax dilində *-n,-l,-t,-k,-ş* və yaxud başqa şəkilçilərin eyni zamanda həm ad, həm də feil yaratdığını bildirmişdir [280, s.6].

-s//*-ıs*//*-is* 1) feildən isim: *jarıs* (yarış); 2) feildən sifət: *oyıs* (çökük, batıq); 3) feildən feil düzəldir: *jetis* (yetiş) və s. *-şaq,-şek* 1) isimdən isim: *erіншек* (ərincək); *унтшак* (unutqan); *kəlinшек* (gənc qadın); *iniшек* (kiçik qardaş) . 2) feildən isim yaradır: *emшек* (məmə); *erіншек* (ərincək); *мақтаншақ* (öyüngən); *urinшақ* (davakar).

-k, -q, -ıq,-ik 1) isimdən feil düzəldən morfemdir. Məsələn: *aşıl* (açıq); *zorıq* (zorlan); *demik* (nəfəsi daralmaq), 2) feildən isim yaradır: *taraq* (daraq); *tüşinik* (düşüncə); *körük* (gözəllik); *töşek* (döşək) və s.

Türk dillərində sözdüzəltmədə çox aktiv mövqe nümayiş etdirən demək olar ki, bütün şəkilçi morfemlərdə qrammatik omomimlik izlənilir.

3.2. Türk dillərində şəkilçi morfemlərdə sinonimlik

Həm dərsliklərdə, həm də qrammatikaya, leksikaya aid yazılan akademik tədqiqatlarda leksik sinonimlik dedikdə, əsasən sözlərin, leksik vahidlərin sinonimliyi nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, dildə morfoloji omonimlik olduğu kimi morfoloji sinonimlik də müşahidə edilməkdədir. Türk dilləri kontekstində müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmaya cəlb edilən morfoloji sinonimlik haqqında müəyyən fikirlər mövcuddur.

Sinonim şəkilçilər yazılış və deyilişcə müxtəlif olub, lakin eyni və yaxın mənalı sözlərin yaranmasında iştirak edən morfemlərdir. *“Bir-birindən fərqli müstəqil mənaya malik formalar o vaxt sinonim ola bilər ki, qrammatik formaların əsas mənasında, onun qrammatik mahiyyətində bunun üçün potensial imkan olur”* [75, s.84]. Dildəki şəkilçilərin sinonimliyi dilin daxili inkişaf qanunları ilə bağlıdır. *“Müxtəlif mənə çalarlı və ya funksiyaca sinonim şəkilçilər bir mənə ətrafında birləşə bilər. Bunun üçün müəyyən morfoloji şərait lazımdır”* [46, s.164].

1960-cı ildə S.Cəfərov “Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər” adlı əsərində şəkilçilərin sinonimliyindən bəhs etmiş, Azərbaycan dilindəki şəkilçilər arasındakı sinonimliyin başqa dillərdən keçən şəkilçi morfemlər hesabına zənginləşdirdiyi qeyd edilmişdir [21, s.31]. Əgər sözlərin sinonimliyi leksik sinonimlikdə öyrənilirsə, şəkilçilərin sinonimliyi isə qrammatik sinonimlikdə araşdırılır. Təbii ki, türk dillərində qrammatik sinonimlik daha mürəkkəbdır. Qrammatikada söz formalarının, sözdüzəldici şəkilçilərin, söz birləşmələrinin, müxtəlif cümlə tiplərinin, tərkib və budaq cümlələrin sinonimliyindən bəhs edilir. İ.Məmmədov qrammatik sinonimliyin aşağıdakı növlərini göstərmişdir. 1) morfoloji sinonimlik (qrammatik şəkilçilər); 2) sintaktik sinonimlik (söz birləşmələri, cümlələr, tərkiblər arasında olan sinonimlik); 3) leksik-qrammatik sinonimlik (sözdüzəldici şəkilçilər və köməkçi nitq hissələri) [75, s.6].

Bizim fikrimizcə, leksik və qrammatik şəkilçilər “Morfoloji sinonimlik” adı altında öyrənilməlidir. Leksik və qrammatik şəkilçilər arasındakı sinonimliyi ayrı-ayrı tədqiq etmək düzgün deyildir. Çünki “*Dilimizdə istər yeni sözlər yaratmaqda, istərsə də, cümlələr düzəltməkdə iştirak edən şəkilçilərdən hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olmasına baxmayaraq, onlar ümumi bir sistem-şəkilçilər sistemini təşkil edir və ümumi xüsusiyyətlərə malikdir*” [22, s.24].

Leksik sinonimliyə dair irəli sürülmüş mülahizələri qrammatik sinonimliyə tətbiq etmək mümkün olsa da leksikada sinonim cərgəni təşkil edən sözlər arasında biri dominantdır. Yəni işlənmə dairəsinin kəmiyyət çoxluğuna görə dominant o birilərindən fərqlənir. Həmin əməliyyatı morfoloji sinonimlik cərgəsini təşkil edən şəkilçi morfemlər arasında aparmaq olmur. Dilçilikdə qrammatik sinonimliyin tədqiqi leksik sinonimliyə nisbətən gec başlamışdır. XIX əsrin rus dilçiləri A.X.Vostokov, F.İ. Buslayev, A.A.Potebnya, daha sonrakı illərdə isə A.M.Peşkovski, E.İ.Şendelsin qrammatik sinonimliyi tədqiq etmişlər. İ.Məmmədovdan əvvəl qrammatik sinonimlik Azərbaycan dilçiliyində yalnız müxtəlif mövzuların tədqiqi fonunda ümumi şəkildə bu və ya digər dərəcədə öyrənilmişdir.

Türkologiyada şəkilçi morfemlərin sinonimliyi türk dillərinin qrammatikasından bəhs edən əsərlərdə müəyyən səviyyələrdə öyrənilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, xüsusən bu mövzuya həsr olunmuş əsərlər çox azdır [271].

Leksik şəkilçilərin sinonimliyinə bütün türk dillərində rast gəlmək mümkündür və əsasən bu sinonimlik alınma şəkilçilər vasitəsilə reallaşır. Düzdür, mənşəcə türk dillərinə məxsus olan leksik şəkilçilər arasında da sinonimlik vardır, lakin şəkilçilərin bu cür sinonimliyi dildə azlıq təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilindəki sinonim şəkilçilərin mənzərəsinə nəzər saldıqda, əsasən aşağıdakı nümunələrlə qarşılaşırıq: -*çı/-çi/- çu/-çü* şəkilçisi - *şünas, -saz, -baz, -kar, -ist, -ar, ius, -er* şəkilçiləri ilə sinonimdir: *ədəbiyyatçı // ədəbiyyatşünas, rəngsaz,*

sözbaz, tələbkar, maşinist və s. -sız// -siz// -suz//- süz şəkilçiləri – bi, -la, -na ön şəkilçilərinin sinonimidir. Məsələn: *mürvətsiz - bimürvət, xəbərsiz-bixəbər* və s. -ov, -yev şəkilçisi ilə -zadə şəkilçisi sinonimdir: *Məmmədov-Məmmədzadə* [46, s.130].

-ov, -yev, -zadə alınma şəkilçilərinə sinonim olan milli -lı/ -li/ -lu/ -lü şəkilçilərin də göstərə bilərik: *Əhmədov-Əhmədzadə-Əhmədi*.

-baz: “Bu şəkilçisi Azərbaycan dilinə xas olan -çı/-çi/-çu/-çü şəkilçilərinin semantik ekvivalenti olub, bir qrup sözlərdən şəxs anlayışlı isimlər düzəldir” [46,s.77]: *aşbaz-aşçı, oyunbaz-oyunçu, sözbaz-sözçü* və s.

-gər şəkilçisi -çi şəkilçisinin sinonimi kimi peşə, sənət, ifadə edən isimlər yaradır. Alınma şəkilçi olan -dar morfemi -daş şəkilçi morfeminə sinonimdir: *tərəfdar-tərəfdaş*.

Müasir Azərbaycan dilindəki bəzi leksik şəkilçilərin sinonimliyi barədə dilçilər arasında fikir ayrılığı mövcuddur. İ. Bayramov -çı// -çi// -çu// -çü şəkilçilərini -lı// -li// -lu// -lü şəkilçilərinin sinonimi hesab edir: *dağçı-dağlı, arançı-aranlı, kəndçi-kəndli*. Lakin S. Cəfərov bu şəkilçilər vasitəsilə düzələn sözləri, məsələn “*kəndli və kəndçi*” sözlərini bir-birinə sinonim hesab etmir [17, s.34]. İ. Bayramovun fikrinin davamı olaraq qeyd edə bilərik ki, bu morfemlər sinonimik cərgə yaradır, onların leksik mənalari arasında əsaslı bir fərq yoxdur.

İ. Bayramov -çılıq⁴ və -lıq⁴ şəkilçilərini də bir-birinin sinonimi hesab edir: *kasıbçılıq-kasıblıq, yetimçilik-yetimlik, peşmançılıq-peşmanlıq, çobançılıq-cobanlıq, maldarçılıq-maldarlıq* və s. [17, s.37]. Həqiqətən də bu sözlərin semantikasındakı bənzərlik alimin gəldiyi qənaətin düzgünlüyünü sübut edir.

Qaqauz dilində rumın dilindən alınmış -ru şəkilçisi peşə, sənət adı düzəldir və -çı şəkilçisinə sinonimdir: *çizməru “çəkməçi”*.

Müasir türk dilində alınma şəkilçilər türk dilinin öz milli şəkilçiləri ilə sinonim olur. T. Banquoğlu zərf düzəldən “ce” şəkilçisinin alınma şəkilçilərin bəzilərinə sinonim olduğunu söyləyir [117, s.161]. Ərəb sözlərinin tərkibində türk dilinə daxil olmuş

“en” şəkilçisi -ça şəkilçisinə sinonimdir: *hukuken-hukukça, şek-len-şekilce, ırken-ırkça* və s. Türk dilindəki -de və -den şəkilçiləri də ərəb dilindən keçmiş -en morfemi ilə sinonimlik təşkil edir. Məsələn: *zaten-əslində, zahiren-görünüşte, esasen-esasında, dahilen-içeriden, haricen- dışarıdan, hakikaten-gerçekten* və s. Ərəb dilindən keçmiş -en şəkilçisi ilə türk dilinin milli -erek şəkilçisi sinonimdir: *kasten-bilerek, istinaden-dayanarak*. Türk dilindən fərqli olaraq müasir Azərbaycan dilində hər iki variant aktiv şəkildə işlənir. Türk dilinə fars dilindən keçmiş “ane” şəkilçisi də “-ce” və “-le” şəkilçiləri ilə sinonimdir: *cahilane-cahilce, rezilane-rezilce, dostane-dostça, merdane-erkekçe, mecnunane-delice, sadikane-sadakatle, anudane-inadla, cesurane-cesaretle* və s. Ərəb dilindən türk dilinə keçmiş -i morfemi də -ce və -den, -li şəkilçisi ilə sinonimik cərgə əmələ gətirir: *anene-vi-gelenekce, arabi-arabça, samimi-candan, tabii-kudretten, kalbi-gönülden, İrani-İranlı, Bağdadi-Bağdadlı, asabi-sinirli, daimi-sürekli, tecrübi-denemeli* və s. Müasir türk dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində sözlər ərəb-fars dillərindən alındığı kimi işlənir, yəni onlara Azərbaycan dilinin milli şəkilçiləri nadir hallarda artırılır.

Fars dilindən keçən -ger, -kar şəkilçiləri -ci və -lı şəkilçiləri ilə ekvivalentdir: *bestekar-besteci, sanatkar-sanatçı, kimyager-kimyacı, nağmekar-şarkıcı, azimkar-azımlı, vefakar-vefalı, sihirkar-büyülli, sevdager-sevdaı, heveskar-hevesli, hürmətkar-saygılı, namuskar-namuslu* və s. Fars dilindən keçmiş -dar şəkilçisi Türkiyə türkcəsində -ci və -li şəkilçisi ilə sinonimlik yaradır: *sancakdar-sancakçı, alakadar-ilgili, kıymetdar- değerli* və s. Ərəb, fars, fransız dillərindən türk dilinə keçən, -la, -bila, -gayr, -adem kimi ön şəkilçilər, türk mənşəli -sız şəkilçisi ilə sinonimdir: *laəlac-ələcsız, gayrımümkün - imkansız, gayrımahdut - sınırsız, ademüktidar - iktidarsızlık, ademütimat - güvensizlik, bi-taraf - tarafsız, bilüzum - gereksiz, naçar - çaresiz* və s.

Türk dilindəki -sız// -siz// -suz// -süz şəkilçisi ərəb dilindəki -gayrı, fars dilindəki -na şəkilçiləri ilə sinonimdir: *gayrıciddi -*

ciddiyetsiz, gayrimuntazam-düzensiz, nadan-anlayışsız və s.

Misallardan göründüyü kimi, türk dillərində şəkilçi morfemlərin sinonimliyi hadisəsi əsasən alınma şəkilçilərlə milli mənşəli şəkilçilər arasında təzahür edir. Lakin bəzən alınma şəkilçilər də öz aralarında sinonimlik yarada bilirlər. Bu mənada müasir Azərbaycan dilində sinonimlik yaradan *-zar*, *-stan*, *-şən*, *-gah* şəkilçilərini nümunə göstərmək olar: *gülüstan* - *gülzar* - *gülşən* - *ordugah*. Müasir özbək dilində də alınma şəkilçilər arasında sinonimlik faktına rast gəlinir: *-kor* // *-kaş* (pillakor-pillakaş), *-kor* // *-quy* (itoatkar-itoatquy), *-qar* // *-paz* (xolvaqar-xolvapaz), *-qar* // *-furuş* (xolvaqar-xolvfuruş), *-dor* // *-kaş* (tarador-tarafdaş), *-dor* // *-bon* (torozidor-torazibon), *-bon* // *-kaş* (tuyabon-tuyakaş), *boz* // *-kaş* (janjalboz-janjalkaş, məişatboz-məişatparast), *-boz* // *-quy* (latifa-boz-latifaquy), *-boz* // *-don* (siyosatboz-siyosatdon), *-xur* // *-parast* (mayxur-mayparast), *-şunos* // *-navis* (tarixşunos-tarixnavis), *-mand* // *-kaş* (xazilmand-xazilkaş), *-xon* // *-şunos*, *-xon* // *-quy*, *-dor* // *-ser*, *-ba* // *-dor* (baxabar-xabardor), (davlatdor-badavlat) və s. Göstərilən şəkilçilərdən əsasən *-boz*, *-kaş*, *-boz*, *-parast* alınma şəkilçiləri özbək dilində sinonimik cərgə yaradır.

Qaraqalpaq və noqay dilləri üzərində tədqiqat aparmış N.A.Baskakov bu dillərdəki alınma şəkilçilərin milli morfemlərə sinonim olduğunu söyləyir. Qaraqalpaq dilində İran dillərindən alınmış *-bi*, *-na* ön şəkilçiləri *-sız*, *-siz* şəkilçilərinə sinonimdir: *biyxabar* // *xabarsız*, *biymakset* // *maksetsiz*, *biyadeplik* // *adepsiz*, *biynamaz* // *namazsız*, *biydart* // *dartsız*, *biymeziqil* // *mezqilsiz* “*zamansız*” *naxak-haqsız* [199, s.199]. Noqay dilinə rus dilindən keçmiş bəzi şəkilçilər noqay dilinin milli şəkilçilərinə sinonim olaraq işlənir: *kolxozşı* // *kolxoznik*, *udarşı* // *udarnik* “zərbəçi” və s. [199, s.61].

Qazax dilçisi Z.Beysembayeva qazax dilində 1930-cu illərdən sonra bəzi sözlərdə alınma şəkilçilərlə qazax dilinin öz şəkilçilərinin sinonimlik yaratdığını yazaraq, həm alınma şəkilçi, həm də türk mənşəli şəkilçi vasitəsilə yaranmış düzəltmə isimlərin qazax dilində eyni dərəcədə aktivlik göstərdiyini söyləyir

[200, s.11]. Bu fikrin sübutu olaraq *-şı* və alınma mənşəli *-ker* morfemlərini göstərmək olar: *jumışşı-jumisker*, *kızmetşı-kızmetkar*, *asşı-aspaz*, *onerşı-onerpaz*, *saudaqer-saudaş* və s. Diqqət-çəkən xüsusi bir məqam qazax dilində sinonim şəkilçilərlə düzələn, eyni məna ifadə edən sözlərin üslublara görə diferensiallaşmasıdır: *-şı* şəkilçisi ilə düzələn “*jumışşı*” sözü əsasən publisist üslubda, həmin şəkilçinin sinonimi *-ker* ilə düzələn “*jumisker*” sözü əsasən bədii ədəbiyyatda istifadə olunur.

Bildiyimiz kimi, dildə olan sinonim sözlər leksik mənaca nə qədər yaxın olsalar da, bir-birlərini tam əvəz edə bilmir. Leksik sinonimliyə xas bu xüsusiyyət sinonim şəkilçilərə də aiddir. Qazax dilçisi Z. Beysembayeva yazır: “*-şı* və *-ker* sinonim affiksləri mənaca bir-birlərinə yaxın olsalar da bir-birlərini tam əvəz edə bilmirlər” [200, s.12]. Alim daha sonra qazax dilinə aid *-enbekker* (əməkçi), *enbekşı* (zəhmətkeş), *kızmetşı* (xidmətçi, qulluqçu), *kızmetkar* (işçi, fəhlə, muzdur) və s. bu kimi nümunələri misal göstərir. “*Sinonimlər əslində eyni məfhumları ifadə edir, əlverişli şəraitdə isə signifikativ cəhətdən, yəni mənaca bir-birindən müəyyən dərəcədə fərqlənir*” [276, s.157]. “Tatar dilinin qrammatikası” kitabında sinonim şəkilçilər haqqında oxuyuruq: “*Yazılışca və deyilişcə müxtəlif olub, eyni və yaxın mənalı düzəltmə sözlər yaradan leksik şəkilçilər sinonim şəkilçilər adlanır*” [276, s.206]. Bu şəkilçilərə *-mak* və *-vık*, *-vıç* və *-qıç*, *-ka* və *-kıç*, *-ma* və *-qıç* morfemlərini nümunə vermək olar: *totka* - *totqıç* “*tutqaç*”, *bastırma* – *bastırqıç* “*sıxac*”, *kaptırma*-*kaptırqıç* “*dəstək*”. Sinonim şəkilçilər vasitəsilə yaranan sözlər bir- birlərini tam əvəz etsələr də onların bəziləri üslubi cəhətdən fərqlənir: *şarlama-şarlabık* “*dalğış*”; *ülçəqeç-ülçəveç* “*ölçü cihazı*” sözlərindən birincilər yalnız danışiq dilində işlənir.

Tatar dilində *feil+-çı* və *feil+-kın* modelləri ilə düzələn düzəltmə sözlər sinonimlik yaradır və “*yöqereşçe*” və “*kaçkın*” kimi sözlər ikisi də *qaçqın* anlamında işlənir.

Şəkilçilərin sinonimliyi özbək dilçiliyində geniş tədqiq olunmuşdur. E.Tadjiyev şəkilçilərin sinonimliyinə dair araşdırmala-

rında özbək dilindəki leksik, həm də formadüzəldən şəkilçilər arasındakı sinonimliyi tədqiq edilmişdir. Qrammatik şəkilçilər arasında sinonimlik halının olmadığını qeyd etmişdir [271, s.3]. Araşdırmalar göstərir ki, özbək dilində şəkilçilərin sinonimliyi iki halda təzahür edir: 1) alınma şəkilçilərlə milli şəkilçilər arasında; 2) alınma şəkilçilərin öz aralarında. Özbək dilindəki alınma şəkilçilərlə özbək dilinin milli şəkilçiləri arasındakı sinonimlik morfemlər arasında reallaşır. Bütün türk dillərində məhsuldar olan *-çi* şəkilçisi özbək dilində həm sözdüzəltmədə, həm də nə qədər aktivdirsə, sinonimlik sferasında aktivdir. Qeyd edək ki, *-çi* şəkilçisi özbək dilində 20-dən çox müxtəlif şəkilçi ilə sinonimlik yaradır: *-çi = -kor*, *-çi = -kaş*, *-çi = -şunos*, *-çi = -furuş*, *-çi = -soz*, *-çi = -paz*, *-çi = -quy*, *-çi = -duz*.

-çi = kor: *jınoyatçı-jınoyatkar*, *ijodçı-ijodkar*, *xienatçı-xienatkar*, *sanatçı-sanatkar*. Bu sözlərin tərkibindəki şəkilçilər sinonim olsalar da, şəkilçilərin vasitəsilə yaranmış sözlər işlənmə dairələrinə görə müxtəlifdir. Məsələn: “Özbəkcə-rusca lüğət”də *-çi* şəkilçisi ilə düzələn “*sanatçı*” sözünə rast gəlinmir və bu sözün işlənmə dairəsi çox dardır. Bunun əksinə “sanatkar” sözü dildə çox aktivdir. E.Tadjiyev bu tip halların özbək dilində çox olduğunu yazır [271, s.3].

-çi = kaş: *kiraçı-kirakeş (arabaçı)*, *mexnatçı-mexnatkeş (zəhmətkeş)*. Bu şəkilçilər sinonim olsalar da üslubi baxımdan müəyyən fərqli cəhətləri var.

-çi = şunos: *tarixçi-tarixşunos*; *tilçi-tilşunos*, *adabiyotçı-adabiyotşunos*, *konunçı-konunşunos* və s. Müasir özbək dilində də *-çi* və *-şunos* şəkilçiləri ilə düzələn sözlərin heç də hamısı sinonim sayılmır. Məsələn: *muzikaşunos*-özbək dilində musiqişunaslıqla məşğul olan, bu elmin nəzəriyyəsini öyrənən adamlara deyilir. “*Muzikaçu*” isə hər hansı bir musiqi alətində ifa etməyi bacaran adamdır. E.Tadjiyev bu sözlərdəki *-çi* və *-şunos* şəkilçilərini sinonim saymır. Alim *tilçi* və *tilşunos* sözləri arasındakı fərqi belə izah edir: *tilçi* hər hansı bir dildən dərs verən, müəllim adlanır; *tilşunos* isə hər hansı bir dili araşdıran, o dil üzərində

tədqiqat aparən adamdır. E.Tadjiyevin bu fikirləri ilə biz razı deyilik. Türk dillərində “*dilşünas*” və “*dilçi*” sözlərinin hər ikisi dilçilik elmi ilə məşğul olan adamlara şamil olunur. Bu sözlər sinonimdir.

-*çi=furuş*: -*furuş* şəkilçisi özbək dilinə tacik dilindən keçmişdir. Bu alınma şəkilçi müasir özbək dilində -*çi* şəkilçisi ilə sinonimlik yaradır: *xolvaçi-xolvafuruş* və s. XX əsrin 20-30-cu illərində -*furuş* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlər özbək dilində daha aktiv olmuşdur. Sözlərin bəziləri müasir dövrdə artıq özbək dilində işlənmir [271, s.11]. Müasir özbək dilində -*çi=soz*; -*çi=paz*; *çi=düz*; -*çi=quy* şəkilçiləri də sinonimdir. -*çi* şəkilçisi özbək dilində eyni zamanda rus və Avropa dillərindən keçmiş -*ist*: futbolçi-futbolist, -*ant*: *muzikaçi-muzikant*, -*yor*: *grimçi -grimyor*, -*onar*: *kollekçiyaçi-kolleksiyoner*, -*smen*: *sportçi -sportsmen*, -*qraf*: *fotoçi -fotoqraf* şəkilçiləri ilə də sinonimdir. Bu sözlərdən bəziləri *muzikant*, *sportsmen*, *kolleksiyoner* sözləri danışiq dilində işlənilib sinonimlik təşkil etsə də, ədəbi dil səviyyəsində sinonimlik yaradan şəkilçi morfemlər kimi qəbul edilmir.

Özbək dilindəki -*daş* şəkilçisi tacik dilindən keçmiş- *xam* (həm) sözünüsü ilə sinonimlik yaradır: *xamjins-jinsdoş* (həmcins-cinsdaş), *xamoxanq-oxanqdoş* (həmahəng-ahəngdaş). Qeyd edək ki, hər iki şəkilçi -*həm* və -*daş* morfemləri Azərbaycan dilində işlənsə də sinonimlik yaratmır. Özbək dilində sifət düzəldən -*li* şəkilçisi -*dor* şəkilçisi ilə sinonimdir: *xamilali-xamilador*, *jozibali-jozibador*. Tacik dilindən alınmış -*dor* şəkilçisi ilə milli mənşəli -*li* şəkilçisi üslubi baxımdan fərqlidir. -*li* şəkilçisi tacik dilindən keçən -*ser* prefiksi ilə də sinonimdir: *mazmunlu-ser-mazmun* və s. -*li* şəkilçisi həm də -*ba* alınma şəkilçisi ilə sinonimdir: *akıllı-baakıl*, *manoli-bamani*, *mazali-bamaza*. -*ba* və -*lı* şəkilçiləri sinonim olsalar da, üslubi cəhətdən bir-birlərindən fərqlənirlər. -*ba* şəkilçisi alınma sifətlərin tərkibində işlənir və milli mənşəli söz köklərinə artırıla bilmir. Bu şəkilçi özbək dilinin söz yaradıcılığında iştirak etmir. Özbək dilində -*li* şəkilçisi

ilə aktiv halda sinonimlik yaradan şəkilçilər bunlardır: *-dor*, *-ser*, *-ba*. Nadir hallarda sinonimlik yaradan şəkilçilər isə: *-kor*, *-mand*, *-nok*, *-çan*, *-toy*. morfemləridir.

Bəzən bir dildə üç və üçdən artıq şəkilçi sinonim cərgə yaradır. E.Tadjiyev bunları “çoxüzvlü sinonim qrup” adlandırır. Müasir özbək dilində *-li*, *-dor*, *-ser* şəkilçiləri üçüzvlü: *mazmunli-mazmundor-sermazmun* və s. *-li*, *-çan*, *-ba*, *-ser* şəkilçiləri isə dördüzvlü sinonim cərgə yaradır: *ğayratli-ğayratçan-bağayrat-serğayrat* və s. *-li*, *-dor*, *-ba*, *-ser*, *-mand* şəkilçiləri isə beşüzvlü sinonim cərgə yaradır: *savlatli-savlatdor-basavlat-savlatmand-sersavlat* (böyük, əzəmətli, vüqarlı).

Dünyanın zəngin dillərindən olan türk dillərində şəkilçi morfemlərin sinonimliyi leksik, qrammatik, formadüzəldən şəkilçilər arasında təzahür edir. Leksik şəkilçilərin sinonimliyi isə əsasən alınma şəkilçilər arasında baş verir.

3.3. Müasir türk dillərində leksik şəkilçilərin semantik diferensiasiyası

Diferensiasiya prosesi həm sosioloji, həm də linqvistik hadisə olaraq müəyyən potensialın, xarakterik xüsusiyyətin parçalanması, müxtəlif istiqamətlərə ayrılaraq inkişaf etməsi prosesini əks etdirir. Tədqiqatçı R. Abdullayev türk dillərində diferensiasiyanın sosial köklərini araşdıraraq dilçilikdə əsasən sözlərdə semantik və üslubi təbəqələşmə kimi izah edərək bunun “semantik diferensiasiya” və ya “üslub diferensiasiyası” adlandığını qeyd edir [3, s.85].

Dildə diferensiasiyanın müxtəlif səviyyələrinin təzahürü sübut edir ki, dilin təkamülü nəticəsində nəinki sözlərin semantik parçalanması, habelə qrammatik ayrılımlar, bölünmələr də özünü büruzə verir. Lüğəvi vahidlər kimi leksik-qrammatik şəkilçilər də dilin tarixi inkişafı boyunca eyni mənadan uzaqlaşaraq yeni semantik xüsusiyyətlər əxz etmişdir. Bu mənada türk dillərində leksik şəkilçilərin diferensiasiyası hadisəsi diqqət cəlb edir.

Türk dillərində sözyaratmada ən məhsuldar yol şəkilçilər vasitəsilə, yəni morfoloji yolla söz yaradıcılığıdır. Bu səbəbdən də türk dillərində sözdüzəldici şəkilçilərin sayı çoxdur. Eyni leksik şəkilçi bir türk dilində 8 mənə sahəsində söz yaratdığı halda digər türk dilində 21, digərində 3 semantik mənə növündə leksik vahid yaradır.

“Düzəltmə sözü təşkil edən komponentlərin potensiyasında-ki ümumi semantik cəhəti reallaşdıran ictimai və sırf lingvistik şərait zəruriyyəti yaranmalıdır. Müqayisə üçün diqqət edək: bədən üzvləri adını bildirən dil, ayaq sözləri -çı formantını qəbul edərək dilçi, ayaqçı, başçı kimi sözlərin yaranışını həddindən artıq təmin etdiyi halda, həmin formant eyni sahəyə daxil olan qulaq, əl, qıç, burun və s. sözlərə artırıla bilmir” [76, s.45].

Dilimizdə -cıq və -ça şəkilçiləri müəyyən ölçüsü olan predmet, məkan və s. ifadə edən leksik vahidlərə qoşula bilir və əsas sözün ifadə etdiyi denotativ məzmunun ölçüyə keçilməsi ilə motivlənir: *ev-cik, gəlin-cik, qulaq-cıq, mədə-cik, aza-cıq, dağar-cıq, qala-cıq, arpa-cıq, meydan-ça, qazan-ça, kəl-çə, kitab-ça, dəftərçə* və s.

Şəkilçilərin funksional diferensiallaşmasından danışarkən tarixi inkişaf prosesini nəzərə alaraq aşağıdakı mərhələləri göstərə bilərik:

1.Ad-feil diferensiallaşması mərhələsi;

2.Ad və feillərin nitq hissələri kimi özlüyündə diferensiallaşması mərhələsi [28, s.98].

Müəyyən sözdən törəyən söz yeni anlayışı adlandırmaqla semantik-struktur cəhətdən də yeni keyfiyyətli vahid kimi lüğət tərkibinə seçilir. Sözdüzəldici formatın köməyi ilə ifadə olunmuş mənəni sözdüzəltmə mənəsi adlandırmaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra əlamətlərinə görə həm qrammatik, həm də leksik mənədən fərqlənir və diferensiallaşmanı təmin edir. Dilçilikdə diferensiallaşma hadisəsində paralel olaraq morfəmləşmə də baş verir. Bu zaman lüğəvi vahid motivlənmiş sözə çevrilir.

“Söz malik olduğu əsas xassələrindən birini dəyişir-motiv-

lənəməmiş (ixtiyari) söz, motivlənmiş sözə çevrilir. Bir sözün müxtəlif törəmələri (ev-dar, ev-li, ev-siz, evsiz-lik, ev-cik) bir-birilə deyil (məs: evdar-evli), nəticə etibarilə törədiyi kökə münasibətdə motivlənir ki, bu proses sözyaratmanın payına düşür. Bu iki söz arasındakı münasibətə xidmət edir və müxtəlif əlamətlərlə təzahür edir:

a) hər iki sözün kökü eynidir;

b) sözlərdən birinin mənası ya tamamilə o biri sözə pərçimlənir, yaxud leksik mənası eyniləşir, sintaktik pozisiyada müxtəlif şəkildə qalır” [245, s.7].

Sözyaratma prosesinə təkcə sosial tərəqqi ilə bağlı yaranmış anlayışların ifadəsinə lüğət tərkibinin inkişafı kimi baxmaq olmaz. Bu dilin inkişaf tendensiyalarından biri, dildəki ziddiyyətləri aradan qaldıran dildaxili hadisədir. Söz-ışarə ziddiyyətli struktura malikdir. Onun məzmunundakı zəruri komponentlər obyektin başqa işarələrin referentləri ilə (yaxud referentlər kateqoriyası ilə) əlaqəsini göstərsə də, sözün formasında belə əlaqə gözə dəymir. “*İşarədəki forma ilə məzmun arasında əlaqə dili tənzim etməyə çalışır və düzəltmə sözlər belə bir zərurətin nəticəsi kimi meydana çıxır. Motivləyənlə motivlənmiş söz arasındakı semantik əlaqənin varlığı onun dərk olunması üçün hələ kifayət deyil, belə ki düzəltmə sözün daxili forması təkcə semantik-assosiativ əlaqəni deyil, həmçinin bu assosiasiyaanın səciyyəsinə və istiqamətini əks etdirməlidir. Yəni dildə düzəltmə sözlər uydurulmur, onlar müəyyən olunmuş qaydalar əsasında əmələ gəlir və nəticə etibarilə yeni yaranan elementlərin kompleksi olaraq ayrı-ayrı semantik hədlərin vəhdəti kimi dərk edilir” [76, s.333].*

Şəkilçi morfem semantikaya – yükə malik deyilsə, deməli, dil vahidi də deyil. Şəkilçilərin semantikasi dedikdə, biz morfemlərin yaratdığı leksik vahidlərin semantik müxtəlifliyindən bəhs etməliyik.

Generativ qrammatikanın nümayəndələri də belə bir fikri tez-tez təkrar edirlər ki, düzəltmə vahidlərin xarici strukturunu

məhz cümlə tiplərinin transformasiyasında axtarmaq lazımdır. Bu mülahizə rus dilçiliyində də qəbul olunur [236, s.228].

“Bu haqda yazılan tədqiqatlar kontekstində və elmi-nəzəri materiallardan çıxış edərək türk dillərində şəkilçilərdə özünü göstərən funksional diferensiallaşmanın istiqamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1.Sinkretik xarakterli şəkilçilərin diferensiallaşması;

2.Konversion diferensiallaşma.

Bəhs olunan sinkretik diferensiallaşma yüksək potensiala malik sinkretik vahidin parçalanmasıdır və zəncirvari səciyyəlidir” [46, s.92].

Türk dillərində geniş işlənmə aktivliyi nümayiş etdirən şəkilçi morphem ictimai məzmun daşıyan yeni söz yaradır: *elçi* “səfir” və s.; proseslə əlaqədar şəxs məfhumu əmələ gətirən yeni söz düzəldir. Məsələn, *yorucu* “yürüşə başçılıq edən rəis, sərkərdə. T.Banquoğlu da Türkiyə türkcəsində şəkilçilərin semantik məna sahəsinin olduğunu söyləyir.

-*çi*: a) sənətçi adları yaradır: *dərmirçi, keməkçi, boyacı, denizçi* və s.

b) ad düzəldir: *yolçu, yabançı, konuşmaçı, kiraçı, davaçı*.

c) adlara və bəzi sifətlərə artırılaraq insanın bir şeyə vərdişini əks etdirən alışqanlıq sifətləri düzəldir: *yalançı, doğruçu, şakaçı, dedikoduçu, nişançı, karahaberçi* və s.

d) bir düşüncənin, bir inancın və ya düşünmə və inanc sahibinin tərəflərini göstərən sifətlər düzəltməyə xidmət edir. Məsələn, *akılçı, kəderçi, halkçı, serbestçi. milliyyətçi* və s.

e) bir çox yer adlarının adının düzəldilməsində iştirak edir. Məsələn, *demirçi, sabunçu, bostançı* və s.

-*çı* şəkilçisinin A.N.Kononov türk dilinin derivativ funksiyalarından bəhs edən 3 semantik məna qrupunun olduğunu yazır:

1)hərəkət, iş, əməl adı bildirir: *avçı, demirçi, kuyumçu, balıqçı, kuşçu, sütçü* və s.; 2)daxili keyfiyyət bildirən adlar yaradır: *maddeçi, sporçu, yalançı, şakaçı*; 3)vəziyyət, halla bağlı isimlər yaradır: *yolçu, davaçı, kiraçı, grevçi (tətilçi), ezberçi* və s. [230,

s.103].

Bütün türk dillərində məhsuldar olan *-lı*⁴ şəkilçisinin Türkiyə türkcəsində 4 məna qrupu var: 1. Bu şəkilçi vasitəsilə Türkiyə türkcəsində millət adlarının yaranmasında iştirak edir: *Moskova-lı, Parisli, şəhirlilə, köylü, dağlı, yerli*; 2. Hər hansı təhsil müəssisələrində çalışan şəxs bildirən sözlər yaradır: *okullu, mektepli, universitetli, partili*. 3. Əşya sahibi bildirir: *atlı, evli, izinli, sabıkalı (cinayətkar)*. 4. Etnonim adları yaradır: *selcuklu, osmanlı* [230, s.105].

Məhsuldar şəkilçi olan *-lik* morfeminin Türkiyə türkcəsində 4 məna sahəsi mövcuddur:

1. Təbiətlə bağlı isimlər əmələ gətirir: *şamlıq (şam meşəsi), zeytinlik, fındıklıq, güllük, dağlıq*; 2. Hər hansı predmetlərin saxlanıldığı yer adı bildirən sözlər yaradır: *samanlıq, kömürlük, tavukluk, güverçinlik*; 3. Əşya adları bildirən sözlər düzəlir: *yağmurluk, gözlük, biberlik, tuzluk, ağızlık (müştük)* [230, s.106]; 4. Vəzifə və idarə adları yaradır: *elçilik, direktorluk* və s.

-cik: a) adlardan müxtəlif adlar düzəldir: *gelincik, bağcık, tomurcuk, elmacık, maymuncuk*; b) bəzi xəstəlik adları düzəldir *arpaçık, yılançık, kurbağacık* və s.; c) -cik: kiçiltmə anlamı isə düzəldir. Ancaq adam adlarına əlavə olunur: *Osmançık, Mehmetcik, Ayşecik*; d) yer adlarına da -cik adı artırılır: *Gölcük, Çinarçık, Ovacuk, Ayancık* və s.

-cil: 1) bir çox yırtıcı quşları yedikləri heyvanların adıyla adlandırır: *balıkcıl, tavşancıl, yılançıl, siçancıl, adamecıl, çamurcul* və s.; 2) geniş mənası ilə Anadolu dialektlərində işlənir: *evcil, bencil, anacıl, babacıl* və s.

-iş: 1) insan tipi bildirən bənzəmə sifətləri yaradır: *maviş, tombiş, nanoş, minnoş, kirloş* və s.; 2) adam adlarından əzizləmə mənalı leksik-vahidlər düzəldir: *Aliş (Ali), Memiş (Mehmet), İbiş (İbrahim), Mutu. (Mustafa), Abduş (Abdullah), Fatuş (Fatma)* və s.

-ek: feildən ad düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçinin 4 funksiyası var: a) feildən sifət düzəldir: *atak, kaçak, korkak, ürkek, sar-*

*sak, döne*k və s. b) feildən məkan mənalı adlar: *durak, yatak, bataq, konak, buluşak, sancak, korunak, sığınak* və s. c) feildən alət və orqan adları: *bıçak, ölçek, kayak, dirsek, yakak, tırnak* və s. d) feildən müxtəlif adlar düzəldir: *sürek, sorak, tütek, yığnak, dokunak, yumak, kucak* və s.

-*el*: a) feildən ad: *çatal, dikel, kural* və a.; b) sifət düzəldir: *dükel*≤*tüke*-l; *güzel*≤*göze*-l.; c) aşağıdakı anlamlarda insan tipləri göstərən sifətlər düzəldir: *aval, şaşal, dadal, gacal, andaval, kaşal, savşal* və s. d) fərqli mənalı və etimologiyası çətin təhlil olunan bəzi sözlər -*el* ilə bitir: *kartal, sakal, kaval, topal, çepel*.

-*gi*: morfemi qədim türkcədə məhsuldar olmuşdur: a) “Ay-gıt” (cihaz) adları: *burgu, çalğı, sürgü, silgi, askı, kargı, süngü, üzengi, götürgü.*; b) fərqli mənalı söz birləşmələrindən adlar əmələ gətirir: *örgü, biçki, büzgü, bürgü, sergi, içki, bitki, ezgi* və s. c) feildən isim düzəltmə baxımından da bu şəkilçi aktivdir: *sevgi, saygı, bilgi, duygu, sorğu, bulğu, üzgü* və s.

-*giç/geç*: a) əşya adları yaradır: *süzgüç, çalğıç, oturguç, kesgüç, yülguç*. b) sifət düzəldir: *bilgiç, dalğıç, sorğuç (müstəntiq), yaygıç* və s.

-*inç*: 1) feildən adlar düzəldir: *kazanç, inanç, utanç, sevinç, bəsinç* və s. 2) feildən sifət düzəldir: *kıskanç, korkunç, gülünç* və s.

-*ir(-er)*: 1) sifət düzəldir: *akar su, güler yüz, bakar köz, görür göz* və s. 2) sifətlər və müxtəlif adlar düzəldir: *uçar, kaçar, kokar, uyar, akar, dəğər, döner, keser* və s. 3) -*er* qoşa yazılan leksik vahidlər yaradır: *yanən döner, okur yazar, yazar-bozar, gelir geçer, açılır kapanır* və s.

-*meç/-maç*: 1) az sayda cihaz, yer və başqa adlar və sifətlər yaradır: *sekmeç, girməç, germeç, yırtmaç, yanılmaç, soymaç, və* s. 2) müəyyən fonetik dəyişikliklə müxtəlif mənalı qayıdış növ feillər yaradır: *dola-n-maç*≥*dold-n-baç*≥*dola-m-baç, atlambaç, dönembeç, bazlambaç.*; 3) qədim türk dilində yemək adları düzəldir: *tutmaç. bulamaç, sıkmaç, kavurmaç, çiğirtmaç* və s.

Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dilində -*daş, -dən* şəkilçiləri ancaq bir məna xüsusiyyətinə malik sözlər əmələ

gətirirsə, “-cı, -lı” şəkilçiləri vasitəsilə bir neçə məna xüsusiyyətinə malik sözlər düzəlir.

Statistik göstəricilərə əsasən deyə bilərik ki, *-lıq*⁴ şəkilçisi bütün türk dillərində çox geniş semantik müxtəlifliyə malik morfemdir. Bu şəkilçi vasitəsilə noqay dilində 6, qumuq dilində 4, başqırd dilində 4, oyrot dilində 3 müxtəlif mənalı isimlər yaranır. S.Cəfərov 1949-cu ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” əsərində həmin şəkilçi vasitəsilə Azərbaycan dilində 11 məna qrupunun olduğunu qeyd edir. 1951-ci ildə çap olunan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında isə bu şəkilçi ilə əmələ gələn sözləri 5 məna qrupunda göstərmişdir.

S.Cəfərov 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” əsərində bu şəkilçi vasitəsilə Azərbaycan dilində 12 məna növündə sözlər yarandığını qeyd edir [21, s.65]. Bu 12 semantik məna qrupunun 9-u substantiv, 3-bəndi isə atributiv isimlər düzəldir.

S.Cəfərov bu şəkilçinin Azərbaycan dilində 3 semantik qrupunu göstərir.

-cığaz//-ciyəz//-cuğaz//-cüyəz: S.Cəfərov oyrot dilində bu şəkilçinin *-çaqaş//-çeqeş* fonetik tərkibində olduğunu söyləyir. Azərbaycan dilində kiçiltmə mənalı isimlər yaradır. “...*bu şəkilçi başqa türk dillərində inkişaf etməmiş, özünəməxsus məna xüsusiyyətləri yaratmamışdır*” [21, s.74].

-ça //-çə cisim, bəzən də yer adlarına əlavə edilərək heyvan və yer adları yaradır: *day-dayça, kəl-kəlçə, lüğət-lüğətçə, qazan-qazança, meydan-meydança*.

-çaq //-çək bu şəkilçi kiçiklik, yazıqlıq, əzizləmə mənaları yaradır: *oyun-oyuncaq; dib-dibçək* və s.

-ca //-cə Azərbaycan dilindəki *-ça//çə* morfemlərinə oxşasa da, məna etibarilə ondan fərqlənir. *-ça//çə* substantiv isimlər (*dayça*), *-ca//-cə* bir xalqı, milləti bildirən sözə əlavə olunaraq qeyri-məhdud adverbial adlar əmələ gətirir: rusca, almanca. Gördüyümüz kimi, *-ca//cə* semantik xüsusiyyəti etibarı ilə *-ça//çə* şəkilçisindən fərqlənir.

Eyni semantik mənalar başqırd dilində -sa//-sə şəkilçisi ilə yaranır.

-sız:⁴ S.Cəfərov bu morfemi “lı” şəkilçisinin antonimi kimi göstərən N.K.Dmitriyevə etiraz edir. S.Cəfərovun fikrincə, -lı⁴ şəkilçisinin semantik dairəsi daha genişdir. Ona görə də -sız⁴ şəkilçisi ilə düzələn adlar mənə etibarlı ilə “bakılı, dağlı, Həsənli, Yardımlı, Telli” adlarına antonim ola bilmir. Bütün türk dillərində mövcud olan və eyni semantik xüsusiyyətə malik olan bu şəkilçi sövti tərkib etibarlı ilə bir-birindən çox az fərqlənir. “*Onun istər semantikasi, istər forması cəhətindən türk dillərində ümumi bir xüsusiyyətə malik olması mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində çətinlik törədir. Bununla belə onun çox qədim dövrlərdən türk dillərində bir əşyanın olmadığını bildirən müəyyən bir sözdən törədiyini və bu törəmə prosesini çoxdan keçirdiyini güman etmək olar*” [21, s.77].

-kı⁴: Azərbaycan dilində zaman bildirən bəzi sözlərə əlavə edilərək bu zamana məxsus olan mənanı ifadə edən sifətlər vardır: axşam-axşamkı, səhər-səhərki və s. Bu şəkilçinin yiyəlik, təkid mənası əmələ gətirməsi ismin mənsubiyyət kateqoriyası ilə əlaqəsini göstərir:

Müasir türkmən dilində addan ad düzəldən -cak//-cek şəkilçisinin bir neçə funksiyası vardır: 1. Sevgi və kiçiltmə ifadə edir: keyicək “ceyrancıq”, torsukçuk “porsuqcuq”, tovucak “toyuqcuq” və s. 2. Qalıcı isimlər düzəldir: gelincek “gələncik”, oyuncaq “oyuncaq”, yetgincek “yeniyetmə oğlan uşağı” və s.

-cık//-cik//-cuk//-cüik:

1.Əzizləmə və kiçiltmə bildirən isimlər düzəldir: baalacık “bala”, kiçicik “balaca”, yumşacık “yumşaqqıq” və s.; 2. Eyni funksiya xüsusi isimlərdə də işlənir. Məsələn, Alıcık, Dövrancık, Gözelcık və s.

-çı//-çi: Azərbaycan dilində 1. İş və sənət isimləri düzəldir: aavçı “ovçu”, açarçı “açar düzəldən”, baalıcık “balıqçı”, demirçi “dəmirçi”, haalıcık “xalçaçı” və s.; 2. İnsanların vərdişlərini, xarakterlərini, alışqanlıqlarını özündə əks etdirən isimlər düzəldir:

aaldavçı “yalançı”, cedelçi “mübarizəkar”, cencelçi “davakar”, gubatçı “dedi-qoducu” və s.

-çıl/-çil, -çul/-çül: 1. İsimlərdən sifət düzəldir: duuzçul “duzlu yeməklər sevən”, keypçil “kefinə düşkün”, gayğıcıl “qayğılı” və s. 2. İsimlərə artırılaraq insanların xarakterlərini əks etdirən yeni isimlər düzəldir: gimmatçil “bahacil”, govğaaçil “davakar”, uukuçil “yuxucul” və s.

-ki//ki//ku//kü: türkmən dilində 1. Yer və zaman ifadə edən sifətlər düzəldir: ağşamkı “axşamkı”, daşkı “bayırdakı”, düynki “dünənki”, ertiirki “sabahkı”, içki “içəridəki”, uzakdaakı “uzaqdakı” və s. 2. Mənsubluq ifadə edir: meninki “mənimki”, seninki “səninki”, başlıginki “başçıninki” və s. [212, s.74]; 3. *da//də* yerlik hal şəkilçisindən sonra işlənir: *ağaçdaakı* “ağacdakı”, *çöldakı* “çöldəki”, *qapıdaakı* “qapıdakı”, *yərdaakı* “yerdəki” və s.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində bu şəkilçinin qarşılığı kimi *-dakı//dəki* işlənir və mürəkkəb şəkilçi sayılır.

-lı//li //lu//lü 1. İsmə əlavə olunaraq sifət düzəldir: *duaaanlı* “dumanlı, *gayraatlı* “bacarıqlı”, *kitüvli* “hirsli”, *öyli* “evli”, *yaralı* “yaralı” və s. 2. Əlavə olunduğu isimlərə mənsub olma mənası yaradır: *Aşğabatlı*, *gumlu* “çöllü, çöldə yaşayan”, *oobalı* “kəndli” və s.

-lık//lik, -luk//lük türkmən dilində 1. Varlıqların toplu halında yerləşdiyi yeri bildirir: *ağaclık* “ağaclıq”, *daağlık* “dağlıq”, *daaşlık* “daşlıq”, *gumlik* “qumluq” və s. [212, s.75], 2. Əşya adları yaradır: *elli* “əlcək”, *elyağlık* “əl yaylığı”, *önlük* “önlük” və s. 3. İş və sənət isimləri düzəldir: *esğərli* “əsgərlik”, *hammaalık* “hamballıq”, *müdirlik* “müdirlik” və s. 4. Mücərrəd isimlər düzəldir: *akmaklık* “axmaqlıq”, *doğanlık* “qardaşlıq”, *doostluk* “dostluq”, *gözellik* “gözəllik” və s. [212, s.76]. *-lık//lik//dık//dik// -tık // -tik* variantlarında qazax dilində 8 semantik qrupda əks olunur: 1. Cansız əşya adları yaradır: *beldik* “kəmər”, *auızdık* “ağızlıq”, *sıylık* “mükafat”, sıy-hədiyyə. Eqindəlik “tarla, zəmi”, eqin-əkin, səpin.; 2. Fiziki əşya, material adı ilə bərabər əlamət anlamı da bildirir: *aktık* “ağlıq”, *karalık* “qaralıq”, *jılılık*

“istilik”, *dımkıldık* “nəmlik”, *bekemdik* “bərklilik”; 3. Çəki ilə, zamanla, vəziyyətlə bağlı adlar yaradır: *bıktık* “ucalıq”-*biik* “uca”; terendik “dərnlilik”, terendərin, *juandık* “qalınlıq, yoğunluq”; *juan-yoğun*; 4. Abstrakt anlayışların adını yaradır: *tınıştık* “dincilik”, *baylık* “bəylilik”, *azattık* “azadlıq”, *şığımdılık* “məhsuldarlıq”, *joktık* “yoxluq” və s. 5. Keyfiyyət bildirən adlar düzəldir: *adaldık* “düzlük, doğruluq”, *batırlık* “qəhrəmanlıq”, *jürektlik* “ürəklilik”, *düşpandık* “düşmənlilik” və s.; 6. Ümumi vəziyyət, məşguliyyət, vəzifə adları bildirir: *azamattık* “vətəndaşlıq”, *ağalık* “öyüklik”, *bastık* “rəis-bas-baş”, *üstemdik* “ağalıq, hökmranlıq”; 7. İnsanın yaş dövrlərinin mərhələləri ilə bağlı adlar: *jastıktın* “gənclilik”, *karttık* “qocalıq”, *analık* “analıq”, *müqedektik* “əlillilik”, *densaulık* “sağlıq” və s. 8. Rəqəm adlarından düzəlmiş adlar: *birlik*, *ekilik*, *üştik*, *törttik*, *bestik*, *altılık* və s. Kazan tatarlarının dilində *-lık* şəkilçisi həm konkret mənalı isimlər düzəldir, həm də mücərrəd mənalı isimlər, sifətlər, saylar və əvəzliliklər də əmələ gətirir: *kük+lek* “göy rəng, mavi rəng; hava rəngi”, *keçkenə+lek* “cavanlıq”, *sukur+lık* “korluq”, *batır+lık* “qəhrəmanlıq”, *berençe+lek* “birincilik, birinci yer, üstünlük”, *yöz+lek* “yüzlük”; *un+lık* “onluq”, *üz-lek* “qohumluq” və s.

Müasir özbək dilində *-lik*⁴ şəkilçisinin 9 semantik növünü göstərir; [229, s.60] 1. Sifətdən, saydan və digər nitq hissələrindən isim yaradır: *podşoxlik* “padşahlıq”, *boylik* “bəylilik”, *dustluq* “dostluq”, *tezlik*, *yaxşilik* “yaxşıluq”, *bilik*, *birinçilik*, *manmasrlık* “eqoizm”; 2. Vəzifə, hal, rütbə bildirir: *Məsələn*, *otalık* “atalıq”, *onalık* “analıq”, *railik* “rəislilik”, *elçilik*, *doçentlik*, *kandidatlık* və s.; 3. İdarə adı: *ministrlik* “nazirlilik”; 4. Sənət, peşə adları: *balıqçılık* “balıqçılıq”, *paxtakorlik* “pambıqçılıq”, *sovunçilik* “sabunçuluq”, *oşpazlik* “aşbazlıq”, *şarkşunaslik* “şərqşünaslıq”, *muzikaşunoslik* “musiqişünaslıq” və s.; 5. Yer adları: *urmanlık* “ormanlıq”, *daştlık* “daşlıq”, *tepalık* “təpəlik”; 6. Əşya adları bildirənlər: *darslik* “dərslilik”, *tumşuklik* “namordnik”, *terlik* “nijni bele”(ter-pot), *oğizlik* “ağızlıq”; 7. Sifət yaradır: *kışlık* kiyim “qışlıq geyim”, *ıçkilik* “spirtli içki”; 8. Sifət mənalı sözlər yara-

dır: Sifət+isim: bir saatlıq “ bir saatlıq yol”, turt xaftalıq “dörd həftəlik”, beş yillik plan “beşillik plan”, etti yillik məktəb “7 illik məktəb”; Saydan düzələn sifət mənasında işlənir: ikkilik “ikilik”, turtlik “dördlük”.

-ncı//-nci tatar dilində 1. Sıra sayları düzəldir: *baaşınıci* “beşinci”, *döördüncü* “dördüncü”, *ikinci* “ikinci” və s. 2. Saylardan başqa digər sözlərə də artırılıb adlar yaradır: *ilkinici, ortancı, na-açenci* və s.

Elə şəkilçi var ki, tatar dilində həm isimlər, həm şəxs adları, həm də əşya adları yaradır: *-lık* “başlıq” sözündə isə şəxs əşya adları düzəldir: *arkalık* “arxalıq”, *qüzəllik* “güzəllik” sözündə isə mücərrəd ad yaradır.

-ı⁴(ş): Protürkdə sinkretik morfoloji vahid kimi təzahür etsə də, həm feildən ad, həm də feildən feil düzəldən şəkilçi kimi fəaliyyət aktivlik göstərir və tatar dilinin dialektində gələcək zaman feili sifəti kimi işlənir: *Üzənnen beliş kişen, bılğamas keren bılmıy*-Əgər sənəin tanışın yoxdursa, onda girmək olmaz [46, s.117].

Gördüyümüz kimi, mütəxəssislər “-çr²” şəkilçisi ilə düzələn düzəltmə sözləri qazan tatarlarının dilində 21 semantik qrupa bölmüşdür ki, əslində bu bölgünü 2-3 bənddə ümumiləşdirə bilərik.

-çr//-çe bu şəkilçi tatar dilində aşağıdakı semantik qrupları da reallaşır: isimdən yarananlar: *baltaçı, tere+çe* “dəriçi”, *kitap+çı* “kitabçı”, *səqat+çı* “saatsaz”, *qarmon+çu* “qarmonist” ; *kö-meç+çe* “gümüş düzəldən usta”, *kran+çı* “gümüş düzəldən usta”, *alma+çı* “almasıdan”, *taş+çı* “daşçı”, *neft+çe* “neftçi”, *jina-yat+çı* “cinayətkar”, *qruybət+çe* “qiybətçi”, *respublika+çı* “respublikaçı” və s. [276, s.243].

Özbək dilində leksik şəkilçilərin müxtəlif semantik məna qrupları mövcuddur. Özbək dilində A.N.Kononov -çu şəkilçisinin 4 semantik məna qrupunu göstərir: 1. Sənət adları yaradır. *balıqçı, etikçi* “çəkməçi”(etik-çəkmə), *tarixçi* və s. 2. Şəxs adları yaradır: Hər hansı bir sənət adı, hər hansı bir xarakter daşıyan adam: *mişurinçi, sportçı* “idmançı”, *sovkinçi* “qalmaqalçı” *yol-*

ğonçu “yalançı” və s.; 3. Hər hansı bir təşkilatın, dərnəyin üzvü: *dinamoçu* “dinamoçu”; 4. Müvəqqəti vəziyyətlə əlaqədar yaranan sözlər: *dokladçı* “mühazirəçi”, *yulçu* “yolçu”, *şikoyatçı* “şikayətçi” və s. [229, s.56]. -*şı*//*-şi* qazax dilində 2 məna növü var: [326, s.56] 1) sənət, ixtisas adları yaradır: *koyşı* “çoban”, *jilkışı* “ılxıçı”, *etikşi* “çəkməçi”, *boyaşı* “boyaqçı” və s.; 2) insan anlayışı ilə bağlı anlayışlar bildirir. Məsələn, *ötipikçi* “yalançı”, *aldaşı* “yalançı”, *ötipik* “yalan, uydurma, aldatma, aldanma, hiylə və s.

İsim+cak//-cək.: 1. İnsana aid əlamət bildirir: *künelcək* “mehriban insan”, *uençək* “nadinc, dəcəl”, *irençək* “ərinçək, tən-bəl”; 2. Bədən üzvləri ilə bağlı alət düzəldir: *muençək* “xalta, boyundurq”, *borıncək* “ağızlık”. Müəlliflərin fikrincə, “*borıncək*” sözü “inqırcək” sözündən götürülüb. “inqırcək” sözü “sərrac, yəhər düzəldən” deməkdir.

İsim+man: 1. Əlamət bildirir: *tişmən* “deşici böcək”, *azman* “azman, nəhəng” və s.; 2. Məkan, yer anlamı sözlər düzəldir: *çıtırman* “cəngəllik”; 3. Hər hansı bir işi yerinə yetirən alət adı: *söymən* “buzqıran”. Qədim türk dilində “*söy*” kökü müasir tatar dilində “*suy*” “qopartmaq” mənasındadır. Müəlliflər qeyd edirlər ki, “*teqermən*” (dəyirman) sözündəki “*mən*” şəkilçidir. Lakin bu sözün tatar dilindəki kökü müəyyən olunmayıb. Kazan tatarlarının dilində “*tirmən*” sözü işlənir.

-im // -um (m): müasir özbək dilində bu morfoloji göstərici aşağıdakı semantik sahələrdə sözlər düzəldir: 1. Proses, hərəkət adı bildirir: *unum* “məhsul”, *bilim* “bilik”, *terim* “yığım”, *biçim* “biçim, paltar biçimi”; 2. Əşya adı yaradır: *kiyim* “geyim”; 3. Keyfiyyət, ölçü anlamı sözlər yaradır: *yutum* “udum”, *kaynatım* “qaynanmış su”, *taram* “bir daraq saç” və s.

-ma: a) müasir özbək dilində bu şəkilçi bir prosesin adını bildirir. məsələn: *yarma*, *kuçırma* (köçürmə), *isitma* “isitmə”, *otişma* “atışma”; b) əşya adı yaradır: *bulma* “otaq”, *tortma* “daxil”, *çizma* “çertyoj” və s.; 2. Sifət düzəldir: *urişkok* “savaşqan”, *tirişkan* “çalışqan”, *yopişkan* “yapışqan”, *ilişkok* “inadcıl, bərk

yapışqan” və s.

-ğı// -ğu// -qi// -ku: 1. Hərəkətlə bağlı isimlər yaradır: *çalğı* “dəryaz”, *çalğu* “çalğı”, *çopki* “çapacaq, qiyməkeş”, *supurqi* “süpürgə” və s.; 2. Hərəkət və ifadə adı düzəldir: *turtkı* “təkan”, *tepki* “təpik”, *kulqi* “gülüş”, *sezqi* “hiss, duyğu”, *urğu* “vurğu”, *sevqi* “sevgi”, *uyku* “yuxu” və s.; 3. Nəticə, hərəkət adı: *kuçki* “çökmə, sürümə”, *tomizği* “mayalanma” və s. [229, s.123].

-k// -k: 1. Hərəkət adı düzəldir: *tilak* “dilək”, *utok* “çərgələrarası əlaqə etmək”, *emizik* “əmzikli”, *kuçok* “qucaq, ağuş”, *quldurak* “guruldamaq”, *kiynok* “əzab, əziyyət” və s.; 2. Proses və nəticənin adı: *yorik* “yarıq”, *kesik* “kəsik”, *yutuk* “uğur”, *yamok* “əməkhaqqı” və s.; 3. Alət, hərəkət adı: *tarok* “daraq”, *elak* “ələk”, *kurak* “kürək”, *tuzak* “tələ, tuzaq” və s.; 4. Yer adları düzəldir: *kişlok* “qışlaq”, *kumlok* “qumluq”, *avlok* “ovlaq”, *toşlok* “daşlıq” və s.; 5. Şəxsin keyfiyyət və əlamətinə aid sifətlər *kurkak* “qorxacaq”, *koçok* “qaçaq”, *yiğlok* “ağlağan” və s.

-di: 1. Hərəkətin nəticəsini bildirir: *kiykindi* “qurama”, yiğindi “yığımtı”, *yuvindi* “yuyuntu”, *çayindi* “yaxalamaq”, *kirindi* “qaşıntı”, *çirindi* “çürüntü” və s.; 2. Hərəkətin predmet və subyektinin adını yaradır: *asrandi* “təbriyələndirilən”, *siğindi* “özgə hesabına dolanan, müftəxor”, *taşlandi/taşlandiki* “atılmış uşaq” və s.; 3. Hər hansı bir prosesin adı: *okindi* “axıntı”, *çıkıntı* “çıxıntı” və s.

Özbək dilində feil düzəldən *-la* şəkilçisinin 7 semantik məna qrupu var: 1. Hər hansı bir hərəkəti hər hansı bir alət vasitəsilə etmək: *piçoklamok* “bıçaqlamaq”, *appalamak* “mişarlamaq”, *tişlamak* “dişləmək”, *metrlamok* “metrələmək” və s.; 2. Hər hansı bir əşya ilə hərəkət etmək: *tuzlamok* “duzlamaq”, *moylamok* “yağlamaq”, *boğlamok* “bağlamaq”, *asfaltlamok* “asfaltlamaq” və s.; 3. Əlamət, keyfiyyət, xüsusiyyət, forma ilə bağlı feillər yaradır: *sekin* - *sakit* - *sekinlamak* “sakitləşmək”, *tulkin* “dalğa” - *tulkin-lamok* “dalğalanmaq”, *kurt* “qurd” - *kurtlomak* “qurdlamaq”.

Ad və feillərin nitq hissələri kimi özlüyündə diferensiallaşması və feillərin daxilində funksional fərq onlara məxsus şəkil-

çilərin yeni təyinatının formalaşmasına şərait yaradır. Dilin tarixi inkişafı göstərir ki, feilin təsriflənməyən formalarının meydana gəlməsi zaman şəkilçilərinə diferensiallaşmaya səbəb olmuşdur. Diferensiallaşan vahidlər bu sinkretik şəkilçilərin diferensiallaşması deyil, mövcud şəkilçilərin transformasiyaya uğramasının nəticəsi kimi özünü göstərir [46, s.107].

-*las//les//das//tas//tes*: 1) bu şəkilçi müasir qazax dilində hər hansı bir vəziyyətdə, nədəsə iştirakçı olmaq anlamları verən sözlər düzəldir: *joldas* “yoldaş”, *tabaktas* “həmsüfrə, yemək yoldaşı” və s.; 2) həmrəylik bildirən adlar: *auldas* “auldaş”, *otandas* “vətəndaş, yurddaş”, *kindiktes* “doğma və yaxud, atadan bir, anadan ayrı” (qazax dilində “kindik” göbək deməkdir), *zamandas* “müasiri, zamandaşı”, *karındas* “kiçik bac, kiçik qardaş” və s. 3) təsadüfən üst-üstə düşən adlar: *kurdas* “yaşlı, həmyaş”, *tüstes* “eynirəngli” və s.

-*şık(-şik), -şak, (-şek)*: 1) varlıq və əşya adları: *monşak* “muncuq” (moyınboyun); *emşək* “ana südü” (emu-əmmək); 2) müəyyən xarakterik əlamətlərin adlarını yaradır: *maktanşak* “lovğa, gopçu”, *kuyırşık* “yaltaq, quyruqbulayan”, *urınşak* “davakar” və s. 3) Maddi cisim adları düzəldir: *balşık* “palçıq”, *şemirşek* “qı-ğırdaq, ximircək, xirdənək”, *kuyumşak* “oma sümüyü” və s. [265, s.187].

Beləliklə, müasir türk dillərində morfoloji üsulla sözyaratmada böyük rol oynayan şəkilçi morfemlər müxtəlif semantikalı leksik vahidlər yaradırlar. Bu da müasir türk dillərində şəkilçi morfemlərin diferensiallaşmasını reallaşdırır.

3.4. Türk dillərinin söz yaradıcılığında ad bildirən düzəltmə sözlər

Türk dillərində mövcud müxtəlif söz yaradıcılığı metodları içərisində morfoloji üsul daha məhsuldardır.

Sözdüzəldici şəkilçi eyni kökdən müxtəlif semantikalı leksik vahidlər yaratmağa qabildir. Bu, xüsusilə iltisqi dillərə xas xü-

susiyyətdir. Türk dillərində bir sözə bir neçə şəkilçi artırıla bilər və hər bir şəkilçidən sonra yeni söz yaranır. Morfoloji yolla söz yaradıcılığının əsas elementləri olan şəkilçi morfemlər transpozisiya üçün vasitə olmaq qabiliyyətinə malikdir və fərqli funksionu yerinə yetirməkdə ixtisaslaşırlar və onlar yaradılan kökün mənasını dəyişdirir.

Söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilərin hamısı eyni dərəcədə məhsuldar deyildir. Dilimizdəki şəkilçilərin bir qismi yeni sözlərin yaradılmasında geniş əhatəyə malik olduğu halda digər qismi az məhsuldar və yaxud qeyri məhsuldardır. Təbii ki, məhsuldar morfemlər daha qədim tarixə malikdir və cüzi fonetik dəyişikliyə uğrasalar da məna xüsusiyyətlərinə və yeni sözyaratma dairəsinə görə daha əhatəlidir. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin də söz yaradıcılığında müəyyən mövqeyi vardır. Qeyri məhsuldar şəkilçilərin tərkibinə başqa dillərdən alınmış şəkilçilərlə bərabər, türk dillərinin özünə məxsus, getdikcə ədəbi dildən çıxmaq üzrə olan şəkilçilər də daxildir.

-liq/-lik/-luq/-lük: məhsuldar şəkilçi morfeim müasir türk dillərində işlək mövqə nümayiş etdirir. Adlara qoşularaq mürək-kəb ad əmələ gətirən ikinci sadə adın şəkilçiləşmiş formasıdır. Monqol dilində aktiv işlənən şəkilçi müxtəlif düzəltmə sözlərin əmələ gəlməsində iştirak edir: *andalıq-dostluq*; *qaranqu-qaralıq*, *qaranquluq (qaranlıq)*; *arivun-təmiz*, *arivunluq-təmizlik*. Şəkilçi morfeim XI əsr dilçisi Mahmud Kaşğarının “Divan”ında, XIV əsr İbn-Mühənnanın lüğətində də işlənir. Bu şəkilçiyə XVI əsrə aid “Şühədnəmə”nin dilində rast gəlirik. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində bu şəkilçi, əsasən düzəltmə sifətlərdə özünü göstərir. Mənbələrə görə, bu şəkilçinin qədim şəkli *-liq*, *-luq* olub. Azərbaycan dilində 11 növ müxtəlif mənalı düzəltmə adlar əmələ gətirən bu şəkilçi bəzi türk dillərində məsdərlərə də əlavə edilir. Məsələn, noqay dilində *aytmaq* “demək”-*aytmaqlıq* “*dəməklik*”.

Türk alimi M.Ərgin şəkilçi barədə türk dilinin qədim zamanlardan işlənən ən məhsuldar isimdən isim düzəldən şəkilçilərdən

olduğunu, əsas funksiyasının yer, əşya, topluluq mənalı isimlər, mücərrəd isimlər və sifət əmələ gətirmək olduğunu qeyd edir və belə qruplaşdırır: 1) məkan isimləri düzəldir: *taşlık; otluk; çöp-lük; ormanlık.*; 2) əşya adları düzəldir: *sözlük; başlık; parmaklık*; 3) toplu isimlər düzəldir: *genclik; Türklük; insanlık*; 4) sifət düzəldir: Bu şəkilçinin əsl funksiyası sifətdən isim düzəltməkdir. Lakin bəzən isimdən sifət də düzəldir: *kiralık; kışlık; dolmalık.*; 5) mücərrəd isimlər düzəldir: Bu isimlər əllə toxunu-la bilinməyən isimlərdir: *güzel-lik; iyi-lik; açlık; asker-lik; temiz-lik*” [132, s.223]. Bu şəkilçinin bir özəl xüsusiyyəti də onların qrammatik şəkilçilərdən sonra gəlməsidir: *gün-de-lik*.

Azərbaycan dilində də *-lıq, -lik, -luq, -lük* şəkilçisi qədimdən bəri aktiv halda işlənən morfem olmuşdur. Müasir dövrümüzdə aktivliyini mühafizə edən şəkilçi bu gün ifadə etdiyi mənasını bütün dövrlərdə qorumuşdur. A.N.Kononov bu şəkilçinin yer, zaman, əşya, peşə, vəzifə, hal-vəziyyət, topluluq, mücərrədlik anlayışı, mənsubluq və s. mənalar ifadə etdiyini qeyd etmişdir [230, s.67-69].

Qədim türk dilində *-lık// -lik* toplu və çoxluluq bildirən bir şəkilçi morfem olmuşdur. Müxtəlif türk dillərində onun ilk mənası bu günə qədər qismən saxlanılır. Məsələn: tat.: *Naratlık* - şamlıq; türkm.: *ağaclık*, azərb.: *daşlıq*. Sonralar *-lik// -lık* affiksi müxtəlif mənalar kəsb etmişdir: keyfiyyətin abstrakt adı. Azərb.: *ağlıx*, tat: *karanqlık* “qaranlıq; fəaliyyətin ifadəsi: az: *qazmaçılıq*.

Bu şəkilçi tatar dilində *-lık /-lek*; qazax dilində *-lık/-lik; -dık/-dik; -tık/-tik*; qırğız dilində *-lık// -lik; -dık // -dik; -tık// -tik* şəklində təzahür edir: tatar: *utınlık* “odunluq”, *külmeklek* “köynəklik”, *reislek* “rəislik”, *eşnelek* “dosluq”, *sukırlık* “korluq”, *cılılık* “istilik”, *çukraklık* “karlıq”, *balalık* “uşaqlıq”, *yalkavlık* “təbəllik” və s. Qazax: *dostık* “dostluq”, *tuvıskandık* “qohumluq”, *batıdık* “qəhrəmanlıq”, *ortalık* “mərkəzi”, *aptalık* “həftəlik”, *joldastık* “yoldaşlıq”, *sendik* “səninki” və s.; qır: *baluuluk* “qiymət”, *töş-tük* “dəmir zireh”, *körkömdük* “gözəllik”, *cooluk* “dəsmal”, *suuluk* “plaş”, *tündük* “bir gecəlik” [162, s.36].

Bu şəkilçinin *-dik//-dik-tık//-tik* variantları qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdən qazax, qırğız dillərində təsadüf olunsu da tatar dilində rast gəlinmir. “*Morfoloji paradigmlar kimi, sözdüzəldici paradigmların da daimi üzvləri (əsas baza) və dəyişkən üzvləri (derivasiya affiksləri) vardır. Türk dillərində bir sözün söz formalarını birləşdirən morfoloji paradigmlardan fərqli olaraq, sözyaradıcı paradigmları müxtəlif nitq hissələrinə daxil olan sözləri birləşdirir*” [42, s. 57].

V.Aslanov bu şəkilçi ilə düzələn sözlərin abidələrdə və müasir dilimizdə isə başqa məna verdiyini söyləyir [9, s.46]. *Var* sözündən düzələn “varlıq” yazılı abidələrdə “mövcud olma” mənası verdiyi halda, müasir dildə bir termin kimi fəlsəfi anlayış ifadə edir. *Dirilik* sözü abidələrimizin bir çoxunda həyat mənası verdiyi halda indi bu mənada işlənir. M.P.Vaqifin qoşmalarında təsadüf etdiyimiz *dirrik (bostan)* heç şübhə yox ki, *-lik* şəkilçisi ilə yaranmış düzəltmə sözdür. Assimilyasiya nəticəsində “*l*” fonemi “*r*” foneminə çevrilmişdir. “Şühədanamə” də “gümrahlıq” sözü özünün ilk semantikasındakı – yolundan azma mənasında işləndiyi halda, bu gün ədəbi dildə “sağlamlıq” anlamı ifadə edir [9, s.47]. Bəzi hallarda abidələrin dilində müasir ədəbi dilin qrammatik qanunları nöqteyi-nəzərindən yanaşdıqda bizə belə gəlir ki, bu və ya digər sözdə *-lıq* şəkilçisi ixtisar edilmişdir. “Şühədanamə”dəki “*bir əzizliq qonağına aparur*” cümləsində “*qonağına*” sözü əslində qonaqlığına olmalı idi.

Bir semantik qrupun sözdüzəldici paradigmlarının müqayisəsi göstərir ki, onlar arasında müəyyən derivasiyaları mənalar çoxluğunda eyni affiksli konkret sözdüzəldici toplusundan daha çox oxşarlıq var, çünki söz yaradıcılığında eyni məna çox vaxt müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir. Türk dillərində sözdüzəldici paradigmlar şaxələnərək bəzən 10-dan çox üzvə malik olur. Lakin mənalanı mənalandıran arasında asimetriya var: eyni derivasiyalı məna müxtəlif affikslərdən istifadə etməklə ifadə oluna bilər. Müxtəliflik xüsusilə modifikasiya, kiçiltmə, çoxaltma və müqayisə mənaları dəyərlərin ifadəsində böyükdür. Türk

dillərində *-lıq* sözdüzəldici şəkilçinin kiçik kateqoriyası nisbi sifətlərdən düzəlidir. Azərbaycan dilində onların xüsusi inkişafını qeyd etmək mümkün deyil. *-lıq* şəkilçisi ilə düzələn birləşmələrin tərkibində nisbi sifətlər təkcə qrammatik deyil, həm də semantik cəhətdən ayrılır. Məsələn: “*qışlıq*”; “*qaranlıq*”; “*çöl-lük*”, “*suluq*” və s. Qırğız, xakas, özbək, yakut və bəzi başqa türk dillərində *-lıq* şəkilçili nisbi sifətlərin çoxlu yeni formaları vardır. Amma qeyd olunan sifətlərin digər türk dillərində inkişafı nəzərəcarpacaq dərəcədədir və daxili diferensiasiyaya malikdir. Bir sıra dillərdə olan nisbi sifətlər arasında *toplamaq*, *bir yerə yığmaq* mənası ilə *-lıq* isim kateqoriyasını birinci sıraya qoymaq olar: türk. *ormanlıq yer* - meşəlik; *taşlıq yer* - qayalı ərazi. *-lıq* şəkilçili sözlərə türk dillərinin qədim abidələrinin dilində nisbi sifətlər şəklində daha çox rast gəlinir: “ölüm”dən “*ölümlük*”, “*tenri*”dən – “*tenrilik*”; “*Tamuğ*”dan “*cəhənnəm*”dən “*tamuğ-luğ*” – “*cəhənnəmlik*” sözü düzəlmişdir. Törəmə *-lıq* şəkilçisi sözlərin müxtəlif yerlərində özünü büruzə verir. Bununla belə, eyni kökə *-lıq* şəkilçisini əlavə etdikdə müxtəlif mənalı sözlər əmələ gələ bilər. Aydındır ki, belə bir mənanın işlənmək imkanı “*axşam*”ın özünün zaman vahidini ifadə etməsi ilə bağlı idi. “*Axşamlıq*” da “*axşam üçün nəzərdə tutulan bir şey*” mənasına malikdir ki, bu da kökün semantikasi ilə bağlıdır: bütün fəsil və günlərə əlavə etdikdə bu cür isimlər yaranı bilər. Ona görə də “*axşamlıq*” (sifət) omonimlərindən “*axşama aid*”, “*bir axşam-lıq*” və “*axşamlıq*” (“*axşam üçün nəzərdə tutulan bir şey*”) mənalı vardır. Türk dillərində sifətlərin sözyaradıcı paradigmatlarının tarixi göstərir ki, forma dəyişikliyi və sözyaradıcı mənaların təkamülü bəzi ümumi tendensiyalara məruz qalır: müxtəlif formaların homojen mənalarının ümumiləşdirilməsi və unifikasiyası; mərkəzi mənaların semantik həcmnin və tərkibinin hərtərəfli zənginləşdirilməsi; əsl mənanın itməsi və yeni mənalı sözün yaranması. Bu şəkilçi o qədər çox yayılmış şəkilçidir ki, alınma sözlərə də asanlıqla artırılır.

çı/-çi/-çu/-çü şəkilçisi bütün türk dillərində işlənən bu şəkilçi

monqol dili üçün də aktivlik göstərir. Şəxsin fəaliyyətini bildirmək üçün işlədilən bu şəkilçi türk dillərində geniş yayılmışdır: türk: *avçı*, altay: *timirçi*, xakas: *palıxçı*. Guman ki, *-çı*, *-çi* sifətin affiksi olmuş və bir şeyə qarşı həvəs, meyil, vərdiş bildirmişdir. Şor dilində: *uruşçı* “dalaşqan”, *terçi* “tərli” və s. Sonra bu affiks müvafiq semantik dəyişikliklərlə isimlərin sahəsinə keçmişdir: tat: *-çı/-çe*: *bakırçı* “misgər”, *yulçı* “yolçu”, *köymeçe* “gəmiçi”, *kömeşçe* “gümüşçü”, *tölkeçe* “tülkü ovçusu”, *mamıqçı* “pambıqçı”, *kadimçe* “mühafizəkar”, *gaybetçe* “dediqoducu” və s; qaz: *-şı/-şi*. *koyşı* “çoban”, *kömekşi* “yardımçı”, *ötirikşi* “yalançı”, *barlavşı* “araşdırmaçı”, *malşı* “heyvandar”, *üğitşi* “öyüt verən”, *nuskavşı* “müəllim”, *savınşı* “sağıcı”, *jerdemşi* “yardımçı”, *sportşı* “idmançı” və s.; qır: *-çı// -çi; -çu -çü*. *malçı* “çoban”, *dükönçü* “dükançı”, *pahtaçı* “pambıqçı”, *kırkmaçı* “qırxıncı”, *koyçu* “qoyun çobanı”, *tegirmençi* “dəyirmançı”, *ötükçü* “pinəçi” və s.

Bu şəkilçinin qədim türk dilindən bu günə qədər dəyişməyən *-çı/-çi* forması hər üç dildə-qazax, qırğız, tatar dillərində işlənir. Qazax dilindəki *-şı/-şi* şəkli və *ç~ş* səs variantı dəyişməsi bu üç dil arasında tək variantdır.

Bəhs etdiyimiz morfem altay və qədim türk dillərində isimlərə artırılaraq peşə, sənət adları bildirməyə xidmət edir. Müasir türk dillərində həmin morfosemantika qorunub saxlanmış və müəyyən qədər də zənginləşmişdir. Yeni əlamət kimi iki faktor diqqəti cəlb edir: 1. İsimlərə artırılaraq ictimai mənsubluq anlayışını yaratmasıdır; 2. *-çi*² şəkilçisinin bəzi sifətlərə artırılaraq əlamət məzmunlu isimlər yaradır [46, s.134].

Özbək dilçisi A. Qulamov bildirir ki, “*-çi şəkilçisi feil əsasına heç bir vəchlə birləşə bilmir -çi şəkilçisinin feillərə artırıldığına göstərən yeganə nümunə “dilənçi” sözüdür*” [324, s.26]. Lakin V.Aslanovun fikrincə, türk dillərində *-çi* şəkilçisinin feil əsaslarına artırıldığı faktlarına rast gəlinir Dilənçi sözü ilə yanaşı “Kitabi - Dədə Qorqud” da “gözətçi, yolğçı” sözlərinə, “Tərcümanitürki və ərəbi”də “yapçı”(memar), “tikçi”(dərzi) sözlərinə

rast gəlinir. V.Aslanovun fikrincə, müasir dilimizdəki “qayçı, qamçı” isimləri də feil köklərinə *-çı* şəkilçisi artırılmaqla yaranan sözlərdir [9, s.54]. “Kitabi-Dədə Qorqud”da da sözü gedən şəkilçiylə yaranan çoxlu miqdarda sözlər vardır. Ərəb dilindən alınmış “katib” sözünün qarşılığı kimi “qələmcı” ismi işlənir. Abidələrdə *qaçaq* ismindən düzələn *qaçaqçı*, *qonaq* ismindən düzələn *qonaqçı/qonuqçu* sözlərinə də rast gəlirik. *Qonaqçı* sözü “Şühədnamə” də müasir dilimizdə *qonaqcıl* sifətinin ifadə etdiyi mənanı verir. V.Aslanov abidələrdə işlənən *oğriçi* sözü də qrammatik məna və formasına görə *qaçaqçı* və *qonaqçı* sözləri ilə eyniyyət təşkil edir [9, s.89]. V.Aslanov bu qəbildən olan sözlərin sonundakı *-çı* şəkilçisinin artıq olduğunu qeyd etmişdir. Çünki *qaçaqçı* və *oğriçi* sözləri *qaçaq* və *oğru* sözləri ilə eynidir [11, s.78]. Başqa qohum dillərdən və bu dillərin yazılı abidələrindən fərqli olaraq anadilli abidələrdə *-maq* ilə bitən sözlər *-çı* şəkilçisi qəbul etmir.

-lı/-li/-lu/-lü şəkilçisi bütün türk dillərində işlənir. Mənşə etibarı ilə çox qədim olan şəkilçi morfemin hansı sözdən törəndiyi məlum deyil. Bu şəkilçi qədim türk dilində *-lıg/-lig*; *-lug/-lüg* şəklində olmuşdur : *altunlug*, *atlıg*, *erklig*, *köngüllüg* və s. Çağatay türkcəsi dönməsində də şəkilçi məhz qədim formasında işlənmişdir. Qərbi türk dillərində *-lıg~lu* şəklində dəyişmiş və qıpçaq dillərində *-lı/-li* şəkli əsas mövqe qazanmışdır. Lakin maraqlı faktdır ki, bu sırada qıpçaq abidələrində *-lı/-li* şəkilçisinin *-lıg/-lig* şəkilçisinə nisbətən daha çox işləndiyinin şahidi oluruq: tat.: *-lı/-le*, sötlə “sütlü”, zengerle “mavili”, igtibarlı “diq-qətli”, şatlıklı “sevincli”, ikele “ikili”, hisle “hisli”, kayguruvlu “qayğılı”, nıklı “sağlam”, kirekle “gərəkli”, köçle “güclü”, çıgımlı “məsrəfli”; qaz.: *-lı/-li*; *-dı/-di*; *-tı/-ti*. arlı “utancaq”, güldi “güllü”, paydalı “faydalı”, ataktı “məşhur”, iykemcli “ağıllı”, agaştı “ağacılı”, eserli “təsirli”, edepti “ədəbli” və s.; qır.: *-luu/-lüü*; *-duu/-düyü*; *-tuu/-tüü*; *-attuu* “atlı”, *tokoyluu* “meşəlik”, *taştuu* “daşlı”, *daamduu* “ləzzətli”, *küçtüü* “güclü”, *ataktuu* “məşhur”, *akılduu* “ağıllı”, *balıktuu* “balıqlı”, *kaygıluu* “qayğılı” və s.

K.Bəşirov *-lı* şəkilçisini mənsubiyyət anlayışı yaradan yardımçı morfem adlandırır. “*-lı* şəkilçisi əsasən təxəllüs yaradıcılığında istifadə olunaraq yer, məkan, soy, milli mənsubiyyət və s. məzmun yaradır. Məsələn: Şıxlı, Çəmənli, Dağlı, Ordubadlı, Şirvanlı və s. [18, s.110].

Türkiyə türkcəsində Osmanlı dönəmində bu şəkilçinin daxilindəki saitin uzun variantı işlənmişdir [162, s.41]: *şevketlu, haşmetlu* və s. Qədim türkcədəki şəkilçinin son samiti düşmüş və bunun nəticəsində sait uzun tələffüz olunmuşdur. Bunu qırğız dilinin dil faktları da təsdiq edir.

Türk dilçisi M. Öner *-lı/-li* şəkilçisinin müxtəlif türk dillərinin qrammatikasına həsr olunmuş əsərlərdə sifət düzəldən şəkilçi adı ilə verilməsinin əleyhinədir. Alimin fikrincə, bu şəkilçi cümlə daxilində yerindən asılı olaraq sifət, zərf, isim funksiyalarını yerinə yetirə bilər [162, s.41]

Bu şəkilçi morfem haqqında M.Ərgin yazır: “*İşləklilik dərəcəsi sözdəyişdirici şəkilçilərə yaxın olan çoxluq, işlək bir isimdən isim düzəldən şəkilçidir. Sifət düzəldən morfem kimi dəyərləndirən şəkilçi sahiblik və bağlılıq ifadə edir: kilit-li, toz-lu, ölümlü (sahiblik); Ankara-lı, Osman-lı, köy-lü (bağlılıq)*” [132, s.235].

-cıq//-cik-//cuq-//cüq şəkilçisi isimlərə artırılaraq onlardan əzizləmə kiçiltmə mənalı sözlər yaradır: *ana-anacığım, nənə-nənəciyim, sünbulsünbülçüyüm*. S.Cəfərov bu şəkilçinin qohumluq bildirən isimlərdə əzizləmə mənası; əşya və yer adlarında kiçiltmə mənası verən isimlər düzəltdiyini qeyd edir [24, s.176]. Azərbaycan dilində bu şəkilçiyə *-az, -əz* ünsürü əlavə edərək yazıqlıq mənası ifadə edən *-cığaz, -ciyəz, -cuğaz, -cüyəz* variantları da işlənir: *adamcığaz, tifiyciyəz* və s. B.A.Serebrennikov, N.Z.Hacıyeva bu şəkilçinin türk dillərinin əksəriyyətində işləndiyini qeyd etmişdir: tuv: xem “çay”-xemçik(caycık, türkm: körpü “körpüçük”, xak: kime “gəmi”-kimecek, q.balkar: kız-kızcık və s. [96, s.132]. M.Öner bu şəkilçi variantının qədim türk dönəmində olmadığını yazır. Alim bu şəkilçinin qədim türk dilində *-ç* və *-k* şəklində işləndiyini göstərir: ögüçüm, ögük “anacığım, anacık”.

Qədim qırpçaq dilində *-çuk// -çük* (arslançuk, atçuk, bebecük, itçük); *çağ*: *-çuk// -çuk* (tagarçuk, yarımçuk).

Tatar, qırğız, qazax dillərində bu şəkilçinin işlənmə tezliyi o qədər də geniş deyil. Bu şəkilçi tatar dilində *-çık/-çek*; qazax dilində *-şık/-şik*; qırğız dilində *-çık/-çik*, *-çuk/-çük* şəklində özünü göstərir: tat: *koşçık* “quşcuğaz”, *kapçık* “torba”, *tayakçık* “zopacık”, *kitapçık* “kitabçıq”, *töpçek* “ən kiçik qardaş”, *kızçık* “qızcığaz” və s. qaz: *oyunşık* “oyuncaq”, *tüyyirşik* “kürəcik”, *kölşik* “gölcük”, *kirşik* “ləkə”, *ayşık* “hilal, hakqa”, *kalaşık* “kişik şəhər”, *töbecik* “təpəcik” və s.; qır: *kölçük* “gölcük”, *çalçık* “bataqlıq”, *botoçuk* “dəvə balası”, *termeçik* “balaca-malaca bir şey”, *kaginçık* “qırıntı”, *irimçik* “pendir”, *tıgınçık* “tıxac” və s. [162, s.45].

Kiçiltmə və əzizləmə mənaları ifadə edən isimlər yaradan bu leksik şəkilçilər yuxarıdakı nümunələrin bəzilərində öz ilkin funksiyasını itirmişdir: tat: *kapçık* “torba”, *karçık* “qocacıq”, *töpçek* “ən kiçik qardaş”; qır: *tığınçık* “tıxac” və s.

-ça, -çə şəkilçisi isimlərdən kiçiklik mənası verən substantiv isimlər əmələ gətirən leksik şəkilçidir. Məsələn: *meydan-meydança*, *lüğət-lüğətcə* və s. Azərbaycan dilində bu şəkilçi özündən sonra “*lıq*” və bəzən də “*çi*” şəkilçisini qəbul edir. S.Cəfərov bu şəkilçinin dilimizdə əmələ gətirdiyi anlayışın oyrot və şor dillərində *-çak, -çok, -çek, -çök, -oş, -öş, -eş, -aş, -ok, -ak-* şəkilçiləri ilə əvəz edildiyini qeyd edir [23, s.77].

Əksər türk dillərində bu şəkilçiyə rast gəlinir: türkm: *öküz* “öküzçə”, özb: *köprik* “körpü” sözündən köpriçə “körpücük”; q-qalp: *jol* “yol” sözündən *jolşa* “kiçik yol”; uyg: *alma* sözündən “almiçə” (almacıq) yaranmışdır.

M.Önər bu şəkilçinin kiçiltmə mənalı isimlər yaratmadığını qeyd edir. Bu şəkilçi haqqında danışarkən o, *-ça, -çə* şəkilçisinin

-lık/-lik şəkilçisi ilə eyni funksiya daşdığını bildirir. Bizim fikrimizcə, bu fikirlər yanlışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu şəkilçi tatar, qırğız, qazax dillərində iki semantik mənalı isimlər yaradır. Məsələn, tat: *sabakça* “sap”, *sidekçe* “sidik”, *kabakça* “qa-

baq”, *yeşelçe* “səbzə”, *tökçe* “saç, tük”, *süzlekçe* “söz siyahisi, orikça “toxumcuq”, *barmakça* “əlcək”, qaz: *akşa* “pul”, *köpşe* “çoxluq” və s. qaz: *balıkşa* “balıqçıq”, *kitapşa* “proşur”, *yekeşe* “təklük”, *sarışa* “sarıca”, *sandıkşa* “sandıqca”, *ökizşe* “dana”, qır: *kudaça* “quda”, *beleşçe* “dağın döşü”, *klpça* “incə, nəfis” və s.

Türkiyə türkcəsində *-ça// -çe* şəkilçisi ilə yanaşı daha qədim variantı olan *-çak// -çek* şəkilçisi də işlənir. M.Önər qeyd edir ki, qədim türk dilində əvvəlcə *-çak* şəkilçisi olmuş, sonra ondan *-ça* şəkilçisi törəmişdir.

M. Önər şəkilçi haqqında fikirlərini bir az da genişləndirərək, *-çak* şəkilçisi ilə *-lık* şəkilçisinin qohum olduğunu qeyd etmişdir. Lakin öz fikrinin dəqiqliyinə hardasa özü də inanmır və bu müddəanı fərziyyə kimi irəli sürərək bu formulunu göstərir: *-çak-şak-lık*.

-sız// -siz// -suz// -süz şəkilçisi vasitəsilə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər düzəldilir. Məsələn: *evsiz, vətənsiz, yurdsuz* və s. Bu şəkilçi qədim türk abidələrində də işlənir [89, s.150].

-çılıq// -çilik// -çuluq// -çülük şəkilçisi Azərbaycan dilində son zamanlar formalaşan mürəkkəb şəkilçidir. Mücərrədlik mənası verən substantiv isimlər əmələ gətirir: *kasıbçılıq, rüsvayçılıq* və s.

-cığaz// -ciyəz// -cuğaz// -cüyöz şəkilçisi forma etibarilə müəyyən dərəcədə “*cıq*” şəkilçisinə oxşayır. Ola bilsin ki, “*çıq*” şəkilçisinə *az* feilinin əlavəsilə əmələ gəlmiş, “*q*” səsi “*ğ*” səsinə və “*k*” səsi “*y*” səsinə keçərək “*cığaz*”, “*ciyəz*” şəklində düşmüşdür.

- *cığaz* şəkilçisinə türk dillərində az təsadüf edilir. Başqa türk dillərində bu şəkilçi dilimizdəki *-cıq* şəkilçisi əvəzinə işlənir. Altay dilində bu şəkilçi “*çaqaş*”, “*çəke*” şəkillərində ifadə olunur, yalnız samitlə bitən adlara artırılır: oyrot dilində: *uul (oğul)-uulçaqaş (oğulcuq)*; *qıs (qız)-qısçaqaş (qızcıq)* və s.

-cığaz şəkilçisi *-cıq// -cıq* və *-az// -as* tərkiblərindən ibarətdir. Müqayisə edək: *qulaqcıq, gözçük*: *-az/-as* Azərbaycan dilində müstəqil olaraq işlənmir. Xakas və tuvin dillərində *-aş,-eş, -as/-es* şəkilçiləri kiçiltmə məzmununda müstəqil olaraq işlənir.

-*daş*, -*taş* şəkilçisi işlək olan şəkilçi sayılır. Əsas funksiyası cütlük, ortaqlıq və mənsubiyyət, bağlılıq ifadə etməsidir. Müasir türk dilində bu şəkilçinin yalnız qalın şəkilləri qalmışdır: *ırk-taş*, *arka-taş*, *yol-taş*, *sır-taş*. M.Ərgin bildirir ki, bu şəkilçi morfe-min incə şəkilləri yalnız bəzi qəlibləşmiş sözlərdə qalmışdır: *kar-deş*, *beydeş*, *gündəş*.

Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində -*daş*, *taş*, *diş* formaları mövcuddur. Türk dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də *yoldaşlıq*, *iştirakçı*, *həmyerlilik* mənası ifadə edir. H.Mirzəzadə göstərir ki, bu şəkilçi türk sistemli dillərin hamısında vardır [83, s.57]. Hələ keçən əsrin sonlarında K.Q.Zaleman yazırdı: “*daş*-şəkilçisi -*da+eş* hissələrindən ibarətdir. “*da*” ismin yerlik ha-lı, “*eş*” isə yoldaş, ortağ deməkdir” [83, s.58]. A.N.Kononov gös-tərir ki, bu şəkilçi morfem türk dilində söz kökünün son samitin-dən asılı olaraq, cingiltili samitlərdən sonra “*daş*”, *kar* samitlər-dən sonra “*taş*” kimi yazılır. H.Mirzəzadə bildirir ki, bu şəkilçi-nin “*diş*” variantı müasir dilimizdə olduğu kimi yalnız “*Kitabi-Dədə Qorqud*”un dilində təsadüf edir: “İki qardaş bir-birinə *sağ-diş* oldular”. “Bu affiksin əsas funksiyası –birgəlik ifadə etməyi-dir: türk: *yoldaş*; qaz: *joldas*; tat: *yuldaş*; qum: *akuldaş* “həm-kəndli”; qırğ: *cerdaş* “*yurddaş*” və s. Bu affiksin birinci tərəfi yerlik halın - *ta//tə* affiksidir, ikinci komponent toplu çoxluğun qədim affiksinin təzahürüdür” [83, s.130].

-*ı/-i//u//ü* şəkilçisi Azərbaycan dilində aşağıdakı mənaları ifadə edən sözlər şəkilçilər əmələ gətirir: 1. Musiqi havaları ifadə edən atributiv isimlər: *ceyrani*, *vağzalı* və s.; 2. Rəng bildirən ar-tibutiv isimlər: *şabalıdı*, *buğdayı* və s.; 3. Dad bildirən substan-tiv isimlər: *turşu*, *şirni* və s.; 4. Forma və xüsusiyyət bildirən ad-lar: *armudu*, *xurmayı* və s.; 5. Vaxtı ilə dilimizdə *igid*, *qoçaq*, *döyüşkən* mənasında işlənmiş “*qoç*” sözündən düzəlmiş “*qoçu*” [23, s.176].

K.Bəşirov bu şəkilçinin mənsubiyyət anlayışı yaratdığını qeyd etmişdir: *Tusi*, *Naxçıvani*, *Gəncəvi*, *Bakuvi* və s. [18, s.110].

-kı// -ki// -ku// -kü şəkilçi morfemi vasitəsilə zaman mənalı sifətlər əmələ gəlir: *axşamkı, düninki, bugünkü* və s. K. Bəşirov - *kı* şəkilçisində mənsubiyyət məzmununun -*lı* şəkilçisinə nisbətən daha güclü olduğunu qeyd edir. O, bunun səbəbini şəkilçi morfemlə yarana sözlərdə həm obyekt, həm də subyekt məzmununun mövcudluğu ilə əlaqələndirilir [18, s.110].

-*ınkı// -inki// -unku// -ünkü* şəkilçi morfemi bütün adlara əlavə edilərək onlarda mənsubiyyət, təkid mənası əmələ gətirir: *şağird-şağirdinki, mən-mənimki* və s. [49, s.74].

-*dakı// -dəki* şəkilçisi isim və əvəzliliklərə əlavə edilərək, məkan mənası əmələ gətirir: *dağ-dağdakı, ev-evdəki, mən-məndəki, sən-səndəki* . “*Qədim türk yazılı abidələrində -dakı² tam formalaşmış halda fəaliyyət göstərir, lakin -niki qovuşması formalaşma, təşəkkül mərhələsindədir. -biki funksiyaca -dakı morfeimin funksiyasına müvafiq vəzifə yerinə yetirir. Müasir Azərbaycan dilində -dakı qovuşuq birikmiş şəkilçidir və onun fəaliyyət dairəsi genişdir*”[46, s.162].

-*iltı// -ilti// -ultu// -ültü* şəkilçisi təqlidi sözlərdən isim yaradan morfemdir: *şap-şappıltı, in-inilti, xor-xorultu*.

-*cıl* şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində az da olsa, işlək olan bu şəkilçi XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində, demək olar ki, yox dərəcəsindədir. “*Əkinçi*” qəzetində orta əsr mənasında ortancıl zaman tərkibinə rast gəlinir” [15, s.121].

Müasir türk dillərində addan ad düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçilərin bir hissəsini də digər dillərdən keçmiş şəkilçilər təşkil edir. Bu qrupa fars, ərəb, rus, rumın, tacik, monqol dillərindən keçmiş şəkilçilərə rast gəlinir. Bundan öncəki fəsildə yad-mənşəli şəkilçi morfemlər bölməsində bu haqda geniş bəhs olunmuşdur.

Feildən ad düzəldən şəkilçilər addan ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən daha zəngindir. B.A.Serebrennikovun fikrincə, əvvəlcə feildən sifətlər yaranmışdır. Onlar hərəkətin nəticəsini ifadə etmişlər. “*Feildən yaranan qədim sifətlərin bu keyfiyyətləri onların substantivləşməsi üçün böyük imkanlar yaradırdı*” [96,

s.134]. Feildən düzələn adlar substantivləşmiş qədim feili sifətlərdən ibarətdir. Onlar (feildən yaranan adlar- Q.M.) feildən yaranan sifətlər olmuşlar. Türk dillərində feildən ad düzəldən şəkilçiləri komponentlərindəki samitlərə görə belə təsnif etmək olar: 1. Tərkibində *ğ-g-k* ünsürü olan şəkilçilər; 2. Tərkibində *-m* ünsürü olan şəkilçilər; 3. Tərkibində *-ç, -c* ünsürü olan şəkilçilər.

Müasir türk dillərində feildən ad düzəldən məhsuldar şəkilçilərə əsasən aşağıdakıları aid edirlər:

-aq, -ək, -ek, -q, -k şəkilçisi hərəkət alətinin adını bildirir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu şəkilçi qeyri- məhsuldar olaraq *-qorxaq* sözü tərkibində işlənmişdir: *Sarısaqqallı naçalnik demə, bir qorxaq inək* (S. Ə. Şirvani) [14, s.122]. “Əkinçi” qəzetində *-aq* şəkilçisi *-ax* feilinə qoşularaq maraqlı söz kimi görünən “axaq” düzəltmə sifətini əmələ gətirmişdir: *axaq yer* [15, s.122]. Digər türk dillərində bu şəkilçi məhsuldar şəkilçi kimi görünür. Feillərdən əşya adları düzəltməyə xidmət edən bu şəkilçi qədim türkcədən başlayaraq bu günümüzdə qədər bir çox şəkilçinin tərkibində aktivliyini fəaliyyətini qoruyub saxlamışdır: qədim türkcə: *biçel* “*bıçaq*”, *cığatayca*: *bölek* “*parça*”, *kesek* “*qurumuş palçıq parçası*”; qədim qıpçaqçada: *kışkırak* “*bağırçı*” və s. Altay dilində şəkilçinin *-ak// -ek* variantına da rast gəlinir: *tarak* “*daraq*”; qumuq: *kürek*, tat: urak, “ur” biçmək deməkdir. “Qap” örtmək feilindən türkmən dilində *qapak* sözü yaranmışdır. *Karba* “qarmaqlamaq” morfemindən şor dilində “karbak” *qarmaq* sözü yaranmışdır. Ola bilsin ki, bu affiks *-kı// -ki* affiksinin bir ixtisar variantıdır. Müasir qaqauz dilində *-ak// -ek* şəkilçisi feillə bağlı hər cür əşya və əlamət adı yaradır [166, s.111]: *kıvrak*; *konak* “qonaq evi”, *tutak* “sap”, *uçurdak* “çərçələnk”, *çemrek* “çevik”, *dernek* “toplantı” və s. Sözü gedən şəkilçinin müasir qırğız dilində dodaq ahənginə uyğun olan *-ak// -ek* variantı ilə yanaşı *-ok// -ök* variantı da görünür. Qıpçaq qrupu türk dillərində də bu şəkilçi aktiv halda sözyaratmada iştirak edir: qazax: *pışak* “*bıçaq*”, *töşek* “*döşək*”; qırğız: *konok* “*qonaq*”, *turak* “*dayanacaq*”, *ötök* “*dağ ətəyində çuxur*”, *çatak* “*gəcələnəcək yer*”, *şuu-*

durak “xışıldayan” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-ak/-ek/-k* variantlarında işlənir və qeyri-məhsuldar sayılır: *karmak* “qarmaq”, *kurek* “kürək”, *tırnak* “dırnaq”, *taynak* “dayaq”, *tilek* “dilək” və s. [199, s.177]. Qaraqalpaq dilində *ak, -ek* şəklində işlənir: *konak* “qonaq”, *turak* “yaşayış məskəni, orak “*oraq*” və s.

-ıq, -ik, -uq, -ük, -q, -k şəkilçisi feillərin sonuna artırılaraq vəziyyəti təsvir edən isimlər düzəldir. Çoxnövlü əşya adları yaranan bu şəkilçi tarix boyu türk dillərində aktiv bir mövqeyə malik olmuşdur. Vaxtilə ulu türkcədə *-ık// -ik* ilə feildən düzəlib hərəkətin nəticəsini bildirən sifətlər əmələ gəlmişdir: *-ık// -ik// -uk// -ük* və *-ığ, -ig, -uğ, -üg* ən məhsuldar şəkilçilərdən sayılır. Bunların eyni, yoxsa müxtəlif şəkilçilər olması məsələsində tədqiqatçılar arasında fikir ayrılığı mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, bu morfemlər bənzər şəkilçilərdir. Şəkilçi morfemin əsas xüsusiyyəti feildən həm isim, həm də sifət düzəldə bilməsi, fərqi-*ığ* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin müasir türk dillərində son samitini itirmiş formada, *-ık* şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərin isə son samitini saxlayaraq işlənməsidir. A.N.Kononov *-ğ, -ığ, -ık* şəkilçisinin akt, hərəkət nəticəsi, obyekt, subyekt, yer və alət bildirdiyini qeyd edir [229, s.88-89]. Sonralar sistemdən çıxmış, lakin əvvəlki mənasını əks etdirən izlər qalmışdır: türk: *bozuk*; tat: *aşık*; qum: *yırtık*. Bu feildən yaranan sifətlərdən bəziləri tədricən feili isimlərə çevrilmişdir [96, s.135].

Dil faktları sübut edir ki, bu şəkilçi əsasən sifətlər, bəzi hallarda isə isim düzəltmişdir. “*Tədqiqatlar göstərir ki, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin sonrakı inkişaf mərhələlərində -ıq, -ik- şəkilçisi forma və məzmunca elə bir dəyişikliyə uğramamışdır*” [24, s.42].

Qazax dialektində *-ıq* şəkilçisinin *-qı* variantı *bulan* feilinə qoşularaq, *bulanqı (bulanıq)* düzəltmə sifətini əmələ gətirmişdir. Tarixən çox fəal olan bu şəkilçi bugünkü müasir qırqçaq qrupu türk dillərində də fəaldır. Şəkilçi müasir qazax dilində *-ık, -ik* şəklində, qırğız dilində isə *-ık, -ik, -uk, -ük* variantlarında reallaşır:

qaz.: *tarak* “daraq”, *sızık* “cizgi”, *tilek* “dilək”, *bölik* “bölük”, *öksik* “hışqırtı”, *aşık* “açıq” və s.; qır.: *teşik* “deşik”, *kaçık* “uzaq”, *cirtik* “yırtıq”, *tunuk* “dur, şəffaf” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-ık/-ik* variantlarında təzahür edir: *teşik* “deşik”, *tırtık* “səpki”, *katık* “qatıq” və s. q-qalp: *tilek* “dilek”, *bakirik* “bağırçı”; alt: *tarak* “daraq” və s.

-qı, ki, -qu, -kü, -ği, -ki, -ğu, -gü- qədim türkcədə *-gu/-gü* şəklində söz yaradıcılığında iştirak etmişdir: *bıçgu* “*bıçaq*”, *iş-legü* “*işləmə*”, *kedgü* “*libas*”, *kurtulgu* “*xilas etmək, qurtulmaq*” və s. [162, s.81]. B.Serebrennikov bu şəkilçini modal mənalı affikslərin köməyi ilə yaranan isimlər sırasında göstərir və bu affikslərin köməyi ilə yaranan isimlərin hərəkətin icra edilmə mümkünlüyünü ifadə etdiyini qeyd edir [96, s.142]. Türk dillərində nümunələrə nəzər salaq: tat.: *pıçk* “*bıçkı*” mişar, yəni, pıç “*kəsmək*” morfemindən yaranıb. Alimin fikrincə, bu şəkilçi qədim türk feili sifət şəkilçisi olmuşdur. Qədim türk: *ıçku* “*o şey ki, onu içmək olar*”, şor: *kapkı* “*tələ*”, *işki* “*avar*” və s. [96, s.143].

Ə.Dəmirçizadə şəkilçinin ancaq bir neçə feildən isim düzəltmək üçün işləndiyini yazır: *Xan babamın guyə gisi qadın anamın sevgisi* [26, s.70]. *-kü, -gü, -qu, -ğu* vasitəsilə düzəlmiş sözlər uyğurca əsərlərin dilində də əks olunmuşdur: Məsələn, *inçkü -sükunət, əsən-səhət(əsəngü)* [15, s.87]. Şəkilçi XIX əsrin Azərbaycan ədəbi dilində o qədər işlək olmamışdır. Bir neçə feildən isim düzəltmək üçün istifadə olunmuşdur: *basqu, yangı, içki* və s.: *Heydər bəy: Kazakların həmişə Arazın qırağında pusqusu olur. (Axundov, 3, 71); Pusqu üçün girdi küpün dalına* (Əzim Şirvani 3, s.71) [15, s.70].

-ı/-i/-u/-ü şəkilçisi feillərdən isimlər əmələ gətirən şəkilçidir: *yazmaq-yazı, çəkmək-çəki, dolmaq-dolu, sürmək-sürü* və s. Adlardan təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilçidir: *bərk-bərkimək, ağır-ağırmaq, təng-təngimək* və s. [49, s.71]. Qeyri-məhsuldar morfem sayılır. Şəkilçinin etimologiyası ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. A.N.Kononov şəkilçinin etimologiyasını sxemlə

göstərmişdir: -ı < -ğ /-gı; ı < -ğ g [231, s.94]. A.fon Qaben və A.M.Şerbak isə bu şəkilçini feili bağlama şəkilçisi kimi təqdim edir.

Sözü gedən şəkilçini R.Melioranski -*qu*, S.Ə.Cəfərov və N.A.Baskakov -*ıq* şəkilçisi kimi təqdim edir [198, s.178].

-*tı*,-*ti*,-*tu*,-*tü*: şəkilçisi qədim türk ləhcələrində bir neçə nümunədə görülməkdədir. Qıpçaqçada: *karaldu* “qaraltı”, *öbdü* “öymək”, *yuyundu* “çirkli su”. Qədim dövrlərə nisbətən bu gün qıpçaq qrupu türk dillərində daha çox təsadüf olunan şəkilçi müasir qazax dilində -*dı*/-*di* şəklində, qırğız dilində isə -*dı*/-*di*/-*du*/-*dü* variantlarında işlənir: qaz: *juvındı* “it yalı”, *sıpirındı* “sü-pürüntü”, *sarkındı* “yemək qalığı”, *aşırandı* “övladlıq”, *kurandı* “toplam” və s. qır: *carıl* “yarısı”(car-yarmaq), *urandı* “xaraba”, *çıqındı* “satılıq heyvan”, *kirindi* “yad bir ailəyə qatılan kişi” və s. Müasir altay dilində bu morfoloji göstərici -*tı*/-*ti* variantlarında işlənir. *Tı*/-*ti* morfemli feildən yaranan, qədim sifətdən törəmiş isimlərə türk dillərində tez-tez təsadüf olunmur. Lakin bununla belə türk dillərində az da olsa bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər vardır: türk: *belirti* “əlamət”, azərb: *qabar-qalxmaq* morfe-mindən qabartı.

-*n*/-*ın*/-*in*/-*un*/-*ün* şəkilçisi tarix boyunca, az da olsa, söz-düzəltmədə iştirak edən şəkilçidir. Qədim türkcə: *tütün* “tütün”, *eşin* “yel, külək” və s. Çağatayca: *çakın* “ışıq, parıltı”, *kalın* “saysız, çox”, *yağın* “yağmur”, *tuğun* “düyün” və s.; qədim qıpçaqca: *biçin* “əkin biçilməsi”, *kelin* “gəlin”, *tıkın* “loxma” və s. Müasir qırğız dilində digər qıpçaq dillərindən fərqli olaraq bu şəkilçinin -*an*, -*en* variantları da görünməkdədir: *kiraan* “çevik” (quş, pişik haqqında deyilir.), *bulaan* “talan”, *çqaan* “tanınmış”, *cıqaan* “axar suyun qıvrıldığı, başqa səmtə axdığı yer”, *şileen* “tədbir” və s. [162, s.92]. qaz.: *julin* “ömürlük”, *korqan* “qala, kurqan”, *jasırın* “gizli”, *tıqın* “tıxac”, *savın* “süd verən heyvan” və s. qır.: *egin* “əkin”, *caon* “yağmur”, *ürkün* “təlaş, panika” və s. Sözü gedən morfoloji göstərici müasir noqay dilində -*ın*, -*in* variantlarındadır: *uzın* “uzun”, *yasırın* “sirli, gizli”, *yayın* “yayıl-

mış” [199, s.55] və s. N.A.Baskakov bu şəkilçinin *-qın// -qin// -kın// -kin* morfoloji göstəricisinin fonetik inkişafı nəticəsində əmələ gəldiyini yazır [198, s. 398]: *eqin* “əkin”, *djyin* “yığın”, *kelin* “gəlin”, *suvsın* “içki”, *şıqın* “çıxar, xərc” və s.

“*Ancaq samitlə bitən təkhecalı, bəzən də ikihecalı feillərə əlavə edilir və sözdüzəltmə dairəsi getdikcə məhdudlaşır: sağın, axın, içim, udum, qoşun, gəlin və s.*” [24, s.179]. Bu şəkilçinin etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Sözü gedən şəkilçinin M. Xabıçev –*ğın*, S. Cəfərov –*ın* qayıdış şəkilçisindən törəndiyini qeyd edir.

-qan, -kən, -ğan, -kən şəkilçisi vasitəsilə müxtəlif mənaya malik adlar əmələ gəlir: “a) bir hərəkəti əlamət kimi əks etdirən sözlər: məsələn: *çalışqan, qudurğan, döyüşkən və s.*; b) bir hərəkətlə məşğul olmaq xüsusiyyətinə malik substantiv heyvan adları: məsələn: *çalağan, kəsəyən və s.*; c) bir hərəkəti özündə bilavasitə və ya əlamət kimi əks etdirən sözlər; məsələn: *burulğan, sürüşkən, yarılğan və s.*” [198, s.180].

XX əsrin əvvəllərində bu kimi sözlər digər sözlərlə əvəz olundu. Məsələn, *işılqan- lampa, atılqan- neftlampası* ilə əvəzləndi.

*-ış*⁴ şəkilçisi hərəkəti adlandırmaq üçün işlədilir və qədim türk dönmindən bu günə qədər türk dillərində geniş işlənir. Qədim türkcə: *uruş* “savaş”, *küsüş* “arzu, istək”, *busuş* “kə-dər”, *slğlş* “sıxını”, *tegiş* “təmas” və s. Müasir qazax dilində ənənəvi hal alan və bu dilə xas *-ş>-s* səs dəyişməsinə uyğun olaraq bu dildə şəkilçinin *-ş* variantı da işlənir: qaz: *aykaş* “mücadilə”, *talas* “mübahisə”, *jüginis* “rica, arzu”, *tuvis* “qardaş”, *tanış* “tanış”, *keliş* “anlaşma” və s. qır: *soguş* “savaş”, *okuş* “təhsil”, *süylöş* “danışiq”, *atkarılış* “bacarma, icra etmə” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-ış/-iş* variantlarında işlənir: *kuvaniş* “otradə”, *korkınış* “qorxunc”, *tayaniş* “dayaq” və s. q-qalp: *yotiniş* “xahiş” və s.

Qədim türk dilində *-ış*⁴ şəkilçisi hərəkətin qarşılıqlı icrasını bildirməklə yanaşı hərəkətin nəticəsini də bildirir: *alkış, karğış*,

ülüş və s. *-ış* şəkilçisi yalnız feillərlə omonim olan isimlərin tərkibində nəzərə çarparaq, icra olunan hərəkət prosesinin adını bildirir. Eyni zamanda feildən ad düzəldən müstəqil şəkilçi kimi işlənmişdir. Onunla düzələn sözlərdə qarşılıq mənası olmur. Hərəkət adı bildirən şəkilçi kimi işlənərək *-ış* qrammatik şəkilçiyə yaxınlaşır, bütün feillərə artırılır. *-ış*⁴ şəkilçisinin ad düzəltmə funksiyası Orxon abidələrində sabitləşdiyini müşahidə etmək olur. İlk dövrlərdə Uzun müddət *-ış*⁴ şəkilçisi qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi işlənmişdir. Lakin bununla belə abidələrimizdə bu şəkilçiyə rast gəlinir. Qədim türk dilində bu şəkilçi ilə düzələn müxtəlif yer alır: *okşaş* “oxşarlıq”, *yügrüş* “qaçış”, *olturuş* “yığıncaq”, *biliş*, *iniş* və s. Orxon abidələrində yalnız bir neçə yerdə işlənir şəkilçinin yaratdığı məna iki çalarda görünür: 1) hərəkətin qarşılıqlı icrası; 2) hərəkət prosesinin adı.

Müasir uyğur, özbək, türkmən, qırğız dillərində *-ış*⁴ şəkilçisi daha məhsuldardır. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş sözlər hərəkət adları hesab olunur. Çünki bu dillərdə *-ış* şəkilçisi bütün feillərə artırıla bilər. Bir növ məsdər şəkilçisi kimi çıxış edir: Altay dilindəki nümunələrə nəzər salaq: *keliş* “gəliş”, *biçiş* “yazı”, *uçuş*, *taskaduruş* “məşq”, *tipildeş* “döyüntü” və s. [278, s.665]. Türkiyə türkcəsində də *-ış* morfemi qrammatik şəkilçiyə yaxınlaşır: *bilmeyiş* “bilməmək”, *gülmeyiş* “gülməmək” [132, s.110]. Bunu 3-cü mərhələ hesab etmək olar. Şəkilçinin məhsuldarlığı artmış, işlənmə dairəsi genişlənmiş, hərəkət adı bildirən şəkilçiyə çevrilmişdir. *-ış* şəkilçisinin etimologiyası haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur ki, onlar iki qismə bölünür. Bildiyimiz kimi, *-ış* şəkilçisi qarşılıq növü bildirəndə qrammatik, hərəkətin və prosesin adını bildirəndə isə leksik şəkilçi kimi görünür. Bu zaman ortaya bir sual çıxır. Bəs bunlardan hansı birinci yaranmışdır? Təbii ki, əvvəl hərəkət və prosesin adını bildirən leksik şəkilçi funksiyasında işlənən *-ış* morfemi yarandığını deyə bilərik. Çünki türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinə nəzər saldıqda görürük ki, qrammatik şəkilçi leksik şəkilçiyə çevrilə bilər. Lakin leksik şəkilçinin qrammatik şəkilçiyə çevrilməsi faktlarına, de-

mək olar ki, rast gəlinmir. Bu mənada deyə bilərik ki, ilk öncə qrammatik *-ı*ş morfemi yaranmış, sonra leksik şəkilçiyə çevrilmişdir.

Bu şəkilçi əvvəlki dövrlərdə yazılan abidələrin dilinə nisbətən, sonralar getdikcə məhsuldarlığını artırmışdır. XIX əsr ədəbi dilində də bu şəkilçi həmin mənada çıxış etmişdir: *qarğış, öpüş, yürüş, söyüş, yanış, dönüş, baxış* və s. [15, s.69].

Türk dillərində sözyartma prosesində iştirak edən şəkilçi morfemlərdən biri də “*-ma, -mə*” şəkilçisidir. Bu şəkilçi türk dillərində özünü həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici şəkilçi kimi büruzə verir. Bu morfemin türk dillərindəki mövqeyi mübahisəlidir. Bəzi alimlər bu şəkilçini sözdüzəldici, bəziləri sözdəyişdirici, bəziləri isə formadüzəldici şəkilçi kimi səciyyələndirir. Orxon-Yenisey abidələrində işlənmə şəklindən başlayaraq bu morfem həm sözdüzəldici, həm də sözdəyişdirici mövqeyi nümayiş etdirmişdir.

Müasir dilimizdə *-ma, mə* şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bir sıra sözlər vardır ki, onların əmələ gəlməsi, inkişafı uzun bir dövr tələb etmişdir: *süzmə, bağlama, dolma, bozartma* və s. A.N.Kononov, N.K.Dmitriyev, S.Cəfərov, H.Mirzəzadə, M.Ərgin və başqaları isim düzəldən *-ma, -mə* şəkilçisinin məsdər şəkilçisi olan “*maq, mək*” ilə eyni mənşədən olması fikrini irəli sürmüşlər. “... bir tərəfdən həmin şəkilçinin ancaq feil köklərinə bitişməsi, digər tərəfdən yenə həmin şəkilçinin tam forması olan *-maq, -mək* şəkilçisinin isim əmələ gətirməsi, ismə yaxınlaşması *-ma, -mə*nin *-maq, -məklə* bir mənşədən olduğunu təsdiq etməyə əsas verir. Bu gün dilimizdə işlənən “*çaxmaq, yemək, basmaq və ya isitmə, büzmə* və s. sözlər hər iki vəziyyətdə düzəltmə isimlər kimi izah edilir” [83, s.69]. H.Mirzəzadənin fikrincə, *-ma, -mə* şəkilçisi XVIII əsrdən sonra daha məhsuldar olmuşdur. XX əsrin əvvəllərindən isə törədici rolu artmışdır.

Müasir türk dilində *-ma, -mə* şəkilçisi Azərbaycan dilindəki eyni funksiyayı yerinə yetirir. Şəkilçi göz önündəki hərəkəti canlandırmayan, hərəkətin özünü deyil, o hərəkətlə edilən işi

ifadə edən morfoloji göstərici kimi özünü göstərir. İş də hərəkətə görə bir növ əşyadır: *dolma* kalem, damdan *düşmə* laf, *yapma* hareket və s. B. Atalay da *-ma²* şəkilçisinin feil köklərinə əlavə olunaraq isim və sifətlər yaratdığını qeyd etmişdir. İsim- *saçma* (ov üçün istifadə olunan qurşun). Digər türk dillərində də bu şəkilçi aktiv mövqeyə malik olmuşdur: xak.: çarba “yarma”, “bölmək”; tat.: *bülmə* “otaq” yaranmışdır; qır.: *kesme* “əriştə”; türkm: *kızartma* “qızartma”; qaz: *tokma* “parça”. Qədim türkcədə *-pa//pə* fonetik cildində olmuşdur. Sonralar başlangıç “*p*” samiti “*b*” samitinə keçmişdir. Və müvafiq olaraq *-ba//be* forması törəmişdir. Bu formalar Sibir türklərinin dillərində daha çox saxlanmışdır: *pur*-bükmək feilindən şor dilində “*purba*” üzük, *sözür* “sürümək” morfemindən altay dilində *sözürbe* “tor” sözü yaranmışdır. *-pa//pe* affiksinə qazax və noqay dillərində də rast gəlinir. *Kos* “qarışdırmaq” morfemindən qazax dilində *kospa* “qarışıq”, *tart* “dartmaq” morfemindən noqay dilində *tartpa* “qutu” sözü yaranmışdır.

Müasir tatar dilində sözü gedən şəkilçiylə düzələn sözləri iki qismə ayırmaq olar:

1. İş və hərəkət nəticəsində meydana çıxan sözlər: *korılma*, *küpertme*, *ereme*, *çabırtma*, *katnaşma*, *ubılma* və s.

2. Bir işi görən əşya bildirən sözlər: *kaptırma*, *bastırma*, *kaplama* və s.

Bir çox xüsusiyyətlərinə görə türk dillərində xüsusi mövqeyə malik olan çuvaş dilində də şəkilçi morfem çox məhsuldardır. Bu şəkilçi ilə düzəlmiş iş, hərəkət adı bildirən isimlər çuvaş dilində sıx şəkildə işlənməkdədir: *şapışma* “çarpışma”, *şıvırma* “uyuma”, *işleme* “işleme, çalışma”, *şillenme* “qızma”, *kalama* “danışma, anlatma”, *kayma* “getmə”, *kireşme* “mücadilə etmə”, *kurma* “görmə”, *kürenme* “darılma”, *pıhınma* “darılma” və s.

“*Dilin indiki səviyyəsində ayrı-ayrılıqda hər bir budaq morfemin potensialından danışa bilərik. Lakin diaxron aspektdə məsələyə yanaşanda sinkretik vahiddən törəyən morfemin müstəqilləşməsi, morfoloji cəhətdən tam motivləşməsi, ayrıca potensiya*

mənbəyinə çevrilməsi faktı ilə qarşılaşırıq. Məsələn, müasir Azərbaycan ilində -ma³ şəkilçisi feillərə artırılaraq aşağıdakı potensial mənalara malikdir:

- 1. Feillərə qoşularaq prosesin gedişini bildirir;*
- 2. Feillərə artırılaraq tamamlanmış, başa çatmış prosesi bildirir;*
- 3. Vasitə, obyekt və nəticə bildirən isimlər yaradır” [46, s.111].*

V.Aslanovun *-ma, -mə, -maq, -məq* şəkilçisi ilə də bağlı fikirləri maraq doğurur. Sözü gedən şəkilçi ilə düzələn sözlərin əksərinin kökü bu gün müstəqil mənalı feil kimi mövcud olmadığından, belə sözləri bəzən müasir dil nöqteyi- nəzərindən düzəltmə deyil, sadə sözlər hesab edirlər. Konkret məna almış bu sözlərin kökü bəzən ən qədim yazılı abidələrdə və qohum dillərdə belə mühafizə olunmadığı üçün bunların köklərinin verdiyi mənanı izah etmək çox çətin olur. Bu tip sözləri V.Aslanov 3 qrupa ayırır:

1. Kökü müasir dilimizdə, dialektlərimizdə və yazılı abidələrimizdə müstəqil şəkildə mühafizə edilməmiş sözlər: barmaq, uçmaq (cənnət), oymaq (el oba), başmaq, qaymaq, çomaq və s.

2. Kökü müasir dilimizdə, dialektlərimizdə və yazılı abidələrimizdə müstəqil şəkildə işlənməyən, lakin başqa düzəltmə sözlər üçün əsas rolunu oynayanlar: toxmaq, yaşınmaq, yaşırmaq, qarmaq, sürmə və. s. S.Cəfərov *qarmaq* sözünün *bərkimək* mənasına yaxın bir mənada işləndiyinin həqiqətə çox uyğun olduğunu deyir . V.Aslanov S.Cəfərovun bu fikrinə qarşı çıxaraq, qarmaq sözünün əslində *qapmaq* leksik vahidindən əmələ gəldiyini qeyd edir. 3.Kökü müasir dilimizdə və abidələrimizdə müstəqil feil kimi işlənən sözlər: *qovurma, çağmaq, isitmə, qızdırma, çatma* və s.

-*qun*⁴ əşyanın hal və vəziyyətini bildirmək üçün feil köklərinin sonuna artırılaraq sifət düzəldən məhdud dairədə inkişaf edən bu şəkilçi məhsuldar olmamışdır: *pozğun, yorğun, basqın* sözlərində bu şəkilçi işlənmişdir.

-*iz, z-* A. N. Kononova görə ən qədim şəkilçilərdən olan

[231, s.94] bu morfem “hərəkətin nəticə” sini bildirən sözlər əmələ gətirir. -z şəkilçisi sifətlərin düzəlməsində də iştirak edir. Tonyukuk abidəsində A. fon Qaben *səmiz* sözünü “kök”, C. Klousun *semri-yağlanmaq, kökəlmək* feili ilə bağlayır. O zaman belə ehtimal irəli sürmək olar ki, bu şəkilçi hərəkətin nəticəsini bildirir [301, s.120]. K.Brokelman bu sözün -z şəkilçisi ilə düzəldiyini göstərmişdir. M. Kaşğaridə işlənən “baz” (yad, yadelli) sözü -ba kökündən yaranmışdır. -ba feili XIII əsrdən “bağla” sözü ilə əvəz olunmuşdur. Qədim türk dilində “yağız”(qəhvəyi, tünd rəng), uçuz (asan) sözlərində bu şəkilçinin izləri yaşayır.

V.Aslanovun tədqiqat apardığı sözdüzəldici şəkilçilərdən biri də -ağu//-əkü şəkilçi morfemidir. Ən qədim mürəkkəb formalı və məhsuldar olmayan bu sözdüzəldici şəkilçi, fonetik cəhətdən tamam dəyişmiş, düzəltmə sözün tərkibində daşlaşaraq ya -ov//-öv şəklinə düşmüş, ya da düzəltmə sözün kökü ilə qaynayıb-qarışmışdır. -ağu//-əkü şəkilçisi ilə düzələn sözlərin bir çoxu dilimizdən çıxmışdır. Bu sözlərə ancaq yazılı abidələrdə rast gəlirik. Abidələrdə *biləgü*, -*bilə*, *boğ*, *qaşı* *buxağı*, *qaşağı* şəklində rast gəldiyimiz sözlər, şübhə yox ki, zaman keçdikcə -*bülən*, *bu-xov*, *qaşov* şəklinə düşmüşdür. Müasir dilimizdəki -*qırov*, *buzov*, *kösöv* kimi sözlər, hətta *tiyuq* ismi də -ağu//-əgü şəkilçisi ilə yaranan isimlərdəndir. Müasir dilimizdə *saxta* müasir türk dilində *çox* mənasını verən *bayağı*//*boyağı* sözündə də bu şəkilçinin rüşeyminə rast gəlirik [9, s.107].

-inc//-inc//-unc//-ünc: V.Aslanovun fikrincə, -inc// -inc// -unc// -ünc mürəkkəb və məhsuldar olmayan şəkilçidir. Alim güman edir ki, bu şəkilçi hələ lap qədimlərdə ahəng qanununa uyğun olaraq -*ınc* kimi işlənərək mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirir: *qorxunc*, *qaxınc*, *sevinc*, *sağınc* və s. Bu sözlərdə kök ilə düzəltmə söz arasında semantik əlaqə aydındır [9, s.108]. Lakin bu əlaqəni qılinc sözündə görmürük. *Qıl* feili ilə həmin feildən düzələn və konkret əşya adı bildirən bəzən abidələrimizdə *qılinc* deyil, *qılıc* kimi işlənən düzəltmə isim arasındakı semantik əlaqənin müasir dil nöqtəyi-nəzərindən nə qədər uzaq olduğu göz

qabağındadır.

Türk dillərinin morfoloji yolla söz yaradıcılığında addüzəltmə ən məhsuldar üsullardan sayılır. Bütün türk dillərində ad düzəldən leksik şəkilçilər istər sayca, istərsə də məhsuldarlığına görə ən intensiv şəkildə istifadə olan şəkilçi morfemlərdir.

3.5. Türk dillərinin söz yaradıcılığında hərəkət bildirən düzəltmə sözlər

Türk dillərində düzəltmə feillər müxtəlif nitq hissələrinin (isim, sifət, say, əvəzlik, feili sifət və s.) sonuna feil düzəldən şəkilçilərdən birini əlavə etməklə yaranır. Ad düzəldən şəkilçilərə nisbətən feil düzəldən şəkilçi morfem nisbətən azdır. Türk dillərinin tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, türk dillərinin bütün dövrlərində feil düzəldən şəkilçilər işlək olmuşdur. Lakin sabit şəkilçilərlə yanaşı bir sıra feil düzəldən şəkilçilər tarixi yazıların dilində passiv mövqe nümayiş etdirir. Bəlkə də, bu şəkilçilər türkçənin əvvəlki inkişaf mərhələsində məhsuldar olmuş, sonralar öz məhsuldarlığını azaltmışdır. *“Həmin şəkilçilərin söz-feil yaratmaq qabiliyyətinin zəifləməsinin tarixi bir neçə əsr bundan əvvəl başlamışdır”* [83, s.95]. Ümumiyyətlə, feil dildə başqa nitq hissələrinə nisbətən özünə xas əlamətlərlə daha çox fərqlənən bir kateqoriya olduğundan onun söz yaradıcılığı prosesi də (feildən feil düzəltmə) maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Feildən feil düzəldən şəkilçilərin iki mühüm funksiyası meydana çıxır:

1. Yeni məfhum əmələ gətirir;
2. Hərəkətin obyekt və subyektlə olan əlaqəsini müəyyənləşdirir.

Bu mənada feildən feil düzəldən şəkilçiləri leksika və qrammatika arasındakı sıx əlaqəni daha əyani göstərən dil ünsürləri hesab etmək olar. Q. Kazımovun feildən feil düzəldən şəkilçilər haqqında maraqlı fikirləri mövcuddur ki, bu mülahizələrə söykənib dildə həmin şəkilçilərin mövqeyini təyin etmək mümkündür: *“Son dövrlərdə təsirlik və növ şəkilçiləri feildən feil düzəldən şə-*

kilçilər kimi verilir. Təsirlik və növ şəkilçiləri bir sistem halında feildən feil düzəldən şəkilçilər kimi verilsə, o zaman məntiq tələb edir ki, təsirlik və növ anlayışları, təsirlik və növ mənaları feil düzəldicilik sisteminə daxil edilməli, düzəltmə feillərin məna xüsusiyyəti kmi öyrənilməlidir. O zaman adlardan feil düzəldən şəkilçilərdə də bu cür mənalara axtarmaq məntiqi olardı və əslində, mümkündür də” [54, s.173]. Z.Qorxmazın müasir türk dilinin morfolojiyasından bəhs edən kitabında türk dilində feillərdən feil yaradan 27 şəkilçi göstərilir [157, s.136]. Əhməd B.Ərcilasun “Qutadğu Bilig” in qrammatikası” adlı əsərində feildən feil düzəldən 21 şəkilçi göstərmişdir [127, s.215].

Ən məhsuldar feil düzəldən şəkilçilər kimi *-la, -lan, -laş, -lat* morfoloji formantları göstərilir. Şəkilçi müasir türk dillərində ən məhsuldar morfemlərdən sayılır. Onun vasitəsilə başqırd dilində 600, özbək dilində 1100 feil əmələ gəlir.

Müasir Azərbaycan dilində üç cür *-la// -lə* şəkilçisi var. Birincisi nəinki dilimizdə, bütün türk dillərində ən məhsuldar şəkilçi olan adlardan feil düzəldən morfoloji göstəricidir. Lakin bundan başqa Azərbaycan dilində adlardan tərzli hərəkət zərfi düzəldən *-la// -lə* şəkilçisi və feillərdən feil düzəldən *-la// -lə* morfoloji göstəricisi mövcuddur ki, sonuncu ikisi qeyri-məhsuldar morfem sayılır. Adlardan feil düzəldən ən məhsuldar şəkilçidir və başqa şəkilçilərin əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Bu şəkilçinin *-lar, -lər* şəkilçisi ilə qohum olduğunu iddia edənlərin qəti əleyhinə olan S.Cəfərov isə bu morfoloji göstəricilər arasında yalnız səs uyğunluğunun olduğunu söyləyir [21, s.104].

Türk dillərində adlardan feil düzəltmək üçün köməkçi feillərdən istifadə olunur. Bu o deməkdir ki, feilsiz addan feil düzəltmək qeyri – mümkündür. Deməli, adlardan feil düzəldən şəkilçilərin mənşəyini adlara məxsus şəkilçilərdə deyil, köməkçi feillərdə axtarmaq lazımdır. Türk dillərində *eləmək* köməkçi feili vardır. Bildiyimiz kimi, dilimizdə başqa dillərdən keçmiş sözlərdən feil düzəltmək üçün *eləmək (etmək)* köməkçi feili işlənir: *təmir elə, razı elə* və s. Azərbaycan dilində *-la// -lə* şəkilçisi ilə

düzəlmiş sözlərin digər türk dillərində *eləmək* feili ilə düzəltdiyinin və yaxud əksinin şahidi oluruq: q-qalp.: *tezle* “tez ele”, *birgelele* “birgə elə” və s.

Bu şəkilçinin etimologiyası haqqında H.Mirzəzadənin fikirləri S.Cəfərovlə üst-üstə düşür. Alim öz mülahizələrini təsdiqləmək üçün tarixi abidələrdən bu nümunələri gətirir: “...*olmuş vəqiələrin qamu hekayətlədi...Oğuz bəylərinin qonaqlardı...siz var ikən ab avladı, quş quşladı. Oğuz bəyləri bir yerə gəlib yığnaq olmaqla başladı* (“*Kitabi -Dədə Qorqud*”). *Bu mürəkkəbli, şübhəsiz, get-gedə sadələşərək, tərkib daxilində olan müstəqil bir ünsürə, yəni şəkilçiyə çevrilmişdir*” [83, s.209].

Bu şəkilçinin sözlərin kökünə artırılaraq yeni söz kökü əmələ gətirmə halları da mövcuddur. Buna əsasən arxaik sözlərdə təsadüf edilir: *danla, saxla, ağla, söylə* və s. Azərbaycan dilində *-la//lə* şəkilçisi vasitəsilə ən çox isimlərdən, az miqdarda isə sıfətlərdən, say və nidalardan feil düzəlir: *göz-gözlə, daş-daşla, yağ-yağla; pis-pislə, qara-qarala, təmiz-təmizlə* və s. S. Cəfərov saydan düzələn feillər içərisində *cüt-cüttə* sözünü göstərir. Halbuki, *cüt* say deyil, numerativ sözdür. Nidadan düzələn feillər: *-gur-gurla, siz-sızla, püf-püflə* və s. Addan feil düzəldən bu şəkilçi dilimizin bütün dövrlərində məhsuldar olmuşdur.

“*Bu şəkilçi türk dilində qədimdən bəri həmişə eyni qalmışdır. Bəzən saitlərin yerinin dəyişdiyiinin şahidi oluruq: baş-lı-yor (<baş-la-yor), ince-li-y-en (<ince-le-y-en) nümunələrində olduğu kimi. Bu dəyişiklik şəkilçinin özü ilə əlaqəli olmayıb orta hecadakı mövqeyindən və “y” samitinin təsiriylə yaranan dəyişiklikdir*” [132, s.71].

Qazax və qırğız dilində saitlə və -v, -y samitləri ilə bitən kök və başlanğıc formalarından sonra eyni *-la//le* şəkli işlənməkdədir. Digər samitlərlə bitən kök və əsaslar samit ahənginə daxil olur. Cingilti samitlərdən sonra *-da//de* kar samitlərdən sonra *-ta//te* işlənir. Qazax və qırğız dilində özünü göstərən bu samit ahəngi tatar dili üçün xas deyil. Samit ahəngi ilə olan hər üç şəkil qırğız dilində dodaq ahənginə tabe olur.

Türkiyə türkcəsində isimə *etmək* yardımçı feilinin artırılması ilə düzələn bir sıra iş, hərəkət adları qaqaüz dilində ismə *-la/-lə* şəkilçisinin artırılması ilə yaranır: qaq.: *cezala* - türk dilində: *ceza vermək* - Azərb.: *cəzalandırmaq*; qaq.: *haberle*; türk dilində: *“haber vermek”*; Azərb.: *xəbər etmək/vermək*; qaq.: *ımdatla* – türk: *ımdat etmək, yardım etmək*; Azərb.: *kömək etmək*; qaq.: *ızmetle-türk: hizmet etmek*; azərb.: *xidmət etmək* [166, s.110].

Müasir uyğur, özbək, noqay, qaraqalpaq; Sibir tatarlarının, türkmən, qaqaüz, tatar, qazax, qırğız dillərində bu morfem bütün türk dillərində olduğu kimi çox məhsuldardır: uyğ.: *közle* “gözləmək”, *sözle* “danışmaq”, *işle* “işləmək”, *bagla* “bağlamaq”, *sapla* “saplamaq”, *başla* “başlamaq” və s. [152, s.99]; özb.: *alqışlä* “alqışlamaq”, *ärälä* “aralamaq”, *başlä* “başlamaq”, *çämbärlä* “çəmbər içinə almaq”, *qolläb-qoltiklä* “dəstəkləmək”, *ärzänlä* “ucuzlaşmaq”, *qärälä* “qaralamaq” və s. [167, s.21]; noq: *basla* “başla”, *kozle* “gözlə”, *tisle* “dişlə”, *bavla* “bağla”, *tuymele* “düymələ”, *tuzla* “duzla”, *suvla* “sula”, *sabınla* “sabunla” və s. [199, s.205]. *Basla* “başla”, *kozle* “gözlə”, *tisle* “dişlə”, *bavla* “bağla”, *tuymele* “düymələ”, *tuzla* “duzla”, *suvla* “sula”, *sabınla* “sabunla” *tisle* “dişlə”, *oranla* “razmeşat”, *tuzla* “duzla” və s. [199, s.205]: *q-qalp: işte* “işlə”, *kara* “qarala” [162, s.308]; *ayla* “fırlanmaq, əhatə etmək” [308, s.54]; Sib.tat: *uyula* “düşün”, *taşla*, *otsla* “ovucla”, *qoyaşla* “günə vermək”, *küsle* “göz dəymək”, *nəzər atmaq* “pikle”, *qapat* “kilidlə”, *pebeyle* “bəbələ, uşaq doğ”, *bilgile* “qərarlaşdırmaq. Təyin etmək”, *köyle* “mahnı söyləmək”, *üpkele* “hırlən” və s. [114, s.224]; *başla* “başlamaq”, *belgile* “işarələmək”, *bölekle* “parçalara ayırmaq”, *eyele* “sahib olmaq”, *öölle* “islatmaq”, *sözle* “danışmaq”, *taşla* “atmaq, fırlatmaq” [143, s.79]; *bol-la-t* “çoxalt”, *kanat-la-n*, *yufka-la-d-ar*, *dost-la-ş*, *pay-la-ş*, *bir-lə-ş* və s. Qeyd edək ki, bu şəkilçi müasir qaqaüz dilində rus və qərb dillərindən keçən sözlərə də əlavə edilir: *kolleksiyala*, *sudla*, *simbolla* və s. Qaqaüz dilində: *sudla*. Bildiyimiz kimi, *sud* məhkəmə deməkdir. Qaqaüz dilində “*məhkəmə etmək*” ifadəsi *sudla* şəklində reallaşır. Başqa bir misala baxaq: *simbolla-simbol yaratmaq*.

Qaqauz dilində bu şəkilçi təqlidi sözlərə əlavə olunaraq feillər yaradır: *brınna* “vızıldamaq”, *cıvla* “civildəmək” və s. tat.: *ımla* “işarət etmək”, *nazla* “nazlanmaq”, *cirle* “dəfn etmək”, *kabatla* “təkrar etmək”, *bugazla* “boğazını kəsmək”, *imle* “müalicə etmək”, *sonla* “gec qalmaq”, *celle* “mərhəmət etmək” və s.; qaz.: *addımda* “addımla”, *mayla* “yağla”, *jündə* “dəvənin yununu qırmaq”, *tuzada* “duzla”, *bızavla* “buzovu doğuzdurmaq”, *noktala* “ata başlıq taxmaq”; qır.: *bayla* “bağla”, *işte* “işlə”, *taşta* “daşla”, *ayıpta* “günahlandırmaq”, *otto* “otlamaq”, *takala* “nalla”, *ukta* “yuxula” və s.

Tərkib etibarilə *-la/-lə* və qarşılıq növü əmələ gətirən “ş” ünsüründən əmələ gələn bu şəkilçi XIX əsr ədəbi nümunələrində də rast gəlinir. “ş” ünsürü bir sıra feillərdə artıq daşlaşdığından onları tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyil. Azərbaycan dili faktlarından məlum olur ki, bu şəkilçi *-la/ -lə, -lan // -lən, -laş // -ləş* şəkilçilərindən az məhsuldar olmuşdur. Lakin XIX-XX əsrin ədəbi dilində bu şəkilçilərlə düzələn sözlərin sayının artması müşahidə olunur. Xüsusilə, bir sıra substantiv isimlərə əlavə edilərək qarşılıq mənası ifadə edən feillər düzəlmişdir [15, s.73]: *qucaqlaşmaq, yaxınlaşmaq, yavuqlaşmaq, qabaqlaşmaq, məsləhətləşmək, hesabləşmaq* və s. “*-la/-lə*” şəkilçisi ilə növ şəkilçilərinin birləşməsi olan *-lan// -lət// -ləş* ünsürlərini yeni şəkilçi hesab etmək olmaz. Lakin dilimizdə bir sıra isimlər vardır ki, onlar *-la/-lə-* şəkilçilərini ancaq növ şəkilçi morfemləri ilə birlikdə qəbul edir. Və təklikdə *-la/-lə* şəkilçisi ilə işlənmir: *dillənmək, yaxşılaşmaq, aydınlatmaq* və s. Bu sözlərdə *dillə* (mək), *yaxşıla* (maq), *aydınlə* (maq) feil əsası olaraq işlənə bilmədiyindən, burada *-lən, -laş, -lat* isimdən feil düzəldən şəkilçilər kimi çıxış edir və formalaşır. Bu misallar göstərir ki, feillərdə işlənən *-lan, lat, -laş* ünsürlərini həmişə vahid bir şəkilçi qəbul etmək olmaz. Bunlardan *-la// -lə* ünsürü adlardan feil əmələ gətirirsə, deməli, bunlar isimdən feil düzəldən şəkilçi olub, *-n, -t, -ş* ünsürü növ şəkilçisidir. *-la/-lə* ünsürü ayrılıqda adlardan feil düzəltmirsə, *-lan, -lat* və *-laş* adlardan feil əmələ gətirən şəkilçilərdir [21, s.107].

-lan//lən müasir türk dilində M.Ərgin *-lan//lən* şəkilçisindən ayrılıqda şəkildə bəhs etmir. Yalnız *-la,-le* şəkilçisindən danışarkən bu şəkilçinin feildən feil düzəldən *-ş,-t,-n* şəkilçiləri ilə birləşərək *-lan,-laş,-lat* şəklində morfoloji göstəricilər yaratdığını yazır və nümunələr göstərir. Şəkilçi haqqında fikirlərini davam etdirərək, alim *-la//le* şəkilçisi ilə düzələn bəzi feillərin bu formaları ilə işlənməyib və ya işləklidən düşərək sonlarına feildən feil düzəldən şəkilçi əlavə olunan şəkillərinin istifadə olduğunu, bu feillərdə *-la//le* ilə feildən feil düzəldən şəkilçinin birləşərək tək bir şəkilçi halına gəldiyini qeyd edir: *can-la-n, hoş-la-n, küf-le-n, et-le-n, iç-le-n, hasta-la-n, dalğa-la-n, bir-le-ş, yak-la-ş, kir-le-t, dar-la-t*, misallarında olduğu kimi [133, s.171].

Qaqauz dilində *-la* şəkilçisi feildən feil düzəldən şəkilçi *-t, -ş, -n* şəkilçisi ilə birləşərək *-lad, -lan, -laş* şəkilçilərini meydana gətirdiyini qeyd edən. N.Özkan araşdırmalarında bu şəkilçidən müstəqil şəkilçi kimi bəhs etməmişdir. Sadəcə olaraq *-la* şəkilçisinin bir törəməsi kimi bəhs etmişdir. Bununla belə qaqauz dilində *-lan* şəkilçisi ilə düzəlmiş feillərə rast gəlinir: *çoklan* “çoxalmaq”, *duruklan* “oyalanmaq”, *hızlan, kanatlan, toplan, tukurlan* “yuvarlanmaq”, *girginnen* “qoçaqlıq göstərmək” və s.

-lan//laş//lat şəkilçi morfemləri Sibir tatarlarının, qazaxların, qırğızların, uyğurların, özbəklərin, qaqauzların, noqayların dilində aktiv işlənmə tezliyinə malik şəkilçi morfemdir. Məsələn, Sib.tat. *atsıwlan* “hirsələn”, *moñlan* “kədərlən”, *ğorurlan* “qürurlan”, *dulqınlan* “dalğalan”, *iwlən* “evlən”, *rexetlən* “rahatlan”, *qotalaş* “qudalaş, quda olmaq”, *sawbullaş* “vidalaş”, *aralaş* “bir araya gəlmək” və s.; tat.: *satulaş* “bazarlıq etmək”, *duslaş* “dost olmaq”, *yırakılaş* “uzaqlaşmaq”, *gepleş* “söhbət etmək”, və s.; tat.: *şatlan* “şadlan”, *avzılan* “dadına baxmaq”, *korallan* “silahlanmaq”, *öylen* “evlən”, *hatalan* “xəta etmək”, *açulan* “hirsələn”, *şöbhelen* “şübhələnmək” və s.; qaz.: *bulttan* “buludlanmaq”, *paydalan* “faydalan”, *arlan* “utanmaq”, *maşıktan* “adət etmək”, *batırlan* “cəsarət etmək”, *kırıstan* “hirsələnmək və

s.; qır.: *kapalan* “kədərլənmək”, *candan* “canlanmaq”, *niyetten* “niyətlənmək” *şattan* “sevinmək, nəşələnmək”, *tamaktan* “yemək, qarın doyurmaq”, *namıstan* “utanmaq, pisinə getmək” və s. [162, s.56] ; uyğ: *canlan* “canlanmaq”; *yaşlan* “yaşlanmaq”; birleş “birleşmək” [152, s.99]; özb: *bätirlän* “igidlik göstərmək”, *cānlän* “canlanmaq”, *nārāzilän* “razı olmamaq”, *käfflän* “keyifli olma”, *qaygulän* “qayğılanmaq”, *üylän* “evlənmək”, *şüphälän* “şübhələnmək”, *birläş* “birləşmək”, *gäpläş* “danışmaq”, *xayrläş* “vidalaşmaq”, *kömäkläş* “yardımlaşmaq”, *yüzläş* “üz-üzə gəlmək”; qaq.: *dostlaş*, *kartlaş*, *kiyatlaş* “məktublaş”, *paylaş*, *şakalaş* “zarafatlaş”, *birleş*, *elles* “tokalaşmak”, *düzleş*; *paydalan* “faydalan”, *aşuvlan* “acıqlan”, *atlan* “atlan”, *yarıklan* “ışığılan”, *baslan* “başlanmaq”, *suvlan* “sulanmaq”, *oylan* “fikirlənmək, fikirli olmaq” və s. [199, s.208] və s.

-lat//-lät şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə sifətlərdən təsirli feillər yaranır: *aydınlatmaq*, *çirkəltmək*, *yüngüllətmək* və s.

Türk dillərində addan feil düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərdən biri də -a//ə leksik şəkilçidir. Şəkilçinin işlənmə tarixi çox qədimdir. Bəzi alimlər bu şəkilçini addan feil düzəldən -la//lə şəkilçisindən yarandığını hesab edirlər. Onların fikrincə, “l” fonemünün düşməsi nəticəsində sözü gedən morfoloji göstərici yaranmışdır. Bu fikrin tərəfdarları N.A.Baskakov, Q.İ.Ramsted, A.N.Kononov olmuşdur [197; 230; 256]. Alimlərin fikrincə, “...türk dilləri inkişafının erkən dövrlərində qrammatik kateqoriya və münasibətlərin təkcə bir saitdən ibarət olan şəkilçi vasitəsilə formal şəkildə istifadə edilə bilməsini söyləmək mümkün deyil. Saitlər o qədər də sabit olmadıqları üçün mütləq samitlə müşayiət edilməlidir” [229, s.295].

Türk dilçisi T.Banquoğlu da bu şəkilçinin -le morfoloji göstəricisindən yarandığını qeyd edir [117, s.245]. Alimin fikrincə, bu şəkilçi qədim türkcə dönəmində çox məhsuldar olmuşdur. Lakin müasir Türkiyə türkcəsində şəkilçi ilə çox az sayda yaranmış söz mövcuddur: *yaşamak*, *kanamak*, *boşamak*, *dilemek*, *tü-*

remək ödemək, tünemək, donamak, bezemek, uzamak, bunamak, kınamak, denemək, tozamak, benzemek, oynamak, uğramak, kocamak və s.

Müasir Azərbaycan dilində üç cür *-a//ə* şəkilçisi var: 1. feillərdən feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi; 2. adlardan zaman, yer, və səbəb zərfləri düzəldən morfoloji göstərici; 3. adlardan feil düzəldən qeyri-məhsuldar şəkilçi.

Gördüyümüz kimi, hər üç şəkilçi işlək olmayan morfoloji göstəricidir. Tədqiqatın əsas obyektı olan 3-cü tip morfoloji göstərici vasitəsilə isim, sifət və saylardan təsirli və təsirsiz feillər düzəlir: *diləmək, sanamaq, boşamaq* və s.

M.Önər də bu şəkilçinin işlənmə dairəsinin türk dilində getdikcə zəiflədiyini söyləyir. Lakin bununla belə bu şəkilçi demək olar ki, bütün türk dillərində işlənməkdədir. Məsələn, tat.: *töyne* “düyünləmək”, *sana* “saymaq”, *şaltıra* “gurlamaq”, *töbe* “göz dikmək, nişan almaq” və s.; qaz.: *ata* “adlandırma”, *deme* “yardım etmək, dəstəkləmək”, *jiyna* “toplamaq”, *oyna* “oynamaq” və s.; qır.: *tişe* “süd dişlərini tökmək”, *közö* “dəlmək, dəlik açmaq”, *keze* “nişan almaq”, *tünö* “gecələmək”, *orno* “yerləşmək” və s. ; q-qalpaq: *til-tile* “dilə”, *orın-orınla* və s. [152, s.308]; uyğ: *oyna-*(<oyun-a); *orna-*(<orun-a) “yerləşmək” ; ot-a “yabanı otları çıxarmaq”; ört-e-“yandırmaq, atəşlənmək”(Qədim türkcədə -*ört* “atəş, alov” deməkdir) [167, s.100]; noq: *ata* “adlandırma”, *aşa* “yemə”, *tile* “dilə”, *ota* “atla”, *kana* “qana” və s., *sana* “sana” [152, s.287]; özb: *âşâ* “əl ilə yemək”, *qanâ* “qanamaq”, *qıynâ* “əziyyət vermək”, *qurqurâ* “qur qur deyə səs çıxarmaq” və s. [105, s.18]; azərb: *bəniz*<*bənzəmək*, *oyun*<*oynamaq*; türkm: *denemek, yaşamak, otamak, suvamak, sanamak, keme-mek, dilemek, dişemek*; qaqş: *yaşamaa, oynamaa, benzemää*; özb.: *uynomak, ginomak, tunamok* ; türk: *dilemek, tozamak, benzemek, kapamak, oynamak, boşamak* və s. [106, s.192].

Bu şəkilçinin *-a//e* variantları tatar, qırğız, qazax dillərində eyni formadadır. Sadəcə olaraq dodaq ahənginin daha güclü olduğu qırğız dilində bu morfoloji göstəricinin *-o//ö-* şəkilləri də işlənir.

Bu şəkilçinin qaqaüz dilində isə bu gün çox az nümunəsi qalmaqdadır: *boşa, yaşa, oyna* və s.

F.Zeynalov bu şəkilçinin təqlidi sözlərə qoşulması haqqında məlumat verir. Məsələn: özb: *titir-titir* < *titramak, quldur-quldur* < *qulduramok* və s.

Müasir türk dillərində addan feil düzəldən qeyri məhsuldar morfoloji göstərici olan *-a/ə* şəkilçisi ilə bağlı araşdırmalardan bəlli olur ki, bu şəkilçilər müstəqil şəkilçi morfemlər kimi yaranıb inkişaf etmiş, heç bir şəkilçidən törənməmişdir. Lakin zaman keçdikcə morfemin işlənmə dairəsi zəifləmiş, qeyri-məhsuldar morfemə çevrilmişdir.

-al, -əl, -l Müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə atributiv isimlərdən və sifətlərdən müəyyən hal və vəziyyəti ifadə edən təsirsiz feillər düzəldir: *sağalmaq, boşalmaq, daralmaq, düzəlmək, incəlmək, qaralmaq* və s.

Türk dillərində işlənen isimlərdən təsirsiz feillər yaradan və qeyri- məhsuldar olan bir morfemdir. Araşdırma göstərir ki, şəkilçi ilə düzələn nümunələri azdır. Qaq: *boşal, azal, daral, kıral* “*kırlaşmaq*”, *kısal, diril* və s. tat.: *térél* “*dirilmək*”, *tözel* “*düzəlmək*”, *uñal* “*düzəltmək, iyiləşdirmək*”, *yugal* “*yox olmaq*”; qaz.: *jogal* “*yox olmaq, qeyb olmaq*”, *suval* “*suyu qurumaq*”, *oñal* “*düzəlmək, doğrulmaq*”; qır.: *cogol* “*yox olmaq, qeyb olmaq*”, *oñol* “*düzəlmək*”; türkm: *aazal* “*azalmaq*”, *ağral* “*ağırlaşmaq*”, *beyğel* “*yüksəlmək*”, *daaral* “*daralmaq*”, *giiñel* “*genişləmək*”, *köpel* “*çoxalmaq*” və s. [143, s.78]. uyg: *azal* “*azalmaq*”, *taral* “*daralmaq*”, *yaral* “*yaradılmaq*”, *tüzel* “*düzəlmək*”, *yokal* “*yox olmaq*” və s.; özb: *yönäl* “*yönəlmək*” və s. [167, s.18]. və s.

Çox az işlənen bu şəkilçinin *-l* şəkli tatar, qazax, qırğız dillərində ortaqdır. Yalnız qırğız dilində yardımçı sait kimi *-u, -ü* saitləri də əlavə oluna bilər. Yəni qırğız dilində *-l* şəkilçisinin *-lu, -li, -lu, -lü* variantına da rast gəlinir. *-l* şəkilçisinin qədimdən bəri saitlə birləşmiş şəkli olan *-al, -el* variantları da tatar, qazax, qırğız dillərində rast gəlinməkdədir. Bu üç dil arasında yenə də qırğız dili fərqlənir. Çünki qırğız dilində *-al, -el* şəkilçisinin *-ol, -öl*

variantları da mövcuddur.

-ar// -er: Türk dilində olan *qarardı, sarardı* feilləri Azərbaycan dilində çoxdan bəridir ki, *qaraldı, saraldı* şəklində sabitləşmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində -ər, -ar şəkilçisi vasitəsilə düzəlmiş bir feilə də rast gəlirik ki, bu söz Azərbaycan dili, onun dialekt və şivələrində tamamilə arxaikləşmişdir: ...*gözüm görürkən oğul gəl səni evərayım, -didi*. [78, s. 56].

-ar, -ər er” feilindən törəmişdir. Müasir ədəbi dilimizdə işlənən “ağarmaq, bozarmaq, yaşamaq” sözlərindəki -ar məhz -er qrammatikləşmiş vahidi ilə əlaqədardır. “Qızarmaq” sözündə köklə şəkilçinin sərhədi itmişdir. Bu şəkilçi bəzən onomastik vahidlərin tərkibində də iştirak edir [46, s.131].

Müasir türk dillərində bu şəkilçi geniş işlənmə əhatəsinə malikdir: tat: *agar* “ağarmaq”, *yañar* “yenilənmək”, *néçker* “incəlmək”, *isér* “sərxoş olmaq”, *bakır* “bağırmaq”, *kikér* “gəyirmək”, *öfér* “üfürmək”, *kıskar* “qısalmaq”, *ufır* “ah çəkmək”; qaz.: *jañar* “yenilənmək”, *uzar* “uzanmaq”, *tazar* “pəklanmaq”, *çalar* “saçları ağarmaq”, *jaltar* “rədd etmək”, *kızar* “qızarmaq”, *şakır* “çağırmaq, dəvət etmək”; qır.: *kaygır* “kədərlənmək”, *bozor* “üzü solmaq”, *kıskar* “qısalmaq”, *caşkır* “gözəlləşmək, iyiləşmək”, *cañır* “yenilənmək” və s.; noq: *akar>aqar* “ağarmaq”, *kıskar* “qısal”, *eskir* “köhnəlmək” və s. *Koker>koqer* “göyər” [294, s.287]; q-qalpaq: *jas* “gənc”-*jasar* “gəncləşmək” və s. [294, s.308]; türkm: *aağar* “ağarmaq”, *aalar* “qızarmaq”, *bozar* “bozarmaq”, *çaalar* “kırlaşmaq”, *göögər* “göyərmək” və s. İsimlərə artırılaraq təsirsiz feillər yaradır: *buuğar* “buxarlanmaq”, *yaaşar* “yaşarmaq” və keçişli fiiller: *başar* “başarmak”, *otar* “otlatmaq”, *öyer* “evləndirmək” və s. türetir” [162, s.78]; uyg: *bozar* “bozarmaq”, *köker* “göyərmək”, *kizar* “kızarmak”, *akar* “qızarmaq”, *akar* “ağarmaq” və s.; özb: *aqar* “ağarmaq”, *bozār* “bozarmaq”, *kökār* “göyərmək”, *qızār* “qızarmaq”, *öngār* “önə doğru əyilmək”, *qaygur* “qayğılanmaq”, *qisqar* “qısalmaq” və s. [167, s.18].

Şəkilçinin Azərbaycan dilindən fərqli olaraq -r variantı qa-

zax, qırğız, tatar dillərində də işlənmişdir. Qırğız dilində *-r-* şəkilçisi bir saitle birləşərək *-ur//-ür* şəklində ola bilir. *-ar,-er* şəkilçisi isə hər üç dildə aktiv halda işlənməkdədir. Yalnız qırğız dilində *-ar// -er* şəkilçisinin *-or,-ör* variantı da mövcuddur.

Bu şəkilçilərlə yanaşı qazax və qırğız dillərində çox az işlənən isimdən feil düzəldən şəkilçilərə də rast gəlinir. Qazax dilində *-rka//-rke*; qırğız dilində *-rka//-rke*; *-rko//-rkö* şəkilçiləri də işlənir. Nümunələrə nəzər yetirək: qaz.: *esirke* “mərhəmət etmək, əsirgəmək”, *tasırka* “daşa çarparaq yadırqamak” (atın ayağı haqqında), *tosırka* “yadırğamaq”, *aşırka* “acmaq”, *şamırkan* “hirsələnmək”; qır.: *taşırka* “ayaqları zədələnmək”, *sanaarka* “düşünmək” və s.

-ix,-ik,-ux, -ük şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində təsirsiz feillər düzəlir. Qeyri –məhsuldar şəkilçi sayılır. : *darıxmaq, gecikmək, acıxmaq, pisikmək, şirnikmək*, və s.

-ik şəkilçisi isimlərə birləşərək feil düzəldir: *yol* “yol”- *yoluk* “baş çək”, *yoxla*; *tag* “dağ”-*tagık* “dağa qalx”; *iç* “iç”-*içik* “təbə ol”; *taş* “bayır”-*taşık* “bayıra çıx”; *bir-birik* “birləş” və s. Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-ık//-ik* şəklində reallaşır: *yol* -*yolık* “vstrecatsya” və s. [162, s.287]. Müasir qaraqalpaq dilində bu şəkilçi *-ık//-ik,-ıl//-il,-ı//-i* variantlarında reallaşır [162, s.308].

-ı//-i//-u//-ü şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçinin dörd semantik variantı mövcuddur: 1.isimlərdən atributiv isim və ya sifət, sifətlərdən isə isim əmələ gətirən şəkilçidir: *vağzalı, qəhvəyi, turşu, şirni* və s.; 2. cəm şəkilçisi qəbul etmiş zaman adlarından zaman zərfi əmələ gətirən şəkilçi: *sabahları, əvvəlləri, gecələri* və s.; 3. feillərdən isimlər əmələ gətirən şəkilçi: *yazı, çəki, dolu, sürü* və s. ; 4. adlardan təsirsiz feil əmələ gətirən şəkilçidir: *bərkimək, ağırmaq, təngimək, acımaq, turşumaq, bərkimək, təngimək, ağırmaq* və s.

M.Önər bu şəkilçinin qədim türkcədə daha aktiv şəkildə işləndiyini, bugünkü müasir dillərdə o qədər də canlı bir şəkilçi olmadığını söyləyir.

Bəhs etdiyimiz şəkilçi morphem müasir qaqauz dilində bir neçə sözdə görünən və işlənmə dairəsi çox dar olan bir ünsürdür: *biyazı* “bəyazlanmaq”, *yalabı* “parlamaq” və s.; tat.: *bayı* “zənginləşmək”, *töze* “qurmaq, düzmək”, *tatı* “dadmaq”, *balkı* “parlamaq, işildamaq” və s. ; qaz.: *bayı* “zənginləşmək” *keni* “bollaşmaq”, *tarpy* “ciynəmək, əzmək”, *jelpi* “əsmək”, *jası* “qəripləşmək, üzülmək” və s. ; qır.: *ünü* “dəlmək”, *canı* “ilişmək, toxunmaq”, *sıltı* “xəfifcə axsamaq” və s.

Bu şəkilçinin -i/-i variantı hər üç dildə eynidir. Sadəcə olaraq tatar dili üçün -é-variantı da işlənir. Qırğız dilində isə təbii olaraq dodaq ahənginə görə bu morfoloji göstəricinin -u/-ü variantı da mövcuddur [162, s.64].

Müasir özbək dilində sözü gedən morfoloji göstərici yalnız bir variantda -i şəklində reallaşır. Özbək dilində bu şəkilçi əsasən sifətlərə və təqlidi sözlərə artırılaraq, məhsuldarlıq nümayiş etdirir: *əgri* “ağırmaq”, *bəyi* “zənginləşmək”, *çəlpı* “dedi qodu etmək”, *gäci* “gəmirərək yemək”, *kämi* “azalmaq”, *tozi* “sovrulmaq”, *tinşi* “dincəlmək” və s. [167, s.39].

-sa//sə şəkilçisi tarix boyunca bu morfemə düzələn nümunələri az olmuşdur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq tatar, qırğız, qazax dillərində bu şəkilçi morfemin digər variantları da işlənir. Qırğız dilində -sa//se, -so//sö, -sı//si-/-su//sü-variantları, tatar dilində -sa//se, -sı//si, -su//sü-/-sé-variantları, qazax dilində isə -sa//se, -sı//si şəkilləri reallaşır.

Bəhs etdiyimiz şəkilçi morphem söz yaradıcılığında aktiv şəkildə iştirak edir. Tat.: *susa* “susamaq”, *cirsé* “məmləkətini özlemək”, *bursı* “çürümək”, *yarsı* “qudurmaq, azmaq”, *kıbarsı* “kıpırdamaq”; qaz.: *pısıksı* “sağlam görünmək”, *okgansı* “oxumuş kimi görünmək”, *kamkorsı* “mərhəmətli davranmaq”, *şıyraksı* “sərt görünmək”; qır: *sürsü* “ət, balıq qurutmaq”, *suusa* “susamaq”, *moyso* “döymək”, *iyse* “hiddətlə baş sallamaq”, *köksö* “çox arzu etmək”, *öksö* “acı-acı ağlamaq”, *toborsu* “qurumaq”, *alaksı* “rahatsızlanmaq”, *borsu* “pis iy gəlmək” və s. ; Sib. tat.: *susa* “susa”, *tepse* “qız ilə damadı bir araya gətirmək”, *yirse*

“yurdu, vətəni üçün darıxmaq” və s.; qaq: *susa*, *yalapsa* “*parlamaq*”, *etse* “*ət arzu etmək*” və s.; türkm: *küyse* “*istəmək, darıxmaq*”, *suvsə* “*susamaq*”; özb: *buruqsä* “*tünd duman çıxarmaq*”, *qomsä* “*darıxmaq, arzu etmək*”, *suvsä* “*susamaq*” və s. [167, s.22].

H.Mirzəzadə göstərir ki, bu şəkilçiyə müasir Azərbaycan dilində və dialektlərdə bir qrup sözlərin tərkibində kiçik bir səs dəyişikliyindən sonra *-sı// -si// -su// -sü* şəklində rast gəlirik. Müasir dialekt və şivələrimizdə işlənən *umsunmaq*, *təmahsımaq*, *heyfsimək*, *qəribsimək* kimi feillərin əvvəlki dövr ədəbi dil materiallarında görmürük.

Türkiyə türkcəsində bu morfoloji göstərici çox qədimlərdən bəri işlənsə də bu gün qeyri-məhsuldar morfemlərdən sayılır. Qədim Anadolu türkcəsində şəkilçi morfemin bu nümunələri vardır: *buğa-sa* “*inəyin buğa istəməsi*”, *buğur-sa* “*dişi dəvənin erkək dəvə istəməsi*” və s. Bu gün *su-sa*, *garip-se*, *umur-sa*, *mühim-se* misallarında bu şəkilçi vardır. M. Ərgin bu şəkilçinin başqa bir səslə birləşərək *-msa*, *-mse* şəkilçisini yaratdığını yazır [132, s.174]. “*Son zamanlar ortaya çıkan bu şəkilçi bundan əvvəl gördüyümüz-sa, -se şəkilçisinin başına bir -m əlavə olunması ilə təşəkkül etmişdir*” [133, s.174]. Türkiyə türkcəsində işlənmə dairəsi geniş olmayan şəkilçini bu nümunələrdə izləyə bilirik: *az-ı msa*, *ben-i-mse*, *küçü-mse* və s.

-qır, -kir, -qur, -kür şəkilçisi müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi əsasən təqlidi sözlərə artırılaraq feillər yaradır: *fışqırmaq*, *hayqırmaq*, *qışqırmaq*, *öskürmək*, *püşkürmək* və s.

Türkiyə türkcəsində qədim dövrlərdən bəri *-kır, -kir, -kur, -kür* variantında işlənən şəkilçi səs təqlidi sözlərdən feil düzəldir: *hay-kır*, *fış-kır*, *hış-kır*, *kış-kır*, *çemkir*, *püs-kür*, *süm-kür* və s. [44, s.173].

Müasir türk dillərində əsasən qeyri-məhsuldar şəkilçi kimi reallaşır: türkm: *haykır* “*hıçkırmək*”, *heñkir* “*hıçkır-a-hıçkır-a ağlamaq*”, *piñkır* “*birdən qüvvətlə gülmək*”, *üsğür* “*öskürmək*” [143, s.79]; uyg: *kış-kır* “*çağırmaq*”, *mişkir* “*sümkürmək* “*sümkürmək*”,

tükür “tüfürmək” və s. [152, s.101]; azərb: *yadırğamaq*, *əsirgəmək*. və s.

Müasir türkmən dilində bu morfoloji göstərici *-rğa/-rğe* variantlarında özünü büruzə verir və qeyri- məhsuldardır. M.Qara şəkilçinin təkhecalı isim və sifətlərə artırılaraq bunlarla əlaqəli hərəkətləri bildirən feillər yaratdığını qeyd edir və “*çınırğa* “gerçəkləşmək”, *diñirge* “düşünmək”, *düyşürge* “düş görmək”, *mesirge* “məst olmaq”, *näüzirge* “nazlanmaq”, *yaadırğa* “yadırğamaq” və s.” nümunələrini göstərir [152, s.80].

-t,-ət şəkilçi öz mənasına görə *-lə, -la* morfeminin sinonimidir. Qədim türkcədə işlənən *-t,-ət* şəkilçisinin qalığını dildə işlənən iki sözün tərkibində görürük: *gözətlə, arıtlə*.

Şəkilçinin işləndiyi bu sözləri biz dilimizin müxtəlif mərhələlərinə aid olan müxtəlif məzmunlu abidələrin dilində görə bilərik. Bu, onu göstərir ki, həmin sözlərin daxilində daşlaşan *-t,-ət* şəkilçisi bu yolla günümüzə çatmışdır: Həq xırqəyə ey salik, baqmaz içüni *arıt*. (İ.Nəsimi); Hər şey günəşə *qurutdı* yaşın. (Xətai) [83, s.211].

“...*qeyd etmək lazımdır ki, XVIII əsrə qədər ədəbi dilimizdə -t,-ət şəkilçisi başlıca olaraq göz sözünün tərkibində mühafizə edilmişdir*” [83, s.211].

Müasir türk dillərində söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən *elə* şəkilçi morfemlər var ki, onlara müasir Azərbaycan dilində rast gəlməsək də, digər türk dillərində və yazılı abidələrdə işlənir.

-ra//-re əsasən təbiət səslərinin təqlidini əks etdirən isimlərdən feil düzəldir. Dil tarixi materiallarında bu şəkilçi ilə düzələn çox az nümunələr görünməkdədir. Həm qədim, həm də müasir türk dillərində bu şəkilçi morfem söz yaradıcılığına xidmət göstərir. Məsələn, tat: *sıkra* “sızlanmaq”, *iñre* “inləmək”, *ciltére* “yel kimi uçmaq” və s.; qaz: *barkıra* “bar-bar bağırmaq”, *jarkıra* “ışıldamaq”, *şırkıra* “hıçqırmaq”, *kürkire* “göy guruldamaq”, *şurkıra* “kişnəmək” və s.; qır: *maara* “mələmək”, *kamaara* “narahat olmaq”, *möörö* “böyürmək” və s. Bu şəkilçinin *-ra//-re*

variantı hər üç dildə işlənir. Lakin yenə də qırğız dili istisnalıq təşkil edir. Qırğız dilində dodaq ahənginə uyğun olaraq *-ro//rö* şəkilləri də işlənir.

Sibir tatarlarının dilində əsasən təqlidi səsləri ifadə edən feillər yaradan şəkilçi işlək morphem deyil: *kükre* “kükrəmək”, *titre* “titrəmək”, *quş-ra* “zil, telefon zənginin səsi” [114, s.224].

Bu morfoloji göstərici müasir uyğur dilində *-ra//re* şəklində reallaşır: *yayra* “rahat etmək”, *sayra* “ötmək (quş üçün düyilir)”, *çaçra* “sıçramaq”, *kutra* “hərəkətə keçmək”, *pitra* “ürkmək”, *sekre* “səkmək, atılmaq” və s. [152, s.102].

-sı//si Sibir tatarlarının dilində məhsuldar olmayan şəkilçi morphem müxtəlif feillər düzəltməyə xidmət edir: *yar-sı* “həyəcanlan”, *iser-si* “dəli olmaq, axmaqlaşmaq” *qoraq-sı* “quru, quraqlaş” və s.

Bu şəkilçi müasir tatar, qazax, qırğız dillərində *-sa//sə* şəkilçisinin bir variantı kimi reallaşır və hal-hazırda bu dillərdə işlənməkdədir.

Müasir qaqauz dilində morphem *-sa* şəkilçisinin “dar saiti” kimi meydana çıxır: *darsıyırım* “üzülüyürəm”. Leksik vahid qaqauz dilində isim kimi də işlənir. Məsələn: *darsıları* “üzüntüləri”.

-sıra//sire “Qədim türk dilində “bir şeydən məhrum olmaq” mənasında *elsire*, *kağansıra*, *uruqsıra* kimi nümunələrdə gördüyümüz bir şəkilçidir” [152, s.225]. Morphem bu gün də Sibir türklərinin dilində aktiv şəkildə işlənməkdədir. Şəkilçinin alınma sözlərə də artırılaraq işlənməsi onun arxaik bir ünsür olaraq qalmamasını, işləkliyini bu gün də davam etdirdiyini göstərməkdədir: *yatsıra* “yadırğa”, *yuqsıra* “darıx”, *kensire* “gərək-siz olmaq, artıq olmaq”, *yetimsire* “yetimə oxşatmaq” *namussıra* “utan, məhcup ol” və s.

Morfemə müasir tatar, qazax, qırğız dillərində də rast gəlinməkdədir. Qədim türk dili dönməindən işlənən şəkilçinin M.Önər inkar bildirən *-sız* şəkilçisindən yarandığını bildirir və yazır: “...isimlərdən yoxluq bildirən feillər düzəldən bu şəkilçinin genişlənməmiş bir şəkil olduğu sübut edilməkdədir və sır (*-sız*)-a- və

ya *-sıra* (<*sız-ra*) şəklində qəlipləşdiyi düşünülməkdədir” [162, s.64]: tat.: *kansıra* “bir az qan çıxartmaq”, *elsére* “yorulmaq”, *samsıra* “rahatsızlanmaq”, *ilemsére* “əzginlik hiss etmək” və s. qaz: *jetimsire* “yetim qalmaq”, *kımızsıra* “kımız işməyi gəlmək”, *jılamısıra* “ağlağan olmaq”, *oysıra* “azalmaq, tükənmək”, *külimsire* “gülümsümək”, *k.ansıra* “qan itirmək, kədərlənmək” və s.; qır.: *kansıra* “qansızlaşmaq”, *uykusıra* “yuxuda sayqlamaq” və s. [162, s.65].

Artıq qəlipləşmiş bu şəkilçinin hər üç dildə татар, qazax, qırğız dillərində *-sıra//sire* şəklinə rast gəlinir. Sadəcə olaraq татар dilində ön damaq ahənginə uyğun olaraq *-sére* şəkli, qırğız dilində isə dodaq saitinə uyğun olaraq *-sura//süre* variantları da vardır.

Müasir türkmən dilindəki morfoloji göstərici *-sıra//sire* variantlarında reallaşır. Bu şəkilçi türkmən dilində “Şəxsin özünü olduğundan başqa göstərdiyini bildirən feillər törədir. Şəkilçi bu funksiyası ilə məhsuldar şəkildə işlənməkdədir: *arkayımsıra* “sakit kimi davranmaq”, *garupsıra* “özünü yoxsul göstərmək”, *artıksıra* “özünü böyük kimi göstərmək, eyemsire “sahib kimi davranmaq”, *mılaayımsıra* “özünü xoşbəxt göstərmək”, *möönsüre* “özünü heç bir şeydən xəbəri olmayan kimi aparmaq”, *saadasıra* “özünü sadə aparmaq” və s. [212, s.80].

İsmlərə artırılaraq nəyəsə olan meyili, arzunu ifadə edən şəkilçi məhsuldar deyil: *çaaysıra* “çay içmək istəmək”, *çilimsire* “siqaret çəkmək istəmək”, *eyemsire* “bir şeyin sahibi imiş kimi davranmaq”, *ulumsıra* “böyüklənmək” Bu nümunələrdə “eye” və “ulu” isimlərindən sonra bir “m” samiti gəlmiş; isimdən feil düzəldən şəkilçi olan *-sıra//sire* ondan sonra əlavə olunmuşdur. Bu nümunələr indiki şəkilləriylə yuxarıda verilənlərdən fərqlidir [143, s.80].

Müasir uyğur, özbək dillərində də bu şəkilçi morfem hərəkət adlarının funksionallaşmasında iştirak edir. Məsələn, uyğ: *yağısıra* “yağı əskik olmaq”, *kansıra* “qansız olmaq”, *susıra* “susamaq” və s. [152, s.101]; özb: *älähsirä* “anlaşılmaz sözlər söylə-

mək”, *äşsirä* “acmaq”, *qansirä* “çox qan itirmək”, *sizsirä* “birinə hörmət əlaməti olaraq siz deyə müraciət etmək”, *təlmävsira* “özünü itirmək”, *yätsira* “özünü yad hesab etmək” və s. [167, s.23].

-(A)y-Sibir tat: *küb-ey* “çoxal”, *qara-y* “qaral”, *taray* “daral”, *qıybat-ay* “qiymətlən, dəyər qazan”, *keñ-ey* “genləş, genişlə”, *az-ay* “azal”, *moñ-ay* “kədərlən”, *tsöbör-ey* “köhnəlmək” [114, s.226]. qaz.: *etey* “kökəlmək”, *kutay* “yerləşmək”, *karay* “qaralmaq”, *molay* “çoxalmaq”, *ülkey* “böyümək”, *küşey* “güclənmək”, *körkey* “gözəlləşmək”, *muñay* “kədərlənmək” və s. qır.: *köböy* “çoxalmaq”, *tikirey* “dimdik durmaq”, *tekçey* “kiçik və zərif olmaq”, *azay* “azalmaq”, *bacaray* “gözləri açılmaq”, *tasıray* “şişmək, qabarmaq”, *çoñoy* “böyümək, yoğunlaşmaq” və s.noq: *kuşey* “güclənmə”, *esey* “böyümə, kişiləşmə”, *munay* “qüssələnmə”, *keney* “genişlənmə”, *kobey* “genişləndirmə”, *taray* “daralma” və s. [199, s.208].

-k//k qədim türk dili dönməindən bəri işlənməkdədir: *içik* “içəri girmək”, *tagık* “dağa çıxmaq”, *yolk* “qarşılaşmaq” və s. Qıpçaqçada *keçik* “gecikmək”, *tatık* “yad adam kimi danışmaq” və s. çağatay dilində: *atık* “ad salmaq, məşhur olmaq”, *yagık* “düşmənlə olmaq”, *yoluk* “qarşılaşmaq” və s.

Bu şəkilçi müasir tatar, qazax, dillərində də bu gün aktiv funksiyadadır. Müasir tat.: *savık* “iyiləşmək”, *açık* “acmaq”, *üçék* “kin saxlamaq”, *tutık* “paslanmaq”, *dımık* “nəmlənmək”, *kiçék* “gecikmək”, *bérék* “birləşmək” və s. qaz.: *aşık* “acmaq”, *jolık* “qarşılaşmaq”, *omık* “yerləşmək”, *birik* “birləşmək”, *kamık* “üzülmək”, *öşik* “vuruşmaq”, *molık* “bollaşmaq, çoxalmaq” və s.

Tatar dilində şəkilçi morfemin ön sıra ahənginə uyğun olaraq -é saiti qəbul etmiş variantı da var. Bəhs etdiyimiz şəkilçi morfem müasir qaqauz dilində işləklik sahəsi dar olan bir şəkilçidir: *gözük* [276, s.109].

Müasir türkmən dilində isimlərdən feil düzəldən bu şəkilçi qeyri məhsuldardır. Məsələn: *aacık* “acmaq”, *biirik* “birləşmək”, *caanık* “özenmək”, *daarık* “narahat olmaq”, *giicik* “gecikmək”,

gözü “alışmaq, nəzər dəymək”, *hooruk* “arıqlamaq”, *kirik* “kirlənmək”, *ooduk* “həddindən artıq hirsələnmək” [143, s.79].

Sözü gedən morfoloji göstərici müasir özbək dilində *-q, -k* kimi reallaşır. Təsirsiz feillər yaradır və məhsuldardır: *birik* “birikmək”, *cimiq* “sükut etmək, yox olmaq”, *çiniq* “sağlamlaşmaq”, *elik* “yaxınlaşmaq, dost olmaq”, *keçik* “gecikmək”, *zorıq* “yorulmaq” və s. [325, s.20].

-gar//ger isimlərdən feil düzəldən bu morfem türk dilinin bütün dövrlərində o qədər də işlək olmamışdır.

Qədim türk dilində *içker* “boyun əymək”, *köñülker* “düşünmək”, *tözker* “əsasına vakif olmaq”; çığatay dilində *başkar* “öncüllük etmək”, *kutkar* “qurtarmaq” və s. tat.: *əşker* “işləmək”, *sugar* “sulamaq”, *soñgar* “gecikmək”, *atkar* “birinin yerinə iş görmək”, *añgar* “anlamaq”, *başkar* “icra etmək, yerinə yetirmək” və s. qaz.: *sugar* “heyvan və ya torpaq sulamaq”, *esker* “diqqət çəkmək, xatırlamaq”, *oñgar* “düzəlmək, yaxşılaşmaq” və s. qır.: *başkar* “idarə etmək, başa keçmək”, *kutkar* “qurtarmaq”, *atkar* “ata mindirmək, yollamaq” və s.

Bu şəkilçinin samit ahənginə uyğun yaranan *-gar//ger* (cinciltilərlə) və *-kar//ker* (karlarla) variantları hər üç dildə ortaqdır. Yalnız qırğız dilində bunlardan əlavə dodaq ahənginə uyğun – *gor//gör*; *-kor//kör* variantları da var [162, s.66].

Müasir noqay dilində bu şəkilçi *-qar//qer, -kar//ker* variantlarında işlənir: *suv* “su”-*suvqar* “poit”; *es* “yaddaş”-*esker* “yada salmaq” [294, s.287].

Müasir türkmən, uyğur, özbək dillərində bu morfoloji göstərici *-gar//ger, -kar//ker* variantlarında reallaşır. İsimdən feil düzəldən qeyri- məhsuldar bir şəkilçidir: türkm.: *pakgar* “dəri üzərində şişlik yaranmaq”, *pañkar* “yersiz öyünmək” və s. [143, s.79]; uyğ.: *sugar* “sulamaq, su vermək”, *atni sugar* “ata su vermək”, *etizni sugar* “tarlanı sulamaq” və s. [152, s.101]; *bəşqar* “yönlətmək” və s. [167, s.19].

-car//cer: Müasir türkmən dilində bu morfem isimdən feillər törədir və qeyri-məhsuldar morfoloji göstərici sayılır. M. Ka-

ra bu şəkilçi haqqında yazır: “Var olma ifadə edən təsirsiz feillər törədir. O qədər də məhsuldar deyil: *aakcar* “beyaz görünmək, rengi solmaq”, *buuğcar* “buharlaşmaq, ter içində kalmak”, *ga-ancar* “həfifcə kanamak”, *yaağcar* “yağ olmaq, yağlanmaq” və s. [143, s.78].

-*cira//cire* şəkilçisi müasir türkmən dilində qeyri-məhsuldar bir morfemdir: *dercire* “həfifcə tərləmək”, *hayalcıra* “özünü itirmək”, *yelecire* “açıq havada gəzinmək” və s.

-*l* şəkilçisi müasir türkmən dilində qeyri- məhsuldar morfemdir. Əsasən sifətlərə əlavə olunaraq onlardan hərəkət anamlı leksik vahidlər düzəldir: *garal* “qaralmaq”, *gusğal* “qısalmaq”, *gocal* “qocalmaq”, *iinçel* “incəlmək”, *köönəl* “köhnəlmək”, *yağ-tıl* “aydınlanmaq, şəfəq sökmək” və s. [143, s.79].

-*r* şəkilçisi müasir uyğur dilində bu isimdən feil yaradan şəkilçidir. Məsələn, *kıskar* “qısalmaq”, *çakır* “çağırmaq”, *kekir* “gəyirmək” və s. [152, s.101].

-*ala* qaqauz dilində sıxlıq bildirən feildən feil yaradan morfemdir: *sarsala*, *ekelediydim* və s. -*ala//ele-* türkmən dilində qeyri - məhsuldar şəkilçi morfemdir. Əsas funksiyası kök feilin daşdığı mənanı qüvvətləndirib yeni leksik vahid yaratmaqdır: *basala* “çığnemək”, *çekele* “çəkişdirmək, didişdirmək”, *depele* “təpikləmək”, *seçele* “saçmaq, dağıtmaq” və s. -*ala//ele* türk: *kov-ala*, *ov-ala*, *silkele*, *eş-ele*, *şaş-ala*, *dur-ala*, *gev-ele* feillərində bu şəkilçi vardır [132, s.205].

-*xa// -xə* şəkilçisi hərəkətin təkrarlanma mənasını ifadə edən feillər düzəldilir: *ovxalamaq*, *çalxalamaq*, *övkələmək* və s. Həmin şəkilçi -*la// -lə* şəkilçisi ilə birlikdə işləndikdə təkrarlanma mənasını qüvvətləndirir: *çalxalamaq*, *övkələmək* və s.

-*aqla*, -*qla*, -*klə* şəkilçisi təkrarlanaraq hərəkətin qeyri-adi şəkildə icrası mənasında feillər düzəldir: *sayıqlamaq*, *sürükləmək* və s.

-*şa// -şə* şəkilçisi hərəkətin uzun müddət davamını bildirən feillər yaradır: *qurşamaq*, *göyşəmək*, *töyşəmək* və s.

-*sin// -sin// -sun// -sün* şəkilçisi hərəkətin subyektin özündə ic-

ra edildiyini bildiren feillər düzəldir: *umsunmaq*, *diksinmək*, *do-luqsunmaq* və s.

İkinci qrupa daxil olan şəkilçilər dilimizdə əsas etibarilə məhsuldar olsalar da, onun bu və ya digər növünün qeyri məhsuldar variantına da təsadüf edilir.

-dır// -dir// -dur// -dür şəkilçisi vasitəsilə aşağıdakı mənalar-da feillər düzəlir:

a) təsirsiz feillərə artırıldıqda hərəkəti bilavasitə subyektə bağlayan təsirli feillər yaradır: *güldürmək*, *tələsdirmək*, *yubandırmaq*, *gecikdirmək*, *süründürmək* və s.

b) təsirli feillərə artırıldıqda hərəkətin vasitə ilə icrasını bildirən yenə də təsirli feillər əmələ gətirir: *yazdırmaq*, *kəsdirmək*, *qurdurmaq*, *süzdürmək* və s.

-dır // -dir şəkilçisi türk dillərinin əksəriyyətində rast gəlinir: tat: *tavşaldır* “əzmək”; *küzéktér* “göz dəydirmək, nəzər etmək”; *kıstır* “sıxışdırmaq”; *yuvındır* “yuduzdurnaq”; *yazdır*; *kistér* “kəsdirmək”, *tanıştır* “tanışdırmaq”; *ukıttır* “oxutdur”; *sündér* “söndürmək” və s.; qaz.: *bildir* “bildirmək”, *keltir* “gətirmək”, *japtır* “kapattırmak”, *astır* “keçirtmək, aşırmaq”, *koydur* “qoydurmaq, buraxdırmaq”, *jaktır* “bəyənmək, xoşlanmaq”, *kızdır* “qızdırmaq, isitmək” və s. qır.: *öltür* “öldürmək”, *soydu* “heyvan dərisi soydurmaq”, *östür* “böyütmək, yetişdirmək”, *kestir* “sünnət etdirmək”, *caktır* “yaktırmaq, tutuşdurmaq”, *sattır* “satmağa xərtmək” və s. özb: *bildir* “bildirmək”, *sindir* “qırmaq”, *äyläntir* “dolandırmaq”, *köpeytir* “çoxaltmaq”, *älävläntir* “alovlandırmaq” və s. [167, s.32]; türkm: *akdır* “axıtmaq”, *äävdir* “tələsdirmək”, *bildir* “bildirmək”, *bööldür* “böldürmək”, *dooldur* “doldurmaq”, *gaarışdır* “qarışdırmaq”; qaq: *daldırar*, *kaldır*, *dındırtım*, *battırar*, *içirtti* “içirtti”, *şaşırtmaa* “şaşırtmaq”, *süündürdü* “söndürdü”; uyğ: *toydu* “doyurmaq”; *yagdu* “yağdırmaq”; *bogdu* “boğdurmaq”; *yaz-dur* “yazdırmaq”; *sözlettür* “söyləttirmək”; *terlettür* “tərlətdirmək” və s.

-t morfemi saitlə və “r” samiti ilə bitən feillərə artırılaraq müxtəlif mənə xüsusiyyətləri daşıyan feillər əmələ gətirir: *əsnət-*

mək, ağılatmaq, ağartmaq; (təsirlilərdən) işlətmək, doğratmaq, qopartmaq və s.

Bir çox türk dillərində bəhs olunan şəkilçinin funkionallaşdırğını görürük. Məsələn, uyğ: *uza-t* “uzatmaq”; *sözle-t* “söylətmək”; *kork-u-t* “qorxutmaq”; *kızır-t* “qızartmaq”; *ak-ı-t* “axıtmaq” və s.; türk: *uza-t, dire-t, acı-t, ara-t, söyle-t, yürü-t, düzel-t, inci-t, azal-t, yük-sel-t, darıl-t, kızır-t, bildir-t, ör-t, sür-t, dürt, ak-ı-t, kork-u-t, sark-ı-t, ürk-ü-t, sap-ı-t, sürç-ü-t, avu-t* və s.; türkm: *aacat* “incitmək, acıtmaq”, *çıkart* “çıxartmaq”, *daaralt* “daraltmaq”, *okat* “oxutmaq”, *tanat* “tanıtmaq” və s.; qaq: *tonzatma, gençleder, gözelleder, patladıp, tozdarak, kazıtırıp, kıpıtmıştı* “kırıştırmıştı” və s. [166, s.117].

-ıt/- it/- ut/-üt şəkilçisi az məhsuldar olub, samitlə bitən təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldir. Məsələn: *axıtmaq, sarsıtmaq, qorxutmaq, hürkürtmək* və s.

İsitmək və *dağıtmaq* feilləri əslində həmin şəkilçi ilə düzəlmiş olsalar da, kök müstəqilliyini itirdiyi üçün sadə feillərə çevrilmişdir.

-t şəkilçisi özbək dilində, xüsusilə sonu saitlə bitən çoxhecalı feillərə artırılır. Sonu *-l,-r,-y* samitləri ilə bitən feillərə qoşulur: *qurit* “qurutmaq”, *äyt* “söyləmək”, *təraqlä* “takırdatmaq”, *oxşät* “bənzməmək”, *tirilt* “diriltmək”, *aqart* “ağartmaq” və s.

-t morfemi: tat.: *kıçıt* “bir yeri qaşınmaq”, *yuvat* “təsəlli etmək”, *çémét* “çımdırmək”, *korıt* “qurutmaq”, *bolgat* “bulandırmaq, qarışdırmaq”, *kütert* “qaldırmaq”, *biyét* “oynatmaq, dans etmək”, *kért* “soxmaq”, *ürçét* “yetişdirmək, çatdırmaq”, *sört* “silmək” və s.; qaz.: *azayt* “azaltmaq”, *kötert* “qaldırmaq”, *okıt* “oxutdurmaq”, *oynat* “oynatmaq”, *jönelt* “yönəltmək”, *korkıt* “qorxutmaq”, *kuvant* “məmun etmək, sevindirmək”, *köbeyt* “çoxaltmaq”, *tölet* “ödətmək”, *jügirt* “qaçdırmaq”, *jalınt* “yalvartmaq” və s.; qır.: *sanat* “saydırmaq, hesablatmaq”, *küçöt* “gücləndirmək”, *boşot* “boşaltmaq, sərbəst buraxmaq”, *semirt* “bəsləmək, torpağı gübrələmək”, *cogolt* “itirmək”, *ürküüt* “ürkütmək”, *kanat* “qanatmaq”, *suut* “soyutmaq”, *bayıt* “zənginləşdir-

mək”, *uyalt* “utandırmaq”, *çümkönt* “örttürmək” və s.

Bu şəkilçi hər üç dildə vardır. Sadəcə yardımçı saitə görə fərqlənir. Tatar və qazax dillərində *dar* (1/i-tat. é) olan yardımçı sait, qırğız dilində dodaq ahənginə görə (u/ü) dəyişə bilər.

-ır// -ir// -ur// -ür şəkilçi morfemi az məhsuldar olub çox hallarda -ç, -ş, - bəzən də -t samiti ilə bitən təsirsiz feillərdən təsirli feil düzəldir: *qaçıрмаq*, *aşıрмаq*, *bişirmək*, *itirmək*, *yatırmaq*, *uçurmaq*, *köçürmək* və s.

Bəzi hallarda təsirli feillərdən vasitə tələb edən təsirli feillər də yaradılır. Məsələn: *ıçırmək*, *keçirmək* və s.

-ur// -ür samitlə bitən təkhecalı feillərdən sonra işlənir: *bış-ur* “bişirmək”, *bütür* “bitirmək”, *iç-ür* “ıçırmək”, *kaç-ur* “qaçırmaq” və s.; -dur// -dür// -tur// -tür məsələn: *açundur* “aşırmaq”, *biriktür* “uyğunlaşdırmaq”, *ildür* “endirmək”, *yandır* “yandırmaq”, *yitür* “yedirmək” və s.; -gur// -gür məsələn: *ar-gur* “zəifləmək”, *tez-gür* “qaçırtmaq”, *sez-gur* “əritmək” və s. -ar// -er məsələn, *çık-ar*, *kop-ar* və s.; -uz-məsələn, *tam-uz* “damlatmaq”, *tap-uz* “əmanət etmək” və s.; -güz məsələn: *tir-güz* “dirilmək”. -ez məsələn: *küd-ez* “qorumaq”. -dar məsələn, *yumdar* “toplamaq”; -kit məsələn, *kör-kit* “göstərmək”.

-(t)r qaqaüz dilində təsirli feillər düzəldir. Məsələn: *geçiririm*, *doyurmuşlar*, *uçurdar* və s.

-ır// -ir// -ur// -ür morfemi türkmən dilində məhsuldar morfem sayılır: *batır* “batırmaq”, *daadır* “daddırmaq”, *düşür* “endirmək”, *öçür* “söndürmək”, *yatır* “yatırmaq” və s.

-dar, -dər, -tar az məhsuldar olub, təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəldir: *qondarmaq*, *döndərmək*, *axtarmaq* və s.

Göstərmək, *göndərmək* kimi bəzi sözlərdə köklər öz müstəqilliyini itirdiyi üçün sadə sözün səs ünsürünə çevrilmişdir. -dar// -der türkmən dilində qeyri - məhsuldar olub hərəkət feilləri düzəldir: *bökder* “ata yük yükləmək”, *dındar* “sərbəst buraxmaq”, *döönder* “döndürmək” və s.

-där, -tär özbək dilində qeyri- məhsuldar morfem sayılır. -dir şəkilçisinin bir varinatıdır: -ağdär/-än-tär “axtarmaq: *töntär*

“axtarmaq, döndərmək” və s.

-*der*: Türkiyə türkcəsində bu şəkilçisi ilə düzələn çox az nümunə var: *göndermək, döndermək* və s. Feillərdən qayıdış feilləri düzəldən bu şəkilçi qazax, qırğız, tatar dillərində də işlənir. M.Önər bu şəkilçinin tarixən heç bir dəyişikliyə məruz qalmadığını söyləyir [162, s.95].

-*ar, -ər* az məhsuldar olub bəzi təsirsiz feillərdən təsirli feillər yaradır: *qoparmaq, çıxarmaq* və s. *közərmək, aparmaq, gəbərmək* kimi feillərdə kök öz müstəqilliyini itirdiyindən sadə feilin ünsürünə çevrilmişdir. -*ar// -er* şəkilçisi türk dilində çoxdan istifadə olunan, lakin məhsuldar olmayan bir ünsürdür, şəkilçi vasitəsilə düzələn feillər azdır: *kopar, çıkar, gider* və s. Sonu -*r* ilə bitən bu şəkilçi -*r* morfemi kimi işlənir: *çık-ar-t* misalında olduğu kimi. Bu şəkilçi qədim -*gat, -ger* morfemindən yaranmışdır.

-*är, -ir* şəkilçisi özbək dilində əsasən təkhecalı feillərə qoşulur, az məhsuldardır: *çıqar* “çıxarmaq”, *qaytär* “döndürmək, *təkrar etmək*”, *yâşir* “gizləmək”, *yitir* “yetirmək”, *uçir* “uçurmaq”, *pişir* “bişirmək” və s.

-*ar// -er* morfemi türkmən dilində o qədər də məhsuldar sayılmır: *gaytar* “geri çevrilmək”, *gider* “qaçıрмаq, əldən çıxarmaq”, *gopar* “çıxartmaq, sökmək” [143, s.88] və s.

-*ar// -er// -ur// -ür* şəkilçisi uyğur dilində məhsuldar morphem sayılır: *çık-ar* “çıxarmaq”, *kop-ar* “qopar”, *ıç-ür* “içirmək”, *aş-ur* “aşırmaq” və s. [152, s.115].

-*ar* qaqauz dilində daha məhsuldar şəkilçidir: *çıkaracaklar, kızırdar* və s.

-*ıl// -il// -ul// -ül*: müasir Azərbaycan dilində bu şəkilçi vasitəsilə aşağıdakı mənaya malik feillər yaranır:

a) təsirli feillərdən subyektə bildirməyən təsirsiz feillər düzəlir: *yazıl (maq), görül (mək), tikil (mək), qurul (maq), yeyil (mək), deyil (mək)* və s.; b) yenə də təsirli feillərdən icraçı üçün bütün subyektin və ya bir hissəsinin obyekt təşkil etdiyini bildirən təsirsiz feillər əmələ gətirir: *səril (mək), büzül(mək), boğul(maq), üzül(mək)* və s.; c) təsirsiz feillərdən, dolayısı yolla da

olsa, subyektə bağlanmayan şəxssiz feillər düzəldir: *baxıl(maq)*, *durul(maq)*, *çökül(mək)* və s.

Dilimizdə kök öz müstəqilliyini itirdiyinə görə həmin şəkilçi ilə birlikdə yeni kök kimi formalaşmış feillərə də təsadüf edilir. Məsələn, *dağıl(maq)*, *yanıl(maq)* və s.

-*l/-il/-il/-ul/-ül* çağatay dilində, passiv və ya məchul feillər yaradır: *bilil* “bilinmək”, *bitil* “yazılmaq”, *boyal* “boyanmaq”, *égil* “əyilmək”, *évrül* “dönmək, çevrilmək”, *kııl* “edilmək”, *salıl* “salınmaq”, *ükül* “toplanmaq, birikmək” və s.

-*l* şəkilçisi türkmən dilində məhsuldar bir morfemdir. Funksiyası feillərə əlavə olunaraq bunlardan passivlik ifadə edən yeni feillər törətməkdir. Məsələn, *açıl* “açılmaq”, *bezel* “bəzənmək”, *bukul* “gizlənmək”, *dañıl* “bağlanmaq”, *tapıl* “tapılmaq”, *unudıl* “unudulmaq”, *yuvul* “yuyunmaq” və s. [143, s.89].

-(*i*)*l* şəkilçisi qaqauz dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi passivlik və məchulluq ifadə edən feillər düzəldir. Şəkilçi -*l* samiti və saitle bitən feillərə artırılı bilmir. Belə feillərə eyni funksiyanı daşıyan -*n* morfemi əlavə olunur. Məsələn, *büül*der “büyüdür”, *kesilmez*, *satılırmış* və s.

-*l* feillərdən passivlik və məchulluq ifadə edən başlanğıc formaları düzəldən bu şəkilçi tatar, qazax, qırğız dillərində aktiv şəkilə işlənir. Şəkilçi tatar dilində “*töşém*”, qazax dilində “*ırıksız etis*”; qırğız dilində “*tuyuk mamile*” adlanır: tat.: *uval* “kiçilmək”, *yonçıl* “yorulmaq”, *evérél* “dönüşmək”, *kuzgal* “hərəkət etmək, davranmaq”, *inel* “yalvarmaq”, *çaykal* “tökülmək”, *ozatıl* “yollanmaq”, *çabil* “yan yatmaq”, *sürél* “yavaş-yavaş sönmək”, *yörél* “yürünmək”, *añlaşılmaq* “anlaşılmaq”, *kümél* “gömülmək”, *tügél* “tökülmək”, *ırgıl* “yırılmaq”, *tuktal* “durmaq”, *atıl* “atılmaq”, *borçıl* “maraqlanmaq, təlaşlanmaq”, *çuval* “dolaşmaq”, *oyal* “utanmaq”, *taral* “yayılmaq”, *söyél* “sevilmək”, *bural* “qılıncla vuruşmaq”, *çakırıl* “çağrılmək”, *ubil* “batmaq, çökmək”, *tözél* “qurulmaq, inşa edilmək”, *karal* “baxılmaq”, *urıl* “vurulmaq”, *arıl* “yorulmaq” və s.; qaz: *kamal* “çevrilmək”, *üzil* “qopmaq, qoparılmaq”, *juvıl* “yuyunmaq”, *kürel* “kürəklə təmiz-

ləmək”, *jıynal* “toplanmaq, bir araya gəlmək”, *şəşil* “çözülmək, açılmaq”, *sabaktal* “ipi iynədən keçirmək”, *tazartıl* “təmizlənmək, arındırmaq” və s.; qır.: *cazıl* “yazılmaq”, *aydal* “qovulmaq”, *cabil* “örtülmək”, *tamıl* “tutuşmaq”, *koldonul* “kullanılmək”, *tögül* “durmaq”, *toktol* “durmaq, durulmaq”, *koşul* “qatılmaq”, *cüktöl* “yüklənmək”, *çabil* “dibindən kəsilmək”, *cuul* “yuyunmaq”, *suranıl* “sorulmaq”, *catıl* “yatmaq”, *dayındal* “bəlli olmaq, açılmaq” və s.

Buradan göründüyü kimi passivlik və məchulluq ifadə edən başlanğıc formaları düzəldən *-l* şəkilçisi hər üç dildə eynidir. Bu şəkilçi də sadəcə bitişdirici saitə görə fərqlənir. Tatar və qazax dillərində yalnız dar sait (ı/i-Tatar. é) işlənərkən, qırğızcada dodaq ahənginə görə dodaqlanan sait(u/ü) də ola bilər.

-l uyğur dilində, məhsuldar bir morfem olub təsirsiz feillərə əlavə olunaraq passivlik və məchulluq ifadə edən feillər düzəldir: *yegil* “toplanmaq”; *katıl* “qatılmaq”; *korkul* “korkulmaq” və s.

-n, -in, -in Azərbaycan dilində bu şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif mənalı feillər düzəldilir:

a) Ən çox *“l”* samiti ilə bitən təsirli feillərə əlavə edilərək müstəqil şəkildə subyektə bağlanmayan təsirsiz feillər düzəldilir: *alın(maq)*, *silin(mək)*, *yolun(maq)*, *bölün(mək)* və s.

b) yenə də *-l* samitindən başqa samit və saitlə bitən bəzi təsirli feillərə əlavə edilərək, hərəkətin icrası üçün ya subyektin özü və ya onun bir hissəsi obyekt ola bilən təsirsiz feillər əmələ gətirir: *geyin(mək)*, *daran(maq)*, *yuyun(maq)* və s.

Bəzi hallarda, yeni əmələ gəlmiş feil öz kökünün ifadə etdiyi mənadan çox uzaqlaşdıqda, müstəqil mənaya malik yeni leksik vahid kimi formalaşır: *sev(mək)*-*sevin(mək)*, *döy(mək)*-*döyün(mək)*, *toxu(maq)*-*toxun(maq)*, *keç(mək)*-*keçin(mək)* və s.

Bundan başqa Azərbaycan dilində elə feillərə təsadüf edilir ki, onlarda şəkilçi kökün tərkibinə qarışaraq itmiş və yeni söz kökü əmələ gətirmişdir: *uzan(maq)*, *qazan(maq)*, *dayan(maq)*, *görsən(mək)* və s.

-n, -in// -in// -un// -ün şəkilçisi çağatay dilində də qayıdış və

məchul növ feillər yaradır: *ağızlan* “ağız açmaq”, *çalın* “əzab işerisində yerdə yuvarlanmaq”, *körün* “görünmək”, *tilen* “dilənmək”, *yasan* “hazırlamaq, inkişaf etdirmək”, *üzlen* “ayrılmaq, uzaqlaşmaq” və s.

Bəzi türkoloqlar *-ın//in//un//ün* və *-ıl//il//ul//ül* şəkilçilərini mənşəcə “ol” köməkçi feilindən törəndiyini qeyd edirlər.

-n, -(i)n morfemi özbək dilində başlanğıc formalarına əlavə olunaraq olunur. qayıdış növ feillər yaradır: *bəşlən* “başlamaq”, feilindən şəkilçinin funksiyası yer almaqdadır. Məsələn, *söyin* “sevinmək”, *körin* “görünmək”, *əylən* “dolanmaq”, *tepin* “təpinmək”, *toplən* “toplanmaq”, *imzälən* “imzalanmaq” və s.

Noqay dilində feildən feil düzəldən şəkilçilər bunlardır: *-n//ın//in* şəkilçisi: *yuv-ın* ; *basla -n*; *kiy -in* və s.

-ıl//il//n//ın şəkilçisi noqay dilində yeni feillər düzəldir: *at-ıl*; *avdar-ıl*; *tap-ıl*; *alda-n*; *alı-n*; *kes-in* və s.

-(i)n- Azərbaycan dilində olduğu kimi qaqauz dilində qayıdış növ feillər düzəldir: *baarınardı* “özünə bağırardı”, *düzünəyor* “özü özünü bəziyir”, *bakınacam* və s.

-n şəkilçisi ilə düzələn feillərin bir çoxu Türkiyə türkcəsində qayıdışlıq, passiflik və məchulluq ifadə edir: *başla-n*, *ye-n*, *öl-ü-n*, *bil-i-n*, *gül-ü-n* və s. [133, s.192]; tat.: *törén* “bürünmək”, *ki-yén* “geyinmək”, *ülkén* “peşman olmaq”, *sagın* “darıxmaq”, *çi-gén* “geri çəkilçək, geriləmək”, *yabın* “örtünmək”, *kırın* “təraş olmaq”, *şəşén* “qabarmaq, şişmək”, *orın* “takılmək”, *bétérén* “zəyifləmək, cılızlaşmaq”, *söyén* “sevinmək”, *tabın* “tapınmaq”, *télen* “dilənmək”, *cıyın* “hazırlanmaq”, *tözetén* “üstünü başını düzəltmək”, *salın* “inşa edilmək”, *taptan* “əzilmək”, *kapşan* “aranmaq, araşırtmaq”, *töpçén* “dərindən araşırtmaq”, *uvın* “ovunmaq, üstünə sürünmək”, *sıgın* “sığınmaq”, *ütén* “rica etmək”, *yalın* “yalvarmaq”, *kübén* “şişmək, qabarmaq”, *yörén* “gəzinmək”, *kızarın* “qızarmaq”, *kügerén* “göyərmək”, *agarın* “ağarmaq”, *tartın* “çəkinmək, sıxılmaq”, *açın* “kədərlənmək”, *şapırın* “öyünmək”, *yuvın* “yıkanmaq”, *bizen* “bəzənmək”, *kabın* “alovlanmaq”, *sikérén* “sıçramaq”, *atın* “sallanmaq” və s.; qaz.:

taran “daranmaq”, *oran* “sarılmaq, dolanmaq”, *körin* “görünmək”, *oylan* “düşünmək” və s.

-*n* türkmən dilində feillərdən qayıdış mənalı feillər yaradır. Şəkilçinin bu funksiyası işləkdir: *aaldan* “aldanmaq”, *asın* “özü üçün asmaq”, *daşan* “özü üçün daşımaq”, *dolan* “dolanmaq”, *gizlen* “gizlənmək” və s. Bir başqa funksiyası passivlik ifadə edən feillər yaratmışdır: *baarlın* “kontrol edilmək”, *böölün* “bölmək” və s.

-*n* morfemi uyğur dilində çox məhsuldar bir morfem sayılır: *söyün* “sevinmək”; *keyin* “geyinmək”; *kogdan* “qorunmaq”; *ya-san* “bəzənmək” və s. [152, s.111].

Uyğur dilində bu şəkilçi hərəkət feillərinin üzərinə artırılır. Ona görə də bu şəkilçiyə qayıdış növün də şəkilçi morfemi deyilir. Morfem uyğur dilində həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə artırılır: *söylen* “söylənmək”; *çekin* “geri çəkilmək” və s.

-*ş*, -*ı*ş, -*i*ş şəkilçisi təsirli feillərə əlavə edilərək müəyyən bir hərəkətin qarşılıqla bir yerdə icrasını bildirən düzəltmə feillər əmələ gətirir. “*Bəhs edilən şəkilçi müasir Türkiyə türkcəsində tarixən çox işlək olmuş, feildən feil yaradan sözdüzəldici şəkilçilərdən biridir. Düzəltdiyi feillər ortaqlıq anlamı ifadə edir. “-ş şəkilçisi ilə düzələn feillərdə gizli ortaqlaşma mənası vardır”* [68, s.95]. Buna görə -*ş* şəkilçisinin əsl funksiyası ortaqlıq ifadə etmək, ortaqlaşma ilə düzələn feillər meydana gətirməkdir. Buna görə də -*ş* şəkilçisinə ortaqlıq qarşılıq-birgəlik şəkilçisi də deyilir. M.Ərgin -*ş*- şəkilçi morfeminin qarşılıq-birgəlik mənalı feillər yaratdığını qeyd edərək bu nümunələri göstərir: *vur-uş*, *döv-ü-ş*, *at-ı-ş*, *sözle-ş*, *kucakla-ş*, *it-i-ş*, *çek-i-ş*, *gör-üş*, *dayan-ı-ş* gibi. Nümunələrdən anlaşılır ki, qarşılıqlı hərəkət ifadə edən feillər, ümumiyyətlə, təsirli feillərdən yaranır. Nadir hallarda təsirli feillər düzəldir. Birgəlik ifadə edən feillər, ümumiyyətlə, ayrı-ayrı olmaqla bərabər, eyni feil həm qarşılıqlı, həm birlikdə hərəkət mənası daşıyır: *kap-ı-ş* gibi”.

-*ş* şəkilçisi Türkiyə türkcəsində feil köklərindən və isimdən düzəlmiş feil əsaslarından feil düzəldə bilir. Əsas etibarını ilə di-

gər feildən feil düzəltmə şəkilçilərindən sonra qoşula bilməz. Çox nadir olaraq *-n* şəkilçisindən sonra artırılır: *daya-n-ı-ş*, *soy-u-n-u-ş*, nümunələrində olduğu kimi.

-ş bu şəkilçi tatar dilində “urtaklıq yüneleş”, qazax dilində “ortak fiil”; qırğız dilində “koş mamile” adlanır. Məsələn, tat.: *kalış* “buraxmaq, tərk etmək”; *kızış* “yanmaq”; *sırış* “yapışmaq, sarılmaq”; və s. qaz: *aytış* “atışmaq”; *köris* “görüşmək”, *karas* “baxışmaq”, *muñdas* “birisinə için açmaq, için tökmək” və s.; qır: *ıktaş* “bir-birinə sığınmaq”, *karaş* “baxışmaq”, *kuçaktaş* “qucaqlaşmaq”, *uçuraş* “qarşılaşmaq”, *körüş* “görüşmək” və s. [162, s.92].

Özbək dilində *-ş*, *-(i)ş* məhsuldar şəkilçisi qayıdış növ ifadə edir: *boşäş* “kendiliğindən boşanmaq” [167, s.31]. Məsələn, *yändäş* “yaxınlaşmaq”, *qaräş* “baxışmaq”, *küliš* “gülüşmək”, *kö-rişiş* “görüşmək”, *tärtiş* “çekişmək”, *yäziş* “yazışmaq”, *yaqınla-äş* “yaxınlaşmaq” və s.

Qaqauz dilindəki *-s* şəkilçisi Azərbaycan dilindəki qarşılıq müştərək növ feilləri düzəldən feillərə uyğun gəlir: daalısınız “dağılın”, *girişsin*, buluşacız “görüşəcəyik”, *tutuştur*, *uçuşurdular*, *dolaşacak*, *şakalaş* və s.

Uyğur dilində də bu şəkilçi qarşılıq və müştərəklik ifadə edən feillər düzəldir: *uruş* “vuruşmaq”; *kucaklaş* “qucaqlaşmaq”; *sözleş* “danışmaq”; *yaraş* “barışmaq” və s. Uyğur dilində *-ş* şəkilçisi ilə düzələn feillərə yeni bir *-ş* şəkilçisi əlavə olunaraq qarşılıqlı hərəkət semantikasi daşıyan sözlər yaranır: *sözleş-i-ş* “sözləşmək”; *söy-üş-i-ş* “öpüşmək”; *birle-ş-i-ş* “birləşmək” və s.

-r: Türkiyə türkcəsində tarixən işlənən və məhsuldar olan feildən feil düzəldən sözdüzəldici şəkilçidir. Bu şəkilçi funksiyaları tamamilə bir-birinin eyni olan və buna görə eyni ad altında toplanan morfemlərdən biridir. Qədim Anadolu türkcəsində də bugünkündən fərqli şəkildə işləndiyini görürük: *ir-ü-r* “ulaşmaq”; *dur-u-r*, *bas-u-r* “basdırmaq, saxlamaq” kimi.

-r: şəkilçinin türk dillərində nümunələri azdır: tat.: *öyér* “yığmaq”, *töşér* “endirmək, düşürmək”, *bétér* “bitirmək”, *péşér*

“bişirmək”, *küçér* “köçürmək”, *çigér* “çıxarmaq” və s. qaz.: *asır* “aşırmaq”, *tüsir* “düşürmək”, *köşir* “köçürmək” və s.; qır.: *kaçır* “qaşıрмаq”, *uçur* “uçurmaq”, *çitir* “itirmək”, *katır* “sərtləşdirmək”, *batır* “batırmaq”, *bütür* “bitirmək” və s.

M.S.Kaşğarlı bildirir ki, bu morfem hər feilə əlavə oluna bilmir, ç, ş, t, g, p, y samitləri ilə bitən təkhecalı feil köklərinə artırılır. Bunlar təkhecalı feillərdir: *çüş-ü-r* “düşürmək, endirmək”; *piş-u-r* “bişirmək”; *uç-u-r* “uçurmaq”; *iç-ü-r* “içirmək”; *püt-ü-r* “bitirmək”; *pat-ur* “batırmaq”; *köp-ür* “köpürmək” və s. [152, s.31].

-*ma, -me* şəkilçisi Türkiyə türkcəsində məsdər şəkilçisidir. M.Ərgin bu şəkilçini feildən feil düzəldən leksik şəkilçi kimi təqdim edir. Bu mənada M.Ərginin mülahizələri Azərbaycan dilçisi M.Hüseynzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Çünki, o da “*maq, məq*” məsdər şəkilçisini sözdüzəldici şəkilçi kimi götürür.

M.Önər türkologiyada mübahisəli sayılan bəzi feil düzəldən şəkilçiləri feildən feil düzəldən şəkilçilər kimi təqdim edir. Alim tatar, qazax və qırğız dillərinin qrammatikasını tədqiq edərkən bu dillərdəki feildən feil düzəldən şəkilçilərin hər üç dildə, demək olar ki, eyni olduğunu söyləmişdir.

-*gız//-giz* şəkilçisi qazax, qırğız, tatar dillərində az işlənən şəkilçi morfemlərdəndir: tat.: *kiygéz* “geydirmək”, *méngéz* “mindirmək, üstünə çıxartmaq”, *yatkız* “yatırmaq”, *bélgéz* “bildirmək”, *çitkez* “ulaştırmək” və s.; qaz.: *aşkız* “açdırmaq”, *japkız* “qapatmaq”, *ekkiz* “əkdmək”, *bilgiz* “bildirmək”, *otırgız* “oturtmaq”, *bölgiz* “böldürmək”, *bakkız* “baxdırmaq”, *bergiz* “verdirmək”, *orgız* “biçdirmək”, *jongız* “yontmaq”, *ötkiz* “geçirmək” və s. qır.: *kutkaz* “qurtarmaq”, *turguz* “qaldırmaq”, *oturguz* “oturtmaq”, *bütköz* “bitirmək”, *catkız* “yatırmaq”, *kütküiz* “gözlətmək”, *emgiz* “əməzdirmək” və s.

Bu şəkilçinin -*gız//-giz*;-*kız//-kiz* şəkilləri tatar, qazax, qırğız dilləri üçün səciyyəvidir. Lakin tatar dilində -*gez* //-*kéz* variantları, qırğız dilində isə -*guz*//-*güz*; *kuz* //-*küz* variantları işlənir.

-gıla //-gile hərəkətin təkrarını və davamlılığını ifadə edən feil əsasları formasında şəkilçiləşmiş nümunələri təsbit edilmişdir: tat.: *bargala* “gedib gəlmək”, *kaytkala* “təkrar dönmək”, *kürəngelə* “görünüb durmaq”, *kilgele* “tez tez gəlmək”, *törtkele* “dürtmək”, *yazgala* “yazıb durmaq” və s. ; qaz.: *atkıla* “arasıra atmaq, ovlamaq”, *tepkile* “təpiklə”, *türtkile* “dürtələmək”, *sozgıla* “çəkiş-tirmək, uzatmaq”, *julkıla* “sarsaqalamaq”, *keskile* “doğramaq”, *şapkıla* “vurub durmaq”, *tepkile* “təpikləmək” və s.

Tatar dilində -gala-//gele; -kala-//kele şəkli yazı dili tarixi boyunca izlənən bir şəkil olmasına baxmayaraq, qazax və qırğız dillərində bu şəkilçi -gıla-//gile;-kıla-//kile şəklindədir.

-sa-//se nadirən rast gəlinən şəkilçidir. İstək ifadə edən şəkilçidir: körse-t “göstərmək”, kapsa “qapatmaq, əhatə etmək” və s.

-t morfemi sait və ya “r” ilə bitən kök və başlanğıc formalarına artırılır: *avut* “ovutmaq, təsəlli vermək”, (avu-n “ovutmaq, təsəlli tapmaq), *yalbart* “yalvartmaq”, *bélgürt* “bildirmək”, *yürüt* “yürütmək”, *ménğzet* “bənzətmək” (ménğze-“ bənzəmək”), *kozğat* “acı vermək, iztirab çəkdirmək” və s. [162, s.50].

Özbək dilçisi R.Öztürk feildən feil düzəldən şəkilçiləri iki yerə bölmüşdür: 1.Feil əsasına təsir etməyən feildən feil düzəldən şəkilçi morfem; 2. Feilin başlanğıc formasına təsir edən feildən feil düzəldən şəkilçilər.

Biz bu məsələyə öz münasibətimizi bildirməmişdən əvvəl R.Öztürkün bölgüsünü olduğu kimi nəzərinizə çatdırmağı lazım bildik.

1. Feil əsasına təsir etməyən feildən feil düzəldən şəkilçi morfemlər.

-ğa-//gä-//-qa-//kə özbək dilində təkhecalı və sonu samitlə bitən feillərə əlavə olunur. Əsasən təsirli feillər yaradır və qeyri -məhsuldardır: *çäyqa* “çalxalamaq, yaxalamaq”, *qozğa* “hərəkətə gətirmək, sürkə” “sürtmək, ovuşdurmaq”, *dönggä* “döndürmək, altını üstünə çevirmək”. Bəzi nümunələrdə morfoloji göstəricinin feildən feil düzəldən leksik şəkilçilər -n, -ş və -t ilə genişləşmiş qəlib şəkillərinə də rast gəlinir. Məsələn, *er-gä-ş* “arxasın-

dan getmək, izinə düşmək”, *min-gä-ş* “tərkinə minmək” və s.

-*q*, -*k* özbək dilində əsasən təkhecalı feillərə əlavə olunaraq kökdəki mənanı qüvvətləndirir, bəzən də qayıdış şəkilli feillər yaradır. Məsələn, *aşırq* “tələsmək, səbirsizlənmək”, *esirik* “məst olmaq”, *ılıq* “şəhvəti arzu dalınca qaçmaq”, *qanıq* “qənaət etmək”, *könik* “razı olmaq”, *pişik* “şişmək, qabarmaq”, *uzâq* “uzun zaman gəlməmək”, *yutâq* “çox susayıb acmaq”, *tutaq* “özünü tuta bilməyib birdən əsəbləşmək” və s.

-*lä* əsl feilin mənasını qüvvətləndirən şəkilçidir. Məhsuldar morphem sayılır. Məsələn, *tonglä* “donmaq, buz tutmaq” (tong “donmaq”, tong “don”).

Lakin şəkilçi morfemin əsl funksiyası feildən feil düzəltməkdir. Məsələn: *âppiclä* “birini arxasına mindirib götürmək”, *âşälä* “əl ilə yemək”, *bolcälä* “fal açmaq”, *borälä* “şiddətli yağmaq”, *bulgälä* “bulamaq, batırmaq”, *quvlä* “qovalamaq”, *nıqtälä* “davamlı dürtmək” və s.

IV FƏSİL

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNİN SÖZ YARADICILIĞINDA MÖVCUD PROSESLƏR

4.1. Müasir türk dillərində sözalma prosesi

Müasir türk dillərində yeni sözyaratmada müxtəlif proseslər gedir. Bu proseslərin nəticəsi kimi türk dillərinin lüğət tərkibi yeni leksik vahidlərlə zənginləşir.

Dildə sözyaradıcılığı 3 proses əsasında reallaşır: sözyaratma prosesi, sözalma prosesi, konversiya prosesi. Sözalma prosesi türk dillərinin ilkin dövrlərindən aktiv bir proses kimi tanınmışdır. Sözalma prosesinə dilin müxtəlif səviyyələrində rast gəlinir. Biz əsasən kök və şəkilçi morfemlərin sözalma prosesindəki mövqeyini önə çəkərək, türk dillərinin söz yaradıcılığında bu prosesin oynadığı roldan bəhs etmək istərdik. Əlbəttə, yaxşı olar ki, türk dillərində yeni sözlər, terminlər dilin daxili imkanları əsasında yaransın. Lakin bütün dünya dillərində olduğu kimi türk dillərində də sözalma prosesinin varlığı labüddür. Bu haqda S.Sadıqova demişdir: *“Başqa dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin, termin-söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Ona görə də, elm və texnikanın müxtəlif sahələrində meydana gələn yeni anlayışların ifadəsi üçün terminlər yaradılarkən ən əvvəl ana dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili imkanlarından səmərəli istifadə etmək lazımdır”* [94, s.14].

Digər dillərdən sözalmanın söz yaradıcılığında əlahiddə rolu vardır. Bu rol bir çox araşdırmaların obyektı olmuşdur [112; 136; 219; 220; 227; 228; 246; 258; 267; 274; 282; 291].

Başqa dildən söz qəbul etmək yeni bir obyektin və ya anlayışın adını da özü ilə birlikdə almaq deməkdir. Bu üsul texnologi-

yanın sürətlə inkişaf etdiyi son dövrlərdə daha çox vüsət almışdır. Kəşf və ixtiralar yolu ilə ortaya çıxan yeni anlayışların, obyektlərin, əşyaların adını xarici dillərdən alma məcburiyyətində qalıyıq. Bütün dünya dillərində mövcud olan bu vəziyyət türk dillərində artıq məcburiyyət halını almışdır. Bu məcburiyyət nəticəsində türk dillərinin leksikasına həddindən artıq söz daxil olmuşdur.

“Zaman içində olduğu kimi qalan, heç dəyişməyən bir dil yoxdur. Hər dil zamanla az və yaxud çox dəyişir. Əlbəttə dil milli mədəniyyətin bir parçasıdır və mədəniyyət dəyişmələri ilə paralel dildə də bir sıra dəyişikliklər baş verir. Əvəllər ərəb və fars dillərindən alınan çox söz türk dilinin elm və mədəniyyət dili olaraq inkişafında böyük rol oynamışdısa, bu gün də qərb dünyasından gələn çox sözü rahatlıqla istifadə edə bilirik” [165, s.80].

Dildə anlayış və obyektlərin adını qarşılayacaq bir söz tapılmadıqda o sözü digər dildən almaq məcburiyyətində qalıyıq. Lakin biz deyə bilmərik ki, bu ənənə məhz son əsrlərdə yəni, XX-XXI əsrlərdə - elm və texnikanın inkişafı nəticəsində meydana çıxıb. Əsrlər boyu türk dilləri digər dillərdən söz almaqla yeni söz yaratmışlar. Bəzi alınma sözlər dilə o qədər doğmalaşır ki, bu leksik vahidlərin yadmənsəli olduğu belə çox zaman unudulur. Bu gün dilçi olmayan çox az adam ümumişlək şəkildə işlədilən *məktəb, müəllim, qələm, kitab, dəftər* və s. sözlərin ərəb mənşəli, Türkiyə türkcəsindəki *“okul”* sözünün isə fransız mənşəli olmasından xəbərdardır. Vətəndaşlıq qazanmış bu kimi sözləri yeniləri ilə əvəz etməyə heç bir ehtiyac yoxdur. Və yaxud bu gün Azərbaycan dilindəki *“televiziya, ekran, motor, bank, molekul, radio, telefon, ştamp* və s., Türkiyə türkcəsində işlənən *“ka-side, ayet, gazel, hadis, tren matematik, biyoloji, kimya, röntgen, cami, otomobil, radyo, telefon, televizyon, motor, banka, posta, telekom, ekran, spam, virüs, molekül, hücre, koordinat* və s.” leksik vahidlər keçmişdə və günümüzdə qarşılığını yarada bilmədiyimiz üçün dilimizə girmiş alınma sözlərdir. Türk dillərində bəzi sözlər var ki, onların qarşılığı kimi iki alınma sözdən is-

tifadə edilmişdir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində bu iki alınma sözlərin hər ikisi aktivdir: *hendese-geometri*; *teşekkür-mersi*; *yemiş-meyve*; *siyasət-politika*; *teminat-garanti*; *iktisadi-ekonomi* və s.

Digər dillərdən söz almaq həm asan, həm də o dil üçün təhlükəli bir haldır. Əgər bir dil digər dillərdən söz almağa adət edərsə daha özü yeni söz yaratmağa cəhd də göstərməyəcək.

Müasir dövrdə həyatımıza yeni daxil olmuş bir əşyanın adının dilimizdəki qarşılığını tapa bilmiriksə, onda əcnəbi sözü dilimizə almaqdan başqa çarəmiz qalmır. “*Sözün alınmasının başlıca səbəbi həmin sözün adlandırdığı əşyanın, predmetin, prosesin, hadisənin, anlayışın alan dildə ifadə olunması üçün müvafiq sözün yoxluğu*dur” [94, s.6]. Buna baxmayaraq, dilin refleksləri xarici sözləri öz səs qaydalarına və deyiliş formalarına uyğunlaşdırır. Bu üsulla türkləşmiş çox sayda əcnəbi söz vardır. Məsələn, *nərdivan*, *çərşənbə*, *şənbə*, *cümə axşamı*, *məktəb* və s.

Azərbaycan dilçiliyində alınma sözlər geniş tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan dilçilərindən A. Qarayev, S. Cəfərov, H. Həsənov, A. Qurbanov, B. Abbasova, T.Əfəndiyeva, N. Məmmədli, T.Yaqubova alınmalara dair dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Azərbaycan dilçiləri alınma sözləri “alınma söz, əcnəbi söz, yad sözlər” və s. terminlərlə adlandırmışlar.

Bir sözlə, lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri kimi dilçilikdə alınma sözlərin əhəmiyyətli rolu hər zaman qeyd olunmuşdur. “*Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın keçməsi alınma adlanır*” [45, s.117]. Alınma ilk növbədə bir təsirdir. Bir dilin digər dilə qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji, sintaktik təsirdir. “*Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilvasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir*” [55, s.4-5]. Alınma sözlərin dilə gəlməsinin yeganə səbəbi, zənnimizcə, ehtiyacdır. Bəzi müəlliflər “alınma söz” lə “alınma” terminini eyniləşdirirlər. Nəzərə alınmalıdır ki, bir dil başqa dildən sözdən əlavə səs, morfem və digər ünsürlər alır ki, bunların sözə aidiyyəti yoxdur.

Deməli, alınmalar bir başqa, alınma sözlər isə tamam başqa aspektdən tədqiq olunmalıdır. Leksik vahidlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir. Bütün türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi başqa dillərdən gəlmə sözlərdən ibarətdir. Həmin sözlər dilimizin lüğət tərkibinə müxtəlif tarixi dövrlərdə iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni, məişət əlaqələri və bəzi hallarda münaqişələrlə bağlı daxil olmuşdur. *“Dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi”* [1, s.6] adlanan “alınma söz” hər hansı şəraitdə olursa-olsun ünsiyyətin nəticəsidir. Bir xalq başqa xalqın üzərində hegemon olduqda, zorla öz dilini hakim dil səviyyəsinə çatdırmaq istədikdə belə, yenə də əzilən xalqın dilindən hegemon dil söz götürür. Deməli, ünsiyyətin bu və ya digər formasından asılı olmayaraq, dil zəruri hallarda öz lüğət fondunu zənginləşdirmək üçün bilavasitə və bilvasitə digər dillərə müraciət edir. N.Məmmədlinin fikrincə, alınma mədəniyyət anlayışdır, bilavasitə dil kontaktları nəticəsində baş verir və bu proses, əsasən, ərəzi yaxınlığı ilə şərtlənir [73, s.4]. “Alınma” müəyyən müddət ərzində dildə mövcud olan müxtəlif əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, müəyyən bir proses olub linqvistik hadisədir. *“Alınma söz sözalan dilə fonetik və qrafik uyuşma, fonetik cəhətdən mənimsəmədir. Söz alının dilin qrammatik kateqoriyaları ilə əlaqələnməlidir”* [233, s.35].

Alınma sözlər dilin leksik tərkibinə elə sirayət edirlər ki, insan bəzən inanılmaz faktlar qarşısında qalır. K.Abdulla qeyd edir ki, rus dilində “a” hərfi ilə başlayan bir-iki söz istisna olmaqla hamısı alınmadır [2, s.39]. Və yaxud tərkibində “f” səsi olan heç bir söz rus dilinin öz sözü deyil.

Alınma sözlər etimon dildən sözalan dilə keçdikdən sonra həmin dilin fonetik, leksik, sintaktik strukturuna elə uyğunlaşır ki, onların alınma olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Bu fakt həmin sözün yeni dil mühitində böyük bir yol keçdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, bir dildən digər dilə sözün keçməsi, orada vətəndaşlıq qazanması tarixi bir prosesdir. Alınmalar yalnız

zərurət nəticəsində bir dildən digərinə keçməlidir. Əgər zərurət olmadan bir dil digər dildən söz alırsa o söz dildə uğur qazanıb yaşaya bilmir.

Azərbaycan dilçisi A. Qurbanov alınmaları mükəmməl şəkildə təsnif etmişdir. O, bir dilə alınma leksik vahidlərin daxil olma üsullarının 3 yolunu göstərir. 1. Zəruri və məcburi alınma sözlər. Məcburi alınmalara Azərbaycan dilindəki ərəb və rus sözlərini nümunə göstərmək olar. 2. Ədəbi və danışiq dili vasitəsilə alınma sözlər. Danışıq dili vasitəsilə əsasən məişətlə bağlı leksik vahidlər keçmişdir. 3. Vasitəli və vasitəsiz alınma sözlər [61, s.49]. Azərbaycan dilindəki rus və fars alınmaları vasitəsiz alınmalara aiddir. Bu gün türk dillərinə daxil olan ingilis sözləri də vasitəsiz alınmalardır. XX əsrin 90-cı illərinə qədər Azərbaycan dilindəki Avropa mənşəli sözləri göstərə bilərik. Sözü gedən dövəmdə Avropa sözləri Azərbaycan dilinə yalnız rus dili vasitəsilə keçmişdir. Bunlar vasitəli alınmalardır. *“Alınma sözlər dilin bütün yaruslarında elə mənimsənilmişdir ki, onların adi dil daşıyıcıları tərəfindən bu gün alınma olub-olmaması nəinki müzakirə olunmur, hətta nəzərə də alınmır. Alınma sözlər dilin doğma faktorları kimi onun öz sözləri ilə yanaşı aktiv lüğət fondunda özünəməxsus səciyyə daşıyır. Müasir dilimizdə işlədilən ərəb, fars mənşəli sözlər dilimizin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq dilində işlədilərək bugünkü günümüzdə çatmışdır”* [102, s.20]. Mənşəyinə görə ərəb, fars dillərinə məxsus olan alınma sözləri bu gün Azərbaycan dilinin öz milli leksik vahidlərindən ayırmaq çətindir.

Alınma sözlər ən çox ahəng qanununa görə, sözə səs artırılmaqla, sözdən bu və ya digər səs ixtisar etməklə Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılır. Məsələn, *faidə-fayda, qaidə-qayda, adəm-adam, atəş-atəş, zenfan-zindan, təvəllod-təvəlliud, şəhr-şəhər, zəhr-zəhər, fəsl-fəsil, drama-dram, fabrika-fabrik* və s. Son orfoqrafya lüğətində də Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olan sözlər mənbə dilə uyğunlaşdırılır. Məsələn, *otel –hotel, qospital-hospital, qallivud-hollivud* şəklində yazılır.

Bu gün Azərbaycan dilində də alınma sözlərə qarşılıq tapılması artıq bir ümumxalq işinə çevrilməkdədir. Bu sözlərdən bir neçəsini nəzərinizə çatdırmağı lazım bilirik: *petlə-rəzə; zamok-zəncirbənd; razetka-taxic yuvası; ştepis-taxic; poncik-kömbəcə; şar-pülək; şlaqbaun-yolbənd; məsləhət-gənəşik; taxliyyə-boşaldılma, nöqteyi-nəzər-baxım* və s. Bu proses həm rus-Avropa, həm də ərəb-fars dillərindən keçən sözlərə qarşı reallaşan bir prosesdir.

Müasir türk dillərində alınmaların iki başlıca istiqaməti mövcuddur: 1.rus- Avropa mənşəli sözlərin alınıb işlədilməsi; 2. ərəb-fars mənşəli sözlərin alınıb işlədilməsi.

“Sözalma prosesi bütün türk dillərində heç də eyni intensivliklə getmir. Və yaxud türk dillərinin hamısı eyni dillərdən söz almırlar. Cənub- şərq türk dilləri ərazi cəhətdən Çin dilinə, eləcə də monqol dilinə yaxın olduğu üçün bu dillərin lüğət tərkibinə Çin və monqol sözləri daxil olmuşdur” [100, s.118]. Əgər Azərbaycan dilində tacik dilindən alınmış sözə rast gəlmiriksə, *özbək* dilində kifayət qədər tacik alınmaları mövcuddur. Bu fakt əlbəttə özbəklərlə taciklərin qonşuluq, eyni ərazidə yaşamaq imkanlarından irəli gəlir. Məsələn, *ozoda, otaşın, baland, dono, kamtar, mexribon* və s. Özbək dilindəki farsmənşəli leksik vahidlər məhz tacik dilinin vasitəsilə keçmişlər.

Xalqın həyatının inkişafında baş verən dəyişikliklər öz əksini, ilk növbədə dilin lüğət tərkibində tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, dilin lüğət tərkibinin inkişafı prosesi xalqın tarixi inkişafı ilə vəhdət təşkil edir. Xalqın tarixini izləmədən lüğət tərkibindəki inkişaf meyillərini aşkar etmək mümkün deyildir. Türk dilləri nəsil-dən-nəslə keçərək öz daxili inkişaf qanunlarına əsasən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. XX əsrin sonundan elm və texnikanın gözlənilməz inkişafı, müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin yaranması, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyətin və mədəni əlaqələrin böyük sürətlə inkişafı, müstəqil türkdilli dövlətlərin beynəlxalq əlaqələrinin möhkəmlənməsinə güclü təkan vermişdir. Artıq suveren inkişaf yoluna qədəm qoymuş respublikalar xarici ölkələr-

dəki, şirkət və firmalarla əməkdaşlıq etmiş, müasir dünyada bu əməkdaşlıq yeni keyfiyyət kəsb etməyə başlamışdır.

Türk dillərində alınma sözlər tarixən mövcud olmuşdur. Azərbaycan dilində ərəb-fars sözləri tarix boyu dilimizdə aktiv şəkildə işlənsə də, 1992-ci ildə Azərbaycan müstəqilliyini qazandıqdan sonra bu dilə çoxlu miqdarda ingilis alınmaları daxil olmağa başladı. İngilis mənşəli leksik vahidlərin Azərbaycan dilinə keçməsinə ümummilli liderimiz H.Əliyevin Qərblə bağladığı möhtəşəm “Əsrin müqaviləsi”nin və nəhəng Qərb şirkətlərinin Azərbaycana gəlişinin də rolu olmuşdur.

Avropa sözləri Azərbaycan dilinə iki dövrdə daxil olmuşdur: 1) müstəqillik dövründən əvvəl; 2) müstəqillik dövründən sonra. Biz araşdırmamıza yalnız müstəqillik dövründə Azərbaycan dilinə daxil olmuş Avropa sözlərini cəlb etmişik. Avropa dillərindən alınmalar dedikdə biz yalnız ingilis alınmalarını nəzərdə tutmuşuq. Azərbaycan dilindəki ingilis sözlərini aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik: 1.ölçü vahidi: *pound, mil, barel* və s. 2. valyuta vahidi: *sent, dollar, gineya, fartum* və s. 3. heyvan adları: *mustanq, buldoq, doq, foksteriya* və s. 4. quş adları: *albatros*; 5.balıq adları: *çapa*; 7. bitki və ağac adları: *bambuk*; 8. geyim adları: *mokasin*; 9. qida və içki adları: *puding, rom, viski, bal, ketçup, sandviç, hamburger, kokteyl* və s. 10.müraciət formaları: *mister, miss, ser, ledi, miledi, milord* və s.

“Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğətində Azərbaycan dilinə müstəqillik dönməsində daxil olmuş 2000 -ə yaxın söz və termin yer almışdır. Lüğətdə Azərbaycan dilinə son illər keçmiş 350-dən çox ingilis sözü verilmişdir. Əlbəttə ki, bu sözlərin çoxu terminlərdir. Xüsusilə, internetlə, informasiya texnologiyası ilə bağlı terminlər. Lakin bu terminlərin də müəyyən qismi artıq ümumişlək sözə çevrilmişdir. Biz müstəqillik illərində müasir Azərbaycan dilinə ingilis dilindən keçmiş sözləri üç qrupa bölürük:

1. *Dilə termin şəklində daxil olub termin kimi yaşayan sözlər*: Bu kimi sözlərin mənaları indi də cəmiyyətin yalnız müəyyən üzvləri tərəfindən başa düşülür və dildə yalnız termin kimi

yaşamaqdadır: *amanko* [ing.shortage “çatışmazlıq”] iqt. *birja.defisit, borc.*; *flayer* [ing. fier “reklam vərəqəsi”] kütləvi yayım üçün nəzərdə tutulmuş vərəqlər, reklam və məlumat kağızları.; *forvard* [ing. forward “öncül, qabaqcıl”]; *postforming* [ing.] üz-lük materiallarının mebel hissələrinin kənarlarına yapışdırılması prosesi.; *prerekvizit* [ing. prerequisite] öyrənilməsi vacib olan fənlər.

2. *Dilə termin kimi daxil olub ümumişləkliyə keçid mərhələ-sində olanlar*: *bouling* [ing. to bowl “diyirlənmək”] uzun cığırın aşağı başından atılan ağır topa yuxarı başında düzülmüş keqləri vurub dağıtma prinsipli idman növü.; *laminat* [ing.laminate “laylı material”] əsası taxta lifli lövhələrdən ibarət döşəmə örtü-yü.; *remiks* [ing. remix < re +mix “qarışdırmaq”] köhnə popu-lyar mahnının yenidən, müasir tərzdə işlənməsi; *roker* [ing. roc-ker “qarmaq”] müxtəlif fəndlər göstərən mahir motoskletçi.; *in-teraktiv* [ing. interactive “qarşılıqlı təsir”] əks əlaqəsi olan, dia-loqa girən; insan və kütləvi informasiya əlaqələri arasında ünsiy-yət yaradan və s.

3. *Dilə termin kimi daxil olub ümumişləklik qazanan sözlər*: İnformasiya texnologiyaları ilə bağlı sözlər: *adapter* (bir qurğu-dan digərinə elektrik enerjisini təchiz edən elektrik cihazı); *çat* [ing. chat “söhbət, boşboğazlıq”] internetdə yalnız iki nəfərin dialoqa girə bildiyi virtual görüş yeri; *faks* [ing. faks] telekom-munikasiya sistemi vasitəsilə səhifələrin təsvirinin ötürülməsi və qəbul məntəqəsində bu təsvirlərin surətlərinin yaradılması. Lü-ğətdə faks komponentli “*faksalma, faksgöndərmə, faksmodem*” kimi leksik vahidlər də yer almışdır; *feysbuk* [ing. face “üz” bo-ok “kitab”] insanların internet vasitəsilə bir-biri ilə əlaqəsini, ya-rışmasını, fikir mübadiləsini təmin edən sosial şəbəkə virtual məkan.; *fotoşop* [ing. photoshop] çoxfunksiyalı qrafik redaktor. Bu proqram vasitəsilə şəkillər üzərində hər cür qrafik dəyişiklik-lər aparmaq. Montaj etmək mümkündür.; *skaner* [ing. scanner] mətn və qrafik informasiyanın sürətini çıxarib kompüterə daxil etmək üçün istifadə olunan qurğu.; *skayp* [ing. skype]. İnternet

vasitəsilə görüntülü ünsiyyət yaradan proqram.; *slayd*- [ing. slide “sürüşdürmək, hərəkət etdirmək”] hansısa mövzuda olan şəkillərin ardıcıl olaraq ekranda görünməsi.; *smartfon*- [ing. smart “ağıllı”+phone “telefon”] personal kompyuterin funksiyalarını daşıyan mobil telefon; *smaylik*-[ing. smiley “gülümsəyən”] gülümsəyən insan üzünün qrafik şəkli; *komment*- [ing. comment] sosial şəbəkələrdə bildirilən rəy; *layk* -[ing. like] sosial şəbəkələrdə şəkil və ya frazalara münasibət bildirmək üçün verilən bəyənmə işarəsi.; *link*- [ing. “sitat, əlaqə”] qrafik olaraq seçilən hipermətinli sənədin bir hissəsi; *selfi*- [ing. selfie] avtofotşəkil. birisinin öz fotosunu mobil telefonun fotokamerası ilə çəkməsi.; *notbuk*-[ing. notebook<note “qeyd”+book “kitab”]. böyük yaddaşa malik kitab formalı, portativ, daşınan mini-kompüter növü; *onlayn* [ing. online] birbaşa, canlı. informasiya-kommunikasiya texnologiyalarında açıq xətt, canlı xətt, internet üzərindən açıq xətt; *pin-kod* [ing. personal identification number “şəxsi identifikasiya nömrəsi”] müştərinin bankdan əldə etdiyi və gizli saxladığı plastik kartın xüsusi kodu; *votsap*-[whats app<what+is “nədir”+application “proqram”]. kiv smartfon telefonlarında 3g və ya vıyfat vasitəsilə məlumatları və səs yazısını pulsuz ötürə bilən imkanına malik sosial şəbəkə; *vay-fay* –informatika termini. internetlə əlaqə yaratmaq üçün modem. təhsillə bağlı: *bakalavriat* [ing. bachelor’s degree]müvafiq ixtisaslar üzrə geniş profilli mütəxəssis hazırlığını 4 ildə həyata keçirən ali təhsilin mərhələsi və s.

Gördüyümüz kimi, bu nümunələrdəki leksik vahidlər Azərbaycan dilinə ingilis dilindən keçmiş, artıq dilimizdə hamının anladığı ümumişlək söz kimi işlənməkdədir.

Türkiyə türkcəsinin leksik tərkibində türk mənşəli sözlərlə bərabər tarix boyunca siyasi və iqtisadi əlaqədə olduqları xalqların dilindən keçən sözlər, frazeoloji birləşmələr, qəlib ifadələr müəyyən yer tutur. Türkiyə dilçiliyində bu tip sözlər müxtəlif terminlərlə verilir. Dilçiyə dair kitablarda *ödünc sözçük* [141, s.204], *alıntı kelime* [146, s.17], *aktarma* [185, s.15], *kopyalama*

[142, s.28] kimi fərqli terminlərlə adlandırılan bu tip sözlər dilin lüğət tərkibinə yeni söz qazandırma yollarından birini yaradır. K.İmer və digərləri *ödünc sözcük* (loan word, borrowed word) termininə belə tərif vermişlər “...bir dilə bir başqa dildən birbaşa və ya tərcümə yolu ilə keçən sözlər. Alınma sözlər hesabına sözyaratma prosesi bir başqa dildən siyasi, ictimai, mədəni, iqtisadi və başqa məqsədlər üçün söz, söz birləşməsi, ifadə almaq şəklində dilin bütün səviyyələrində görülməkdədir” [141, s.54].

Əsrlər boyu fars dili poeziya, ərəb dili elmi dil kimi qəbul olunsa da, türk dilləri danışq dili səviyyəsində həm fars, həm ərəb, həm də rus dilinin milli şovinizminə sinə gərə bilmişdir. Bu onu göstərir ki, vaxtilə, XX əsrin 20-ci illərində Türkiyə türkcəsində özləşmə siyasəti aparıldı. Azərbaycan dilində isə istər XX əsrin 30-cu illərində, istər 60-cı illərdə, istərsə də 90-cı illərdə müəyyən qədər özləşmə siyasəti getsə də, bu Türkiyə türkcəsindəki kimi əhatəli səciyyə daşımamışdır.

Zaman-zaman yersiz alınmalardan qurtulmaq üçün Azərbaycan dilində yeni sözlərin yaradılmasına cəhd edilib. XX əsrin 60–70-ci illərində akademik M. Şirəliyev tərəfindən “*bildiriş, yollayış, dincəliş*” kimi sözlər, müxtəlif yazıçı və şairlərimiz tərəfindən “*çimərlik, əyləc, işıqfor*” və s. leksik vahidlər yaradılır. Dildəki alınma sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, ümumxalq səciyyəsi daşmalıdır. Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində bu istiqamətdə işlər görülməkdədir. Əgər XX əsrin əvvəllərində Türkiyə türkcəsindəki ərəb-fars sözlərinin qarşılığının tapılmasına cəhd göstərirdisə, bu gün Avropa mənşəli sözlərin qarşılıqları araşdırılır. Azərbaycan dilində isə bu gün həm rus-Avropa, həm də ərəb-fars sözlərinin qarşılığının tapılmasına cəhd göstərilir. Bəzən müəyyən dövrdə hər iki alınma paralel işlənir. Sonra bir alınma dildə vətəndaşlıq qazana bilmir və o birini sıxışdırıb çıxarır. Məsələn, *komputer və bilgisayar* və yaxud *mesaj-ismaric* sözlərində olduğu kimi. Bu gün “*komputer*” və “*mesaj*” sözləri Azərbaycan dilində daha aktivdir.

İ.Kazımov türk dillərinə son illərdə bu sahələrlə bağlı leksikanın sürətlə keçdiyini yazır: “...ictimai-siyasi leksika, maliyə sistemi ilə bağlı leksika, bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı leksika, beynəlxalq münasibətlər və diplomatik əlaqələrlə bağlı alınma leksika, ekoloji sahə ilə bağlı leksika, demokratik proseslərlə bağlı alınma leksika, texnologiya sahəsində işlənən alınma leksika, neft strategiyası ilə bağlı leksika, pedaqoji sahə ilə bağlı leksika, transport və nəqliyyatla bağlı alınma leksika, müstəqilliklə bağlı alınma leksika, bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı leksika, mətbuatla bağlı alınmalar” [52, s.56].

Azərbaycan dilində olduğu kimi Türkiyə türkcəsində də alınma sözlər böyük çəkiyə malikdir. Müasir Türkiyə türkcəsinin ümumişlək sözlər lüğəti olan “Türkçe sözlük”ün son nəşrindəki 92.292 maddəsində ərəb dilindən 6.512, fransız dilindən 5.537, fars dilindən 1.375, italyan dilindən 606, ingilis dilindən 513, rumun dilindən 447, alman dilindən 105, latın dilindən 68, rus dilindən 39, yunan dilindən 35, ispan dilindən 31, erməni dilindən 24, bolqar dilindən 22, macar dilindən 15, monqol dilindən 12, yapon dilindən 12, ıvrit dilindən 8, fin dilindən 2, malay dilindən 2, portuqal dilindən 2, soğdi dilindən 2, arnavut dilindən 1, koreya dilindən 1, serb dilindən 1, slav dilindən 1 alınma söz verilmişdir. Müxtəlif dillər vasitəsilə Amerikanın, Brazilyanın, Madaqaskarın, Maldivlərin yerli xalqlarının dilindən keçən çox az sayda söz də Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində yer almaqdadır [179].

Alınma sözlərin ölkələrarası mədəni əlaqələr tarixində də çox böyük rolu vardır. Türk yazı dilinin ən qədim dövrlərindən bu günə qədər Çin, sanskrit, tibet, monqol, soğda, fars, ərəb, yunan, erməni, italyan, fransız, ingilis dilləri ilə söz alış-verişi əslində mədəni əlaqələrin bir nəticəsidir. Xalqlar arasındakı bu dil əlaqələri zaman-zaman müxtəlif dillər arasında dəyişmiş, bəzən azalmış, bəzən də çoxalmışdır.

Yad dillərdən bu təsirlənmə yalnız leksik tərkiblə məhdud qalmamışdır. Xarici dillərin qrammatik elementləri və qaydaları

da gedərək artan bir sıxlıqda türkcəyə təsir etməyə başlamışdır. Əslində hər dildə alınma sözlər var, ancaq qrammatik elementlər, qaydalar asanlıqla bir dildən başqa dilə keçmir. Osmanlı türkcəsi olaraq adlandırdığımız Türkiyə türkcəsinin XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövründə ərəb, fars dillərinin qrammatik qaydaları və elementləri də dilin quruluşuna təsir etməyə başlamışdır. Alınma sözlərin kəmiyyət kateqoriyası Türkiyə türkcəsindəki cəm şəkilçiləriylə deyil, ərəb və fars dillərindəki xüsusi formatlardan istifadə ilə reallaşır. Türk dillərində təyinin təyin olunandan əvvəl gəlməsi qaydası ən diqqətəçarpan xüsusiyyətlərdəndir. Fars və ərəb dillərindən keçən sözlərdə təyinolunanın təyindən əvvəl gəlməsi; türk dillərindəki sözlərdə cins kateqoriyasının olmamasına baxmayaraq ərəb dilindən keçən sözlərdə cins kateqoriyasının qorunması; iltisacı bir dil olan türk dillərində bütün şəkilçilərin sona əlavə olunmasına baxmayaraq ön şəkilçilərin də fars və ərəb dillərindən türk dilinə keçməsi onu göstərir ki, Türkiyə türkcəsinin sözü gedən dillərdən təsirlənməsi yalnız leksik vahidlər səviyyəsində qalmır, qrammatik səviyyəyə qədər gedib çıxır. T.Banquoğlunun fikrincə, ərəb və fars dilindən olan alınmalar əsasən yazı dilində çoxluq təşkil etmiş, danışq dilində isə məhdud sayda olmuşdur [117, s.143].

Ərəb dilinin Türkiyə türkcəsi üzərindəki təsirinin bir göstəricisi də Osmanlı Türkcəsi dövründə yeni anlayışların qarşılığı üçün söz və ya termin yaratmaq ehtiyacı olmuşdur. Yeni yaranan anlayışların sözlə ifadəsi üçün ərəb dilinin lüğət tərkibindən istifadə edilmişdir. “*Təyyarə*” üçün “*tayr*” kökündən *tayyar*, “planet” üçün “*seyr*” kökündən *səyyarə*, “*ülkü*” üçün fıkır kökündən *məfkurə* sözləri törədilmişdir.

Osmanlı türkcəsində ərəb köklərindən *emniyyət*, *mukmir* “mehtaplı”, *mükevkep* “ulduzlu”, *müşemmes* “günəş görmüş, çox günəşli”, *tahtelbahir* “dənizaltı” kimi sözlər də yaranmışdır. Ancaq bunlar ərəb dilində olmayan və ya olsa belə *səyyarə* kimi mənası fərqli olan sözlərdir.

Digər tərəfdən Anadolu coğrafiyasındakı yunanca, ermənica

kimi dillərdən *açar* (<Rum. Ανοιχτήριον), *ahtapot* (<Rum. οχτοπόδιον), *bodoslama*, *pide* (<Rum. Πίτα), *Poyraz* (<Rum. Βορράς); *Madımak* (<Erm. Մատակ), *micir* (<Erm. Միհր), *murç* (<Erm. Մրճ) kimi sözlər danışıq dilindən yazı dilinə keçmişdir. T.Banquoğlu bu cür alınmaları “qulaqla alınma” (emprunt auditif) adlandırır [117, s.143]. Yazısı bilinməyən xalqlarla qonşu yaşamağın bir nəticəsi olaraq şifahi dil əlaqələri nəticəsində bu alınmalar danışıq dilindən yazı dilinə, oradan da türk dili lüğətinə keçmişdir.

1839-cu il, 3 noyabrda I Əbdülməcid Tənzimat fərmanı imzaladı. Tənzimat fərmanı ilə birlikdə Osmanlı türkcəsi bu dəfə üzünü Şərqdən Qərbə çevirdi. Qərbə istiqamətlənməyin nəticəsində türk dilinin leksik tərkibinə bu dəfə də fransız dilinin təsiri başlandı. Bundan əvvəl də türk dilinə dənizçiliklə, ticarətlə bağlı *agentlik*, *bank*, *bono*, *borda*, *iskəla*, *göyərtə* və s. kimi italyan sözləri daxil olmuşdur. Qərb dillərindən alınmaların axını fransız dili ilə olan əlaqələr daha da artdı: *abunə*, *balkon*, *balon*, *bilet*, *jandarma*, *jüri*, *kabine*, *konfrans*, *lampa*, *manto*, *moda*, *palto*, *rapor*, *salon*, *torpil* və s. Bu dövrdə, fransız dilindən xitab formaları, müraciət bildirən sözlər də alınmışdır, məsələn, *bonjur*, *madam*, *madmazel*, *mösyö*, *mersi* və s.

Türkiyə türkcəsində gedən bu proses Azərbaycan dilində fərqli şəkildə baş verdi. 1813-cü ilində Rusiya ilə İran arasında bağlanan Gülüstən, 1828-ci ildə Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın şimal hissəsi Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil oldu. Bununla da Azərbaycan dilinə rus sözlərinin güclü axını başladı. Türkiyə türkcəsinə isə rus sözləri yalnız XX əsrin 90-ci illərindən sonra keçməyə başladı. SSRİ-nin dağılması, müstəqil türk dövlətləri ilə Türkiyənin əlaqələrinin güclənməsi buna şərait yaratdı. Əlbəttə ki, rus sözlərinin türk dilinə keçishi yalnız danışıq dili səviyyəsində mövcuddur.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Anqlosakson mədəniyyətinin hökmranlığının artmasıyla birlikdə ingilis dili həddindən artıq çox dilə təsir göstərməyə başladı. Gündəlik həyatda, səhiyyə

yədə, ticarətdə, idmanda, informatikada, musiqidə və müxtəlif sahələrdə istifadə olunan: *blender, boarding card, bodyguard, by-pass, bestseller, billboard, catering, center, dribbling, e-mail, format, rating, single, self-service, server* kimi ingilis mənşəli sözlər, yazı dilində və danışq dilində müəyyən bir sıxlıqla işlənmişdir.

İstər türk dillərinin danışq dilində, istərsə də yazı dilindəki bu alınmalarda ikidilliliyin və tərcümələrin payı böyükdür. L.Johansonun kopyalama nəzəriyyəsinə görə müəyyən dərəcədə ikidillilik əsas şərtidir. L.Johansona görə türk dilinin digər dillərlə əlaqələri heç bir zaman yalnız müəyyən dövrlərdə aktiv olmamışdır. Əksinə, alınma sözlərin reallaşması uzun sürən iki dilliliyin izlərini daşıyır və onun nəticəsidir [142, s.26].

İstər tərcümə yolu ilə, istər şifahi yolla alınma sözlərin meydana çıxmasında bir faktor böyük rol oynayır: Mənbə dildəki bir faktın hədəf dildə olmaması səbəbiylə yaranan *leksik boşluq*. Siyasi, hüquqi, iqtisadi, dini, tarixi, etnoqrafiya və s. sahələrdə mənbə dildəki bir faktın hədəf dili danışan cəmiyyətin dilindəki leksik tərkibdə olmaması səbəbiylə söz, xüsusi ad və ya termin olduğu kimi alınmışdır. Məsələn, *federalizm, milad, magna Charta, kivi, anakard, paparazzi, pizza* və s.

İstər mənbə dildə, istərsə də hədəf dildə eyni faktın varlığına qarşı hədəf dildə sözün tapılmamasıyla *leksik boşluq* (lexical gap) yaranır. İki dildə sözlərin mənası arasında olan fərqli cəhətlər səbəbiylə ortaya çıxan leksik boşluq, bir dildəki müəyyən bir məna sahəsinin digər dilə görə daha əhəmiyyətli olması və ya daha inkişaf etmiş olmasının leksik tərkibdə əks olunmasıdır. İngilis dilində *mother`s mother* “ananın anası” sözü üçün İsveçdə *Mormor, father`s mother* “atanın anası” üçün də *farmor* sözlərinin olması; ingilis dilində *sister-in-law* sözüylə göstərilən dörd ayrı qohumluq adının türk dilində “*elti, baldız, yengə,*” kimi ayrı-ayrı sözlərlə ifadə olunması *leksik boşluğa* nümunələrdir.

Türkiyə türkcəsinin tarixi dövrlərində alınmaların bugünkü vəziyyətini Türkcə sözlüyün son nəşrini əldə əsas tutaraq dəyər-

ləndirdiyimizdə bu sözlərdə səs, quruluş, məna baxımından dəyişikliklərin olduğunu görürük.

Səs baxımından yerliləşdirmə: Türkiyə türkcəsində ən çox alınmalar ərəb dilindəndir. Ərəbcədən keçən sözlərdə, xüsusilə, əlifba dəyişdikdən sonra bu sözləri türkləşdirmək istiqamətində dəyişikliklər aparılmışdır. Buna nümunə olaraq ərəb dilinə xas *ayın* hərfinin və *həmzə* işarəsinin iştirak etdiyi *san'at*, *məs'ələ*, *mö'min* və s. sözlərinin tələffüzündəki kəsmə işarəli heca dildə itmiş və heca quruluşunun dəyişməsi nəticəsində elmi mətnlərin nəşrləri istisna olunmaqla yazıdan kəsmə işarəsi qaldırılmasıdır. Əslində ərəb və fars alınmalarındakı səs dəyişimi hadisələri Osmanlı Türkcəsi dövründən başlamışdır. Məsələn, ərəb sözlərindəki *ثـ* hərflərinin Osmanlı Türkcəsindəki səslənişi / s / , *زـ* hərflərinin tələffüzü isə, ümumiyyətlə, / z / səsiylə olmuş, bəzi sözlərdə *ض* hərfinin / d / hərfi kimi tələffüz olunduğu müşahidə edilmişdir [111, s.4].

Yazılışında dəyişiklik görülməyən, ancaq tələffüzlərində dəyişiklik görülən beyhude, iştah, tərcümə, dəzgah kimi alınma sözlərin bu cür istifadə olunmasının səhv olduğunu; bihudə, iştah, tərcümə kimi xüsusi formalarıyla deyilişinin şahidi oluruq. “*Bunlardan اذغتست (dəstgah) kimi yazılışları dəyişib اذغت (dəzgah) formasında tələffüzə uyğun yazılış formaları alanlar da olmuşdur. Bu sözlərlə birlikdə bunlara bənzər vəziyyətdə olan âb-nûs, divar, Ənbar, nərđübân sözləri ebony, divar, anbar, nərđivan kimi alınmalar, bütün israrlara baxmayaraq xalqın mənim-sədiyi formalarda bu gün Türkiyə türkcəsinin leksik tərkibində yaşamaqdadır*” [111, s.4].

Bu vəziyyət latın əlifbalı türk yazısının istifadəsi zamanı da davam etmişdir. Fransız sözlərinin türkləşməsi metodu son dövrlərdə ingilis dilindən alınan sözlərə də tətbiq olunmuşdur.

Hal-hazırda ingilis dilindən keçən alınmaların yazı dilində fransızlaşması çox maraqlı məsələlərdəndir. Bildiyimiz kimi, digər türk dillərində olduğu kimi Türkiyə türkcəsində də ingiliscədən alınmalar daxil olmaqdadır. Bunların bir hissəsi müəyyən

sahələrin termini kimi, bir hissəsi isə xüsusi ad kimi istifadə olunur. Maraqlı faktdır ki, ingilis dilindən keçən alınmalar fransız dilinin tələffüzünə uyğun şəkildə tələffüz olunur. Bir növ fransızlaşdırılır. Məsələn, Amerikan ingilis dilindən türk dilinə keçən və qarşılığı yenilik, yeni qayda olan *innovation* sözü, mətbuatda, nəşrlərdə və kütləvi informasiya vasitələrində fransız tələffüzünə uyğun "*inovasiyon*" şəklində istifadə olunur. Halbuki bu söz ingilis dilinə uyğun olaraq "*innoveyşn*" kimi tələffüz olunmalıdır. İngilizcə *combination* sözü də "*birləşdirmə, nizam, qrup, sıra, birlik*" mənalarında işlənir. Bu söz Türkiyə türkcəsində fransız tələffüzünə uyğun olaraq "*kombinasyon*" formasında söylənir. İngilis dilindən alınan sözlərin fransız tələffüzünə uyğunlaşdırılaraq tələffüz olunmasının əsas səbəbi fransız alınmalarının Türkiyə türkcəsində daha uzun illərdən bəri işlənməsi və bu fransız tələffüzünün Türkiyə türkcəsinə daha döğmə olmasıdır.

Rus alimi L.P.Krisin yazır: "*Alınma sözlərin sözlərin dilin faktlarından fərqləndirilməsində orfoepiyanın böyük rolu vardır*" [233, s.29]. Onun fikrincə, hər hansı bir dilin leksik strukturunu bilməklə alınma sözlərin mənşəyini təyin etmək olar. Məsələn, *konstiusion, deklorasion* sözləri fransız mənşəlidir, çünki bu tələffüz fransız dilinə məxsusdur. Bu yerdə alimin sözləri özünü doğrultmur. Çünki Türkiyə türkcəsindəki bir çox ingilis sözləri fransız tələffüzü ilə, Azərbaycan dilindəki ingilis sözləri isə rus tələffüzü ilə söyləndiyi üçün onların tələffüz şəklinə görə mənşəyini müəyyənləşdirmək yanlışlıqlara yol açə bilər. Bu vəziyyət Azərbaycan dilində də belədir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində də bu sözlər ingilis dilinə yox, rus tələffüzünə uyğun "*innovasiya*" və "*kombinasiya*" şəklində tələffüz edilir. Azərbaycan dilində də Avropa dillərindən olan alınmaların böyük əksəriyyəti rus tələffüzünə uyğun söylənir. Bu da rus dilinin çox uzun bir zaman kəsiyində Azərbaycan dili üzərində hegemonluğundan irəli gəlir.

Türkiyə türkcəsinə səs baxımından uyğunlaşan sözlərlə bəra-

bər mənə baxımından da uyğunlaşan sözlər olmuşdur. Ş.Akalın bildirir ki, ərəb dilində "güdmək, gözləmək", رقيب "müşahidə edən, gözləyən, gözetçi" mənalarında ikən Türkcədə rəqabət "eyni məqsədi güdən şəxslər arasındakı çəkişmə, yarışma, yarış", rəqib isə "hər hansı bir işdə, bir yarışda, bir-birini keçməyə çalışan, eyni şeyi əldə etməklə məşğul olan kimsə" mənasında istifadə edilməkdədir. Ərəb dilində لمحوص "quş qursağı, mədə" anlamlarında işlənərkən Türkiyə türkcəsində "anlayış, ağıl, zəhin" mənalarını verir. Fars dilində "qırx" sayının adı چهل və "qırx günlük oruc" mənasındakı چلا və ya چله sözü bu mənalar-dan sonra Türkcədə "zəhmət, çətinlik" mənalarını qazanmışdır. Heç şübhəsiz ki, mənə dəyişmələri, mənə daralması və genişlənməsi üzərində ayrıca dayanılması lazım olan dil hadisələridir [111, s.5].

Bu mənə dəyişmələri yalnız ərəb və fars alınmalarında deyil, digər alınmalarda da görülür. Türkiyə türkcəsinin fransız dili ilə əlaqəsinin təxminən iki əsrlik bir keçmişi vardır. Fransız dilindən keçən alınmalarda səs və mənə dəyişmələri vardır. Fransız dilində heç olmayan sözlər Türkiyə türkcəsində fransız sözü kimi görünür. Məsələn, *Otogar* Türkiyə türkcəsində "şəhərlərarası işləyən motorlu nəqliyyat vasitələrinin sərnişinləri mindirib endirdikləri yer" mənasındadır və türk dilindəki lüğətdə fransız alınması kimi qeyd olunmuşdur. Halbuki fransız dilində belə bir söz yoxdur. Fransız dilindəki bu söz *Gare routière* formasındadır.

Bəzi alınma sözlər Türkiyə türkcəsində tərcümə yoluyla və-təndaşlıq qazanmışdır. G.Karaağaç bu üsulu *anlam aktarması* (calque = loan translations) adlandırır. İngilis dilindən *snowman* qarşılığında *qardan adam*, *cold war* yerinə *soyuq müharibə*; alman dilindən alınmış *eisberg* üçün *aysberg*; fransız dilindən alınmış *edition critique* qarşılığında *tənqidi mətbuat* sözləri tərcümə vasitəsilə alınma sözlərin yaranmasına göstərilən nümunələrəndir.

İstər tərcümə yolu ilə, istərsə də şifahi dil əlaqələri nəticəsin-

də Türk və Azərbaycan dillərinin söz varlığına qatılan alınmaların bəzilərinin səscə türkləşdirərək bəzilərinin də səscə, quruluşca, mənaca, söz sırasıyla keçdikləri dilə uyğunlaşdırılaraq türk mənşəli sözlərlə birləşdirildiyi görülməkdədir. Heç şübhəsiz bunda xalq etimologiyasının (folk-etymology) da təsiri olmuşdur. Bu gün Türkiyə türkcəsində xalq dilində *qarderob* üçün *gardolap*, *kameriye* üçün *kamelya*, *tubeless* (*rezin*) üçün *dubleks* deyilməsi kimi müxtəlif nümunələr şifahi dildə özünü göstərməkdədir. Ancaq Türkiyə türkcəsi ötən illərdə istər tərcümə yolu ilə, istər şifahi dil əlaqələriylə aldığı bəzi sözləri bənzər şəkildə özünükləşdirərək leksik tərkibinə qatmışdır.

Xalq dilinə əsaslanaraq bu üsul fransız sözlərinə türkcə qarşılıq tapılmasında da görünür: *bulletin* yerinə *Belleten*, *école* qarşılığında *okul*, *commandant* üçün *kumandan*(*pult*), *general* yerinə *genel* və s. törəmələr məşhur bilinən bir kökdən söz yaradıcılığı və ya çox işlənən bir sözlə birləşdirilən nümunələridir. Xarici mənşəli bu sözlərə qarşılıq aranarkən xalq etimologiyasında olduğu kimi sözlər bir kökə bağlanmış və bu köklərdən sözlər yaradılmışdır.

Müasir *Türkiyə türkcəsində* bəzən neologizmlərlə köhnə sözlər sinonimlik yaradır. Qəzet materiallarında bu kimi sözlər aktiv halda işlənir. Məsələn, *netice –sonuç*; *söhbət etmək*-, *konuşmak*; *milletvekili-mebus*; *zaman-vakit* və s. [290, s.31].

Özbək dilində digər türk dillərində də olduğu kimi, ərəb alınmaları xüsusi bir lay təşkil edir. Bu, əlbəttə, islam dili ilə bağlı olan bir faktdır. Məsələn, *adabiyot*, *axoli*, *xovuz*, *imorat*, *imkoniyat*, *fan*, *karor*, *bazi*, *asosan*, *kisman*, *nisbatan*, *şaxsan*, *balki*, *ammo*, *lekin* və s. Ərəb mənşəli leksik vahidlərin özbək dilinə keçməsi 3 mərhələdən ibarətdir: [227, s.15]. Birinci mərhələ VIII əsrdən Orta əsrlərə qədər olan dönəmi əhatə edir. Bu dönmə islamın Orta Asiyaya yenidən qədəm basdığı mərhələdir. Ərəb mənşəli leksik vahidlərin əsas kütləsi bu dövərdə özbək dilinə daxil olmuşdur. İkinci mərhələ XX əsri əhatə edir. Bu dövərdə özbək dilindəki ərəbizmlərin böyük bir qismi işləklidən

çıxmış (bura dini ərəbizmlər aiddir), bir qismi isə rus və beynəlmiləl sözlərlə əvəz olunmuşdur. Üçüncü mərhələ 1991-ci ildən bu günə qədər olan dövr hesab olunur. Bu mərhələdə isə islam dini ilə bağlı olan ərəbizmlər yenidən dildə aktivlik qazanır. Müstəqillik illərində vaxtilə rus, Avropa sözləri ilə əvəz olunmuş leksik vahidlər yenidən ərəb alınmaları ilə əvəz olunmağa başladı ki, bunların içində də uğurlu və uğursuz olanları oldu. Məsələn, *kandidat-nomzod*; *oblast-viloyat*; *ideya-məfkure*; *ekonomika-iqtisod*; *sekreter-kotib* və s.

Özbək dilçisi E.Beqmatov özbək dilinin lüğət tərkibini iki böyük qismə ayırmışdır. 1. Milli özbək sözlərindən ibarət olanlar; 2. Alınma leksik vahidlər. Müəllif alınma layın özünü də 3 hissəyə bölmüşdür: a. ərəb sözlər hesabına formalaşan leksik lay; b. Özbək dilində fars-tacik alınmaları; c. özbək dilində rus-beynəlmiləl sözlər [325, s.5].

Özbək dilində rus sözləri də xüsusi mövqeyə malikdir. Özbək-rus dil əlaqələrinin tarixi XVII əsrdən başlasa da, intensiv əlaqələrin tarixi XX əsrin əvvəllərinə gedib çıxır. Özbək dilindəki rus mənşəli leksik vahidlərin böyük bir qismi beynəlmiləl xarakter daşıyır. Özbək dilində bəzən milli mənşəli analoqu ola-ola rus mənşəli sözlər işlənir. Məsələn, *sarimsok-чеснок*, *likorça-тапелка*, *kuzoynok-очку* leksik vahidlərindən milli mənşəlilər olduğu halda rus analoqları işlənir.

Tuva dilində alınma leksikanı nəzərdən keçirdikdə şahidi oluruq ki, bu dildə əsasən monqol alınmaları üstünlük təşkil edir. Tuvalıların yaşadığı Tuva ərazisi Qərb və Şərqi arasında geopolitik mövqeyə sahibdir. XX əsrin əvvəllərində Çin İmperiyasının tərkibində olmuşdur. 1914-cü ildə Tuva Rus İmperiyasının tərkibinə daxil olmuşdur. Oktyabr inqilabından sonra Tuva milli müstəqillik əldə etmiş, 1944 –cü ilə qədər müstəqil dövlət olmuşdur. 1944-cü ildən isə SSRİ-nin tərkibində muxtar respublika statusu qazanmışdır. Monqol-tuva dil əlaqələri XIII əsrdən başlamışdır. Bu dil əlaqələrinin sayəsində tuva dilinin lüğət tərkibinin 25%-ni monqol sözləri təşkil edir [274, s.6]. Monqol dilin-

dən tuva dilinə leksik vahidlər müxtəlif üsullarla daxil olur: bir-başə monqol dilindən; kalka üsulu ilə; monqol sözyaratma üsulları vasitəsilə. M.V.Bavuu-Syuryun bildirir ki, monqol dilindən keçmiş 4 söz kökündən tuva dilində 36 eyniköklü leksik vahid yaranmışdır [283, s.119]. Morfemlər vasitəsilə əmələ gələn tuva dilindəki monqol alınmalarına nəzər yetirək. Məsələn, *чыжыргана* “aytikanı”, *белергене* “yabanı kök”, *долаана* “yemişən” və s.

Tuva dilindəki monqol mənşəli sözlərin bir qismi buddizm dinini əks etdirir. Bu buddizm terminləri monqol dilindən keçsə də sanskrit mənşəli leksik vahidlərdir. Bunlar içərisində xüsusi isimlər-*Darima*, *Karma*, *Sanqaa*, buddist terminləri-*dxarma*, *karma*, *sanqxa* yer almışdır. Tuva dilindəki alınmaların bir qismini Tibet dilindən alınmalar təşkil edir. Bunlar tibetizmlər adlanır. Məsələn, *кешпи* – *геше* “filosof”, *кечил-гечул* “nəzir”, *Манжы-иури* ~ *Мандэжуири*, *Майтпрея* ~ *Майдыр*, *Будда* ~ *Богда*, *Авыда* ~ *Авалокитешвара* “*buddizmdə allah adları*” və s. Tuva dilində həftənin günlərinin adları, qiymətli daş-qaş adları, buddizmi əks etdirən müqəddəs varlıqların adları da monqol-Tibet alınmalarıdır. Məsələn, *Даваа* “bazar ertəsi . Ay”, *Мягмар* “çərşənbə axşamı, Mars”, *Лагба* “çərşənbə günü, Merkuriy”, *Бүрбү* “cümə axşamı Yupiter”, *Базан* “cümə günü, Venera”, *Бямба*, *Бамба* “şənbə, Saturn”, *Нума* “bazar günü, Günəş”, *Доржу* “Almaz”, *Долгар* “Ağ Tara ilahəsi”. Tuva dilində Tibet alınmalarının yaranmasında “*таа*” qadın sözü mühüm rol oynayır. Bu leksik vahid tuva və monqol dillərində antroformant kimi iştirak edir. Məsələn, *Сенденмаа*, *Долгармаа*, *Дарыймаа*, *Сүрүңмаа*, *Оюма*, *Өлзеймаа*, *Норжунмаа*, *Минчеймаа* və s.

XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərində tuva-rus dilləri arasındakı əlaqələr intensivləşir. Bu proses iki istiqamətdə gedir. I mərhələdə individual bilinçivizm şəraitində baş verir. Bu mərhələdə Tuva hələ tam olaraq Rusiyaya birləşdirilməmişdir. II mərhələdə Tuva tam olaraq Rusiyanın tərkibinə daxil olduqdan sonra rus leksik vahidləri orfoqrafiya lüğətlərində yer almışdır [275,

s.9-10]. Rus dilindən tuva dilinə keçmiş leksik vahidlərin böyük qismi isimlər, saylardır. Bununla bərabər tuva dilinə “*uje, voobşe, koroçe*” kimi köməkçi nitq hissələri də keçmişdir. Bəzi rus sözləri türk mənşəli leksik şəkilçiləri qəbul edib dildə yaşam sürdürür. Məsələn, *talantlıq, kompyuterliq, aqitasiyatıq, aktivtiq, perecperktivtiq, elektronnuq, absolyuttuq və s.*

Tuva dilindəki monqol mənşəli leksik vahidlər o qədər mühüm və əhəmiyyətli bir lay təşkil edir ki, onun xüsusi tədqiqatçıları olmuşdur. Tuva dilindəki monqol alınmalarının ilk tədqiqatçıları N.F.Katanov, B.İ.Tatarınçev, V.İ.Rassadin, M.Ölmez olmuşdur [228; 257; 274; 275]. İlk öncə onu qeyd etmək lazımdır ki, qədim türk elementləri tuva dilində cüzi dəyişikliklərlə qorunmuşdur:

Qədim türkcə: ağır “ağır” ~ tuva. är; bağır “ciyər” ~ tuva. bär; ata “ata”~tuv. ada; ätäk “yubka”~tuv: edek [385, s.90].

Tuva dilindəki monqol alınmaları təbii ki, fonetik dəyişikliklərə məruz qalırlar. Bu alınmalar demək olar ki, bütün həyat və məişət sahələrini əhatə edir. Bu da əlbəttə ki, tuva xalqı ilə monqol xalqının həm coğrafi məkanca çox yaxın olmasından irəli gəlir. Təbii ki, coğrafi cəhətdən yaxınlıq xalqların məişət və həyat tərzlərinin yaxınlığına dəlalət edir. Tuva dilindəki monqol alınmalarının bəzilərinə nəzər salaq. Məsələn, tuv: *şürgan* ~ monqol: *şürgan* “boran, qasırğa, fırtına”; tuv: *kuluzun* ~ monqol: *kulusun* “qamış, bambuk”; tuv: *xalbagə* ~ monqol: *qalbaya* “çömçə, abgətdən”; tuv: *xana* ~ monqol: *qana* “divar, hasar”; tuv: *buzar* ~ monq. *bujar* “pis, yaman, biabırçı”; tuv. *üzel* ~ monq. *üjel* “baxış, nöqtəy-nəzər”; tuv: *eremelze* ~ monq. *eremelje* “istəmək, arzulamaq”; tuv: *adən* ~ monq. *atən* “intişam, düşmənçilik”; tuv: *udazən* ~ monq. *utasun* “sap”; tuv: *ergeten* ~ monq. *erketen* “imtiyazlı, varlı”; tuv: *niti* ~ monq. *nite* “ümumi, ictimai”; tuv: *xarəciğay* ~ monq. *qarayaçai* “qaranquş”; tuv: *demisel* ~ monq. *temeçe* “mübarizə”; tuv: *kazarça* ~ monq. *qaçabçi* “artırma, evin kəndarı” və s.

Müasir noqay dilindəki alınmalar içərisində ərəb, fars, mon-

qol alınmaları ilk yerlərdə gəlir. Noqay dilindəki ərəbizmlər: *ka-dim*, *natidja*, *sıpat*, *pakır*, *mulk*, *xabar*, *kavım*, *xırdaxalva*, *xalk*, *xalifa* və s. Ərəbizmlər kimi farsizmlər və monqolizmlər də noqay dilinə keçərkən fonetik dəyişikliklərə məruz qalmışlar. Fars dilindən noqay dilinə keçən leksik vahidlərdə a>e səs dəyişməsi çox yayılmışdır. Dard > dert. Həmçinin u < ı keçidi də yayılmış formalardır. alaçuq > alaşık və s.; e < a xorme > xurma. Noqay dilində monqol dilindən keçmiş *xatun*>*xatın* sözü yer almışdır. Bəzi tədqiqatçılar “*xatun*” leksik vahidinin soqdi və ya Çin mənşəli olduğunu qeyd edirlər. Lakin bu leksik vahidin demək olar ki, bütün türk dillərində işlənməsi onun monqol mənşəli olmasının əsas sübutu kimi çıxış edir. Məzələn, *qaz*: *katın*; *tatar. xatın*; *özb*: *kadın*; *yak*: *xatın*/*xatun* və s.

Əksər türk dillərində olduğu kimi, noqay dilində də ərəbizmlər önəmli bir lay təşkil edir. Noqaylar XIII əsrdən islamı qəbul ediblər. Bununla da ərəbizmlər noqay dilinə daxil olmağa başlayıb. Lakin fars mənşəli sözlər noqay dilinə ərəb dilindən daha öncəki illərdə daxil olmuşlar. Noqayların farslarla birbaşa əlaqəsi Astraxan vasitəsilə baş vermişdir. Fars dilindən noqay dilinə farsizimlər əsasən uyğur, özbək, türkmən, Azərbaycan, türk dili vasitəçiliyi ilə keçmişdir.

Noqaylar tarix səhnəsinə monqol işğalından sonra Qızıl Orda (XIII-XV əsrlər) zamanı çıxmışlar. Monqol yurdunda Noqay Ordası yaranmışdır. Noqay dilində monqol mənşəli sözlərin işlənməsi bu döndəmdən başlamışdır. Məsələn, *sabın* “sabun”, *balta*, *şijım* “ip, bant”, *bosaqa* “eşik”, *buqav* “qandal” və s.

XVIII əsr mənbələri yazır ki, noqaylar tatar və ya türkmən dilində danışır, onlar dilində çoxlu ərəb, monqol sözləri var.

XVII əsrdə Noqay Ordası xırda ordalara bölünmüşdür. XIX əsrdə isə noqaylar bütünlükdə Rusiyanın tərkibinə daxil olmuşlar.

D.X.Kadilova noqay dilindəki ərəbizmləri 3 qrupda təsnif edir [225, s. 71]. Birinci qrupa müasir noqay dilində işlənen və noqay dilinin semantik, fonetik və morfoloji qaydalarına uyğunlaşan sözlər aiddir. Bu tip sözlər artıq ümumişləklilik qazanmış-

dır. Məsələn, *sabır* “səbir”, *aziz* “əziz”, *savle* “ay şüası”, *kabil* “qəbul” və s. İkinci qrupa yalnız müəyyən üslublarda işlənən ərəbizmlər aid edilir. Məsələn, *aba* “əba”, *meyit* “meyid”, *tarap* “tərəf” və s. Üçüncü qrupa isə yalnız qəzet və jurnallar vasitəsilə noqay dilinə daxil olmuş ərəbizmlər daxil edilir. Məsələn, *mez-qep* “məzhəb” və s. Müasir noqay dilindəki ərəbizmləri semantik qruplarına görə belə təsnif etmək mümkündür: İctimai-siyasi ərəbizmlər: *otan* “vətən”, *okumet* “hökumet” və s.; təlim və tərbiyə semantikalı ərəbizmlər: *deris* “dərs”, *terbiya* “tərbiyə”; elmlə bağlı olanlar: hərbi semantikalı: *asker* “əskər”, *esir* “əsir” və s. Müəllif ayrıca bir qrupu ərəb şəxs adlarına həsr edir. Ərəb şəxs adları içərisində yəhudi mənşəli antroponimlər də xüsusu çəkiyə malikdir. Məsələn, *İbraqim* “Avraam”, *İsxak* “İsaak”, *Yakup* “Yakov”, *Yusup* “İosif”, *İlyas* “İlya”, *Daniyal* “Daniil”, *Jab-rail* “Qavriil” və s. [225, s.32].

Bütün türk dillərində işlənən ərəb sözləri islam dini ilə bağlı leksik vahidlərdir. Ərəb alınmalarının türk dillərinə keçib işlənməsi də maraqlı bir prosesdir. Ərəb mənşəli “*imla*” leksik vahidi noqay dilində “*düzgün məktub*” anlayışında işlənsə də, Azərbaycan dilində “düzgün yazı qaydası” semantikasına mülk leksik vahiddir.

Qaraçay-balkar dilində də sözləmə prosesi məhsuldar üsullardan biridir. Qaraçay-balkarların ta qədimlərdən müxtəlif dillərlə sıx əlaqələri olmuşdur. Ona görə də qaraçay-balkar dilində osetin, ərəb-fars, kabardin-çərkəz, gürcü və rus alınma layları mövcuddur. Məsələn, ərəb: *allax*, *azan*; *fars*: *akıl*, *darman*, *səqat*; osetin: *bazuk*, *xamxot* “sifət”, *şaudan* “bulaq” və s. Qaraçay-balkar dilinin lüğət tərkibində həcmə ən çox yeri rus alınmaları tutur. Təxminən 8000 leksik vahid rus mənşəlidir. Bu leksemlər iqtisadiyyat, ticarət, ictimai-siyasi, tibbi, mədəni, hərbi, kənd təsərrüfatı həyatını əks etdirir. L.Misirova qaraçay-balkar dilindəki rus alınmalarının dilə daxil olma mərhələsini 3 cür təsnif edir: 1. Oktyabr inqilabına qədərki dövr; 2. Oktyabr inqilabından sonrakı dövr(1917-1990); 3. Post sovet dövrü. Rus

alınmaları fonetik cəhətdən qaraçay-balkar dilinə uyğunlaşmış şəkildə işlənirlər. Məsələn, kapusta < xobusta; borozda < baraza; sajen < sajna.

Alınmalar qaraçay-balkar dilinə həm danışiq, həm də yazılı yolla daxil olmuşdur. Qaraçay-balkar dili yəhudu dili ilə də qədim əlaqələrə mənsubdur. L. Misirova qaraçay-balkar- yəhudu dil əlaqələrinin tarixini Şimali Qafqazın VI-XI əsrlər arası Xəzər xaqanlığının tərkibində olması ilə bağlayır [246, s.13].

Müasir qazax dilindəki alınma leksik vahidləri şərti olaraq belə təsnif olunur:

a) monqol alınmaları: *şəşen* “natiq”, *merqan* “atıcı”.

b) ərəb alınmaları: *medeqa* “mədəni”, *sayasi* “siyasi”, *kar-man* “qəhrəman”, *mexriban* “mehriban” və s.

c) fars alınmaları: *jan* “can, ruh”, *abıroy* “abır”, *kem* “kəm, az”, *zar* “ağrı” və s.

d) rus alınmaları: *setke*, *telefon*, *telegram* və s. [220, s.6].

İslam dini Qazaxıstana Qaraxanlıların dönməndə X əsrin sonlarında qədəm basmışdır. Çingiz xan dönməndə İslamın sferası Qazaxıstanda genişlənməmiş, XIII əsrdə Qızıl Orda xanları Berke və Özbəyin zamanında və ən son XV əsrdə Qazax xanlığı dönməndə islam dini Qazaxıstanda köklü bərqərar oldu. XV əsrdən qazax yazılı dilinin tarixi başlanır ki, bu yazı dili 1929-cu ilə qədər ərəb əlifbası ilə olub. Hal-hazırda Qazax dilinin lüğət tərkibində 3000-ə qədər ərəbizm vardır. Qazax dilindəki ərəbizmlər dini, dövlətçilik və hüquq sahəsini əhatə edir. Məsələn, *meşit* “məscid”, *münara* “minarə”, *din* “din”, *bismillə* “bismilləh”, *mamlaka* “məmləkət”, *maktab* “məktəb”, *ilim* “elm”, *mualim* “müəllim”, zaman və s.

Qazax dilindəki bəzi ərəbizmlər qazax dilinə türk dilinin vasitəsilə keçmişdir. Məsələn, *resmi-resmi*, *siyaset-sayasat*, *mertebe-mərtəbe*, *tertibi-tərtibi* və s.

Qazax dilindəki ərəbizmlər fonetik dəyişikliyə məruz qalıb lüğət fondunda yer alırlar. Məsələn, *falakat-belekeq*; *masiliat-mesele*; *masjit-meşit* və s. Qazax dilində ərəb mənşəli tərkibi fe-

illər də çox işlənir. Məsələn, *medet bolu* “mədət ummaq”, *pau etu* “açıqlamaq”, *azar беру* “təhqir etmək, azarlamaq” və s.

Müasir başqırd dilinə alınma sözlər iki yolla daxil olur: 1. Danışiq dili vasitəsilə; 2. Yazılı dil vasitəsilə. Terminlər ikinci yolla dilə daxil olurlar [210, s.87]. Müəllif qeyd edir ki, başqırd dilinin lüğət tərkibində ərəb, fars, rus alınmaları ilə bərabər 200-dən çox yunan, 100-dən çox latın, 200-dən çox ingilis alınmasının olduğunu yazır. Əlbəttə ki, bunlar əsasən terminlərdir. Başqırd dilinin lüğət tərkibinin 12% -ni ərəb alınmaları təşkil edir. Bunlarla bərabər başqırd dilində Ukrayna, kelt, qədim slavyan, latış, monqol, fin, yapon, qədim skandinav, buryat, gürcü dillərindən də başqırd dilinə leksik vahidlər keçmişdir. Rus sözlərinin başqırd dilinə keçməsi tarixi təxminən XIII əsrə təsadüf edir. İlk başqırd-rus dil əlaqələri Qıpçaq tayfalarının başqırd xalqını formalaşdırdığı dövəmdə baş vermişdir. XIII əsrdə Codex Cumanicus tərkibində qədim rus dilinə aid sözlərə rast gəlinir. Rus dilindən başqırd dilinə keçmiş ilk rus sözlərinə bu nümunələri göstərmək olar. Məsələn, *kaluş-qaloş*, *samaur-samovar*, *terelke-tarelka*, *estel-stol*, *seynuk-şaynik*, *plite-plita* və s.

Türk dilləri ailəsində xüsusi özəllikləri ilə fərqlənən çuvaş dilində də alınma sözyaratma prosesi intensiv şəkildə gedir. Çuvaş - ərəb dil əlaqələri XIII-XIV əsrdən başlanmışdır. Çuvaş dilinə ərəb və fars alınmaları müsəlman tatarlar vasitəsilə keçmişdir. Çuvaş dilində ərəb alınmalarına bunları nümunə göstərə bilirik: *azamat* “əzəmət”, *salam* “salam”, *raxmat* “rəhmət”, *xaram* “haram”, *xayamat* “qiyamət”, *etem* “adam”, *xarpan* “qurban” və s.

Qədim türk dillərindən olan Altay dilində də alınma laya rast gəlinir. Altay dilinin inkişafındakı əsas tarixi dövrlər bunlardır:

a) Qədim Yenisey-Orxon və Uyğur abidələrinin dilini əhatə edən dövr. Qədim türk dövrü (VI-VIII-XII əsrlər). Bu dövəmdə Altay dili formalaşır;

b) Monqol dövrü (XIII-XVII əsrlər). Müasir Altay dilinin formalaşmasında böyük təsiri olan monqolların idarəçiliyi dövrü;

c) Altay dilinə nüfuz etməsi ilə xarakterizə olunan Rus müstəmləkə dövrü (XVIII-XX əsrlər). Altay yazısının meydana çıxması və Altay mədəniyyətinin inkişafı dönməsi;

d) Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabından və Altay Muxtar Vilayətinin yaranmasından sonrakı dövr [256, s.37-40]. Bu dövrlər hamısı dilin lüğət tərkibində öz əksini tapmışdır. Altay dilindəki ən geniş alınma layı rusizmlər təşkil edir. Məsələn, чулук “чулки”, сопок “сапоги”, батинка “ботинки”, плат “платок”, пыйма “валенки (от пимы)”, штан “штаны”, киске “киска, кошка”, столмо “столб”, деремне “деревня”, беске “весы”, гран “граница”, парата “ворота”, кирнесте “крыльцо”, туга “дуга”, печке “печка”, парата “ворота”, партук “фартук” və s.

Qırğız dilindəki alınma leksikanın mənzərəsinə nəzər saldıqda görürük ki, bu dildə ərəb mənşəli alınmalar azlıq təşkil edir. Çünki qırğızlar XVIII əsrə qədər ərəb dili ilə təmasda olmamış, islamı qəbul etməmişlər. Qırğız dilinə ərəb-fars sözləri əsasən uyğurlar vasitəsilə keçmişdir. Lakin bununla belə qırğız dilində fars və ərəb alınmaları vardır. Fars alınmaları: *jan* “can”; *mayda* “balaca”; *qül* “gül”; *arzan* “ucuz”; *pul*; *nas* “məst”; *darız* “qarpız” və s. Ərəb alınmaları: *bayan* “bəyan etmək”; *kabar* “xəbər”; *dalil* “dəlil”; *mildet* “minnət” və s. Qırğız dilində çoxlu miqdarda monqol və tunqus-mancur dilindən alınmalar mövcuddur. F.Zeynalov bu tip sözlərə ehtiyatla və differensial yanaşmanı məsləhət görür. Qırğızlar Altay-hun qəbilələrinin tərkibində olarkən monqollarla sıx əlaqədə olmuşlar. Qırğız dili ilə monqol dilinin müştərək sözlərinə bunları misal göstərmək olar. Məsələn, sonun-yenilik; xalğa-qapı; tulqa-dayaq; keledil; baraan-siluet və s.

Müasir qırğız dilində müstəqillik illərində alınma sözlərin böyük bir qismini bütün digər türk dillərində olduğu kimi ingilis mənşəli sözlər təşkil edir. Bu alınmalar vasitəsiz alınmalardır. N.A.Sooronkulova müstəqillik illərində qırğız dilinə keçmiş bu nümunələri göstərir: *meykap* “make up- makiyaj”, *konsiler*

“consoler-korrektor karandaş”, pillinq “pealing cream- üzün dərisini təmizləyən krem”, lifting-krem “lifting-cream- dartıcı krem”, vaniş “vanish-cream- çırk çıxartıcı maye” [267, s.102]. Müəllif daha sonra rus dili vasitəsilə keçən alınmalardan nümunə göstərib qeyd edir ki, bu alınmalar rus dilindən keçsə də ingilis mənşəlidirlər: *noutbuk, orqanayzer, peydjer, taymer, skaner, tyuner, printer* və s. Qırğız gəncləri isə daha çox bu alınmaları işlədirlər: *folover, yuzer, xaker, stiker* və s. Qırğız dilində çoxlu miqdarda monqol və tunqus-mancur dilindən alınmalar mövcuddur.

1999-cu ildə qəbul olunmuş qanuna əsasən Başqırdıstan Respublikasında dil haqqında qanun qəbul olunmuşdur. Bu qanuna əsasən respublika ərazisində başqırd və rus dilləri eyni hüquqla işlənəlməlidir. XX əsrin 90-cı illərinin sonunda başqırd dilinin ictimai həyatda, cəmiyyətdə rolu aktivləşməyə başladı [282, s. 34]. Başqırd dilində də müstəqillik illərində rus və beynəlmilləl sözlər ərəb-fars sözləri ilə əvəz etmək tendensiyası hökm sürmüşdür. Lakin bu tendensiya o qədər də uğur qazanmamışdır.

Müstəqillik illərində Avropa xalqları ilə yaxınlaşma, elmi-mədəni qarşılıqlı əlaqələr türk dillərinin lüğət tərkibinə də öz təsirini göstərmiş, söz alınmasının vasitəsiz sistemi fəallaşmışdır. Müstəqillik illərində türk dillərinə keçmiş alınma leksikanın özünəməxsus xüsusiyyətləri mövcuddur. Bu illərdə türk dillərindəki alınma leksikada əvvəlki illərdən fərqli xüsusiyyətlər meydana çıxmağa başladı.

Əgər Sovet dönməində Avropa alınmaları rus dili vasitəsilə keçirdisə, müstəqillik illərində türkdilli dövlətlərlə Avropa arasında birbaşa əlaqələrin intensivləşməsi ilə əlaqədar Avropa dillərindən birbaşa türk dillərinə sözlər keçməyə başladı.

Son illərdə Avropa dillərindən türk dillərinə alınma sözlərin daxil olması isə bu dilin hakim dilə çevrilməsi, qloballaşması ilə əlaqədardır. Müasir texnologiyalar üzrə sözlərin əksəriyyəti Avropa dillərindən olduğu üçün türk dillərinə də həmin sözlər bu dillərdən keçir.

Sözlər əşyaları izləyir, yəni əşyalar ardınca onu adlandıran

sözü dilə gətirir. “Sözlər insan təfəkküründə yer tutmuş, ümumi-liyindən və xüsusiyyindən asılı olmayaraq hər şeyi, hətta ideya-ları da adlandırmağa qadirdir” [102, s.5].

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlirik ki, müasir türk dillə-rinin hər birində söz yaradıcılığında alınma sözlər hesabına söz-yaratma prosesi çox məhsuldardır. Türk dillərinin bütün dönəm-lərində sözalma prosesindən intensiv şəkildə istifadə olunmuş-dur.

4.2. Türk dillərinin söz yaradıcılığında konversiya prosesi

Konversiya sözyaradıcılığı prosesi kimi orta əsrlərin sonun-da yaranmışdır. Söz yaradıcılığında bir proses olan konversiya-nın yeganə göstəricisi paradiqmadır. Paradiqma sözlərin morfo-loji göstəricilər, qrammatik dəyişikliklər sistemidir.

Konversiya prosesi daha çox flektiv dillərə məxsus olsa da, türk dillərində də rast gəlinir. Türk dillərində leksik vahidlər bir nitq hissəsindən digərinə keçə bilir.

A.Axundov dilimizdə konversiya hadisəsini leksik-qramma-tik hadisə adlandırır. Azərbaycan alimlərinin böyük bir qismi söz yaradıcılığını konversiyanın morfoloji-sintaktik tipi adlandı-rır. Alim yazır: “...sözün bir nitq hissəsindən başqasına keçməsi ilə söz düzəltmə nitq hissələrinin xüsusi morfoloji əlamətləri, da-ha doğrus, sözdüzəldici şəkildə olmayan dillərdə geniş yayıl-mışdır. Söz yaradıcılığının bu üsuluna konversiya deyilir” [8, s.160]. B.Xəlilov da nitq hissələrinin bir-birinə keçməsinə yeni məna kəsb etmək hesabına sözyaratma hesab edir. S.Orucovanın fikrincə, Azərbaycan dilində konversiya zamanı sözlər semantik inkişaf ilə əlaqədar yeni mənalar qazanırsa, bu dil hadisəsini söz yaradıcılığının bir üsulu adlandırmaq bilərik [87, s.46]. S.Orucova konversiyanı sözyaratma üsulu adlandırır. Əslində isə konversi-ya bir söz yaradıcılığı prosesidir.

S.Cəfərov konversiya ilə omonimləşməni eyniləşdirir. Alim Azərbaycan dilində leksik-semantik konversiyanın ən çox subs-

tantivləşmə, atributivləşmə (adyektivləşmə), adverbiallaşma növlərinin geniş yayılması fikrinin tərəfdarıdır.

Konversiyadan bəhs edən bəzi alimlər, ümumiyyətlə, konversiya ilə söz yaradıcılığının əlaqəsindən bəhs etməmişdir [3]. Lakin bununla belə konversiya bir sözyarama prosesi olaraq dünya dilçiliyində qəbul olunmuş mülahizə kimi görünür [193; 232; 273; 314; 315].

Dilçilikdə konversiya qeyri-xətti söz yaradıcılığı da adlanır. Qeyri-xətti söz yaradıcılığında morfemlər iştirak etmir. Rus alimi V.N.Tapaçenko yazır: “*Leksik-semantik söz yaradıcılığını və konversiyayı digər söz yaradıcılığı üsullarından fərqləndirmək üçün onları qeyri-xətti, digər üsulları isə xətti söz yaradıcılığı üsulları adlandırırlar. Əgər xətti söz yaradıcılığı morfemlərin birləşməsi ilə baş verirsə (morfoloji və sintaktik yolla söz yaradıcılığı), qeyri-xətti söz yaradıcılığı sözüün heç bir birləşmə olmadan daxildən dəyişməsi hesabına meydana çıxır. Xətti söz yaradıcılığında söz bir formanın digərinə əlavəsi ilə yaranır. Qeyri-xətti söz yaradıcılığında isə formanın belə eksplisit (xarici) ifadəsi yoxdur, sözlər başqa “gözəgörünməz” qanunlarla yaranır*” [273].

Tatar dilində zərflərdən başqa bütün əsas nitq hissələrinə aid olan sözlərin ismə dönüşməsi mümkündür. Tatar dilində *sifətlərin ismə keçidi*: *kük – kük* (göy üzü); *ak – ak* (gözüne ağ düşüb); feilin ismə keçidi: *ukuv (oxumaq) – ukuv (oxu)*; *ülçev (ölçmək) – ülçev (ölçü)*; *belderuv (bildirmək) – belderuv (bildiriş)*; feili sifətlərin ismə keçidi: *çeçüvçe (sürən) – çeçüvçe (sürücü)*.

Tatar dilində *feili sifətlərin terminlərə* keçidi də müşahidə olunur. Məsələn: *bülüvçe – bülüvçe* (bölen)-riyaziyyat termini; *kuşıluvçı - kuşıluvçı* (ortak)- riyaziyyat termini; *əvəzlilərdən ismə keçid*: *nerse - nersə* (əşya); *sayıların ismə keçidi*: *berençe - berençe* (yemək) və s. Çox vaxt substantivləşmə ilə konversiya eyniləşdirilir, onlardan sinonim termin kimi istifadə edilir.

F.Zeynalov yazır: “*Hələ də çox vaxt türkoloji ədəbiyyatda isimlə sifət bir-birinə qarışdırılır. Türk sistemli dillərə aid yazıl-*

mış əsərlərin çoxunda belə bir fikir müdafiə olunur ki, guya bu dillərdə isim, sifət və zərflər bir-birindən seçilmir. Bu mövqeydə duran dilçilər təyin rolunda işlənən ismləri səhv olaraq sifət kimi səciyyələndirirlər” [106, s.76].

Substantivləşmə zamanı həmişə xalis isim alınmır. İsimləşən söz öz əvvəlki nitq hissəsinə məxsus əlamətlərini saxlayaraq, əlavə olaraq əşyalıq xüsusiyyəti kəsb edir. Azərbaycan dilində konversiya prosesi zamanı xalis bir nitq hissəsinə məxsus söz yaranmır, bu yalnız okkazional xarakter daşıyır. Müasir Azərbaycan dilində biz nəinki əsas nitq hissələrinin bir-birinə konversiya etdiyinə, həmçinin feil formalarının ismə, sifətə, zərflə keçdiyinə də şahidi ola bilərik. M.Əsgərov yazır: “... *okkazional olaraq müxtəlif nitq hissələrinin xüsusiyyətlərini daşıyan feil formalarından: substantiv, adyektiv, adverbial, substantiv-adyektiv, substantiv-adyektiv-adverbial feil formaların adlarını çəkir və onları feillərdə ikinci təqdimat kateqoriyaları hesab edir*” [37].

Konversiya yalnız leksik vahidlərdə yox, sintaktik konstruksiyalarda da təzahür edir. Əslində cümlə quruluşunda baş verən konversiya sintaktik səviyyədəki sözyaratma prosesinə aid ola bilər. Konversiya prosesinin sintaktik konstruksiyalarda təzahürü bizim mövzumuza aid olmadığından üzərindən keçirik.

Konversiya hadisəsini sözyaratma üsulu kimi götürənlərin sayı o qədər də çox deyildir. Lakin bununla belə konversiyadan bəhs edən alimlərin bir qismi konversiyanın sözyaratma üsulu olmasından bəhs etmişdir [240, s.234-235]. Həm də bunun hansı sözyaratma yolu olması barəsində də mübahisələr mövcuddur. Bəzi alimlər bunu sintaktik söz yaradıcılığı [248, s.1470], bəzi alimlər isə konversiyayı həm morfoloji-sintaktik, həm də leksik-semantik üsul sayır [294]. Konversiyayı başqa cür də adlandıranlar da olmuşdur. Z.X.Tramova konversiyayı leksik-morfoloji-sintaktik söz yaradıcılığı adlandırmışdır. Onun fikrincə konversiyada semantik dəyişmə ilkin, qrammatik dəyişmə isə sonrakıdır [279, s.8]. A.N. Kononov ilk öncə konversiyayı leksik-sintaktik-morfoloji üsul adlandırmış, 24 il sonra yazdığı əsərdə isə

konversiyanı morfoloji-sintaktik üsul kimi təqdim etmişdir [231, s.203]. K.Bekberqerov qaraqalpaq dilində konversiyanı sözyaratma üsullarından biri kimi təqdim edir. O, iki üsul göstərir [201, s.214]. 1.Leksik-semantik yol. Bu metod ona görə adlanır ki, yeni bir sözün əmələ gəlməsi bir söz və ya söz formasının nitqin başqa bir hissəsinə keçməsi ilə baş verir. 2.Leksik-sintaktik yol. Bu şəkildə bəzi ifadələr tək bir söz rolunu oynayır və bir anlayış deməkdir. Bu metodun köməyi ilə sərbəst ifadələr, eləcə də frazeoloji vahidlər mürəkkəb sözlərə çevrilir. Bu leksikləşdirmə adlanır. Məsələn, *кәрсе қызар* “balanssız”, *жинулған* “dəli”, *жаны ашыу* “rəğbət”, *Темир казық* “Qütb ulduzu”, *Барсакемес* “yer adı”, *Сатыбалды*, *Өтенберген*, *Улбосын* “xüsusi isim” və s.

Konversiya prosesi şəkilçisi olmayan dillər üçün daha keçərlidir. Əslində konversiya sözün qrammatik xarakteristikasının dəyişilməsi vasitəsilə reallaşan sözdüzəltmədir. Konversiya üzərində tədqiqat aparan alimlərdən bəziləri, ümumiyyətlə, konversiyanı sözyaratma üsulu kimi götürmür. S. Orucova dildə konversiyadan bəhs edərkən, onun yalnız söz yaradıcılığının bir üsulu kimi göstərməyin əleyhinədir. S. Orucova konversiyaya daha əhatəli və hərtərəfli şəkildə yanaşır. O, konversiyanı həm sözyaratma üsulu kimi, həm də leksik və qrammatik bir proses kimi göstərir [87, s.30].

Yeni mənalı leksik vahid yaranır və söz digər nitq hissəsinin qrammatik kateqoriyasını qazanır. Eyni zamanda sintaktik funksiyasını dəyişir. F.R.Qəniyev söz birləşmələrinin mürəkkəb sözlərə keçidini də konversiya adlandırır [246, s.32].

Türk dillərinin demək olar ki, hamısında konversiyadan istifadə olunur. Bu haqda məşhur türkoloqlar fikir söyləmişlər.

Ümumiyyətlə, konversiya ilə leksik-semantik sözyaratma üsulu çox vaxt qarışdırılır.

Bəzi hallarda omonimləşmə ilə konversiya da eyniləşdirilir. F.Zeynalov, N.A.Baskakov isə konversiyanı, leksik-semantik sözyaratma ilə qarışdırırlar. Lakin A.N.Kononov konversiyada

substantivləşmədən bəhs edir.

“Konversiya bir nitq hissəsindən digərinə keçid ilə səciyyələnir. Eyni zamanda keçid sıçrayışla deyil, tədricən olaraq baş verir. Tədricilik şəkilçinin tədrici olaraq morfoloji baxımdan motivləşməsi ilə müqayisə olunur. Çünki konversiya zamanı zərflik məzmunun nəinki sözə, bütövlükdə onun formatlarına da təsir edir, bir növ zərf əlamətləri verir. Keçid üçün maddi baza da məhz budur. Deməli, konversiya zamanı həm kökə, həm də şəkilçiyə təsir olunur” [46, s.125].

Çevrilmə prosesi ilə olaraq da bilinən konversiya (conversion) nəticəsində yaranan yeni sözün aid olduğu sinif dəyişir və əsasən feillər ismə, isimlər isə feilə çevrilir. Türk dilində bəzi sözlər nitq hissələri arasında bir-birini əvəz edə bilər. Hətta funksional morfemlər də isim və sifət kimi funksiyalarla sintaktik quruluş tərkibində yerini dəyişə bilər. Ancaq bu funksiya dəyişikliyi daimi olduğu təqdirdə, söz əmələ gəlməsindən (yaxud məfhum düzəltmədən) bəhs oluna bilər. Funksiya dəyişikliyi ilə yaranan “yeni” struktur ya əsas mənasını saxlayır, ya da birbaşa onunla bağlı olur və daha çox ismin hərəkəti və ya hərəkətin adı vəziyyətinə keçir. Funksiya dəyişikliyi olan bu vəziyyət bəzi tədqiqatçılar tərəfindən null affiksasiyası, null derivation və ya zero derivation, yəni “sıfır morfoloji əlamət” və ya “sıfırla düzəlmə” kimi də adlandırılır [295; 298; 316], çünki heç bir elementi əlavə etmədən və ya çıxarmadan yeni sözün meydana gəldiyi, daha doğrusu lüğətdə mövcud söz yenidən məna qazanır. Buna görə də funksiya dəyişikliyinə ümumi olduğu dillərdə bu dəyişiklik şəkilçisiz baş verir. Flektiv dillərdə feil > isim, isim > feil sinifləri arasında dəyişiklik olur: su “su” > (to) su “suya”. water “su” > (to) water “sulamaq” kimi. Bundan əlavə, bu dillərin lüğət tərkibində sifətdən feilə dəyişən elementlər də ola bilər: time “zaman” (A) > to time “vaxtını uyğunlaşdırmaq” (E) ; lower “aşağı” (S) > to lower “endirmək” (E).

Türk dilində isə “su” kimi bir isimdən sinxron yanaşma ilə, hər hansı bir əlamət olmadan, sintaktik/leksik proseslərlə feil və

ya buna bənzər hərəkəti eyni formada isim kimi işlətmək mümkün deyil. Bu ad yalnız +lA- isimdən feil düzəldən şəkilçi vasitəsilə su-la kimi və ya -k şəkilçisinin əlavə olunması ilə sula-k formasında sifət kimi işlənə bilər. Bununla yanaşı, iki feil birləşərək və yeni bir anlayış ifadə edərək bir yerdə işləndiyindən funksiya dəyişikliyi müşahidə oluna bilər. Məsələn, Türkiyə türkçəsində *kapkaç*, *yapboz*, *kaçgöç*, *çekyat*, *gelgit* kimi.

“Çekyat” artıq “çəkmək” və “yatmaq” mənalarının inteqrasiyası ilə əmr şəklindən asılı olmayaraq konkret məfhum əlamətinə çevrilib, kaçgöç “kaçmaq” və “göçmək” mənalarının xüsusiyyətlərindən ayrılaraq bir növ hal-vəziyyət ifadə etməyə başlamışdır. Buna baxmayaraq, semantik maraq hələ də gizlidir və *çekyat* adında həm *çek*, həm də *yat* feillərinin semantik xüsusiyyətləri qorunub saxlanılır. Məsələn, *yapboz* strukturunda həm “yapmaq”, həm də “bozmak” mənası nəzərdə tutulur. Digər misallarda belə semantik xüsusiyyətlər və münasibətlər qorunub saxlanılır və ya onların izlərinə rast gəlinir.

Bəzi tədqiqatçılar türk dilində müxtəlif strukturların funksiya dəyişikliyi nəticəsində meydana gəldiyini bildirirlər. J.Kornfilt əsərinin müvafiq bölməsində [312, s.455] “zero derivation” (“sıfır derivasiya”) başlığı altında “deriving verbs from adjectives” (“sifətlərdən törəmə feil”) alt başlığında *ekşi* və *kuru* nümunələrini verərək bunların sifətdən feilə doğru dəyişdiyini qeyd edir [312, s.455]. Bundan başqa, “deriving verbs from nouns” (“İsmlərdən düzələn feillər”) bölməsində [312, s.453] *acı*-, *boya*- misallarını sadalayır və onların *acı* və *boya* isimlərindən əmələ gəldiyini, “bəzi isimlərin feil kökü funksiyasını yerinə yetirdiyini” əsaslandırır. Eyni şəkildə, Göksel və Kerslake də *kuru* (isim) və *kuru*- (feil) sözlərini misal verərək oxşar vəziyyətə diqqət çəkirlər [306, s.52]. N. Uzun *boya/boya*- kimi nümunələri dəyərləndirir. Əslində, bu nümunələrdə funksiya dəyişikliyindən danışmaq mümkün görünür, çünki diaxronik yanaşma ilə verilən bu nümunələrin ən qədim formalarındakı səs fərqləri göz qabağındadır. Belə ki, *ekşi*, *kuru* sözləri qədim türk dilində *ekşi-g*

və kurı-g formalarından inkişaf etmişdir. Bu formalardakı -g+ feildən isim düzəldən şəkilçisi Türkiyə türkcəsində itmiş, nəticədə funksiya dəyişikliyi əks etdirən strukturlar meydana gəlmişdir. “Divani Lüğət-it Türk” də müşahidə olunan bodu- kökü /d/ > /y/ səs dəyişikliyi ilə boya- formasına inkişaf etmi, isim olan boya isə bodu- kökünə və -g+ şəkilçisinin əlavə olunması və sonra yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Türkiyə türkcəsində bu şəkilçini formalaşdıran /g/ səsinin düşməsi ilə meydana gəlmişdir [175, s.41]. Buna baxmayaraq, sinxron yanaşma ilə qədim formaların dil istifadəçilərinin lüğət bazasında kodlaşdırılmaması faktını nəzərə alsaq, bu cür nümunələr funksiyanın dəyişməsi kimi qəbul edilə bilər.

Sözyaratmadakı konversiya prosesi sözün kökündə heç bir dəyişiklik etmədən, bir nitq hissəsinə məxsus sözün başqa bir nitq hissəsinə keçid prosesidir.

Çox məhsuldar və intensiv şəkildə rast gəlinən bir proses olmasa belə konversiya prosesindən yenə də türk dillərindəki sözyaratmada istifadə edilir. Bu prosesin intensiv şəkildə işlənməməsinin əsas səbəbi isə türk dillərinin aqlütinativ dil olması və bu dillərdə sözyaratmanın əsasən leksik şəkilçilər vasitəsilə həyata keçməsidir.

4.3. Müasir türk dillərində qeyri-məhsuldar sözyaratma prosesləri

Türk dillərində elə sözyaratma prosesləri də vardır ki, dildə onlardan intensiv şəkildə istifadə olunmur. Bunlardan biri də söz yaradıcılığında istifadə olunan dirilmə və yaxud fəallaşma prosesidir. Bir dilin bütün dövrlərində yeni sözlərə ehtiyac olduğu kimi bəzi sözlər müəyyən dövrdə dildən çıxı da bilər. Məsələn, keçən əsrlərdə diimizdə istifadə olunan, amma bu gün unudulan çox sayda söz olduğu kimi, keçən əsrlərdə dilimizdə olmayan bu gün isə işlək olan çoxlu miqdarda söz vardır. Bu proses nəinki təkcə Azərbaycan dilində, bütün türk dillərində belədir.

Söz yaratmağın və anlayışları qarşılamağın digər bir yolu da dilin qədim yazılı abidələrində dialekt və şivələrində olan və hal-hazırda unudulmuş olan sözləri dirildərək yenidən canlandırmaq üsuludur. Dildə unudulmuş sözləri taparaq yenidən canlandırmaqla və onları dirildərək gündəlik danışq dilində işlətməklə bir çox söz ehtiyacını ödəmək mümkündür. Türkiyə bu təcrübədən XX əsrin əvvəllərindən istifadə etmişdir. Diriltmə yolu sanıldığı qədər asan yol deyildir. Qədim dilin fonetik quruluşunu, səs dəyişmələrini üzərində daşıyan bu sözlər ilk öncə çətin qəbul olunan sözlərdir. Bu səbəblə onların dirildilməsi çox çətin olduğu kimi bu sözlərə xalq alışıdırmaq da çətinidir. Arxaik sözlərin aktivləşərək yenidən dildə işlənməsi ilə yeni sözlərin yaranma üsulu da türk dillərində sözyaratma prosesində bu gün istifadə olunmaqdadır.

Bu yolla Türkiyə türkcəsində aşağıdakı sözlər yaranmışdır: *abartmak, albeni, almaşık, anı, asalak, aşama, atamak, ayırt, bağlam, bayındır, bitek, dayanak, devinmek, dolayı, eğitim, erek, gereksinmek, giysi, ikircim (~ikircik), ilgeç, ivedi, karşıt, nitelik, nice, onarmak, onamak, onay, oran, ödül, ölümcül, önlemek, öncelik, önder, öykünmek, ülkü, sav, yankı, yordam, yöre* kimi çox söz dilin leksik tərkibində yer alsada yazı dilində aktivləşməsi üçün onlar yenidən dilə qayıtmalıdır. Onsuz da bu sözlər xalq dilində və ya tarixi mətnlərdə mövcuddur. Bu söz köklərindən və ya başlanğıc formalarından yararlanaraq leksik şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər də yaradılmışdır: *abartı, albenili, bayındırlık, devinim, gereksinim, ikirciklenmek, ivedili, nitelikli işçi, nicelik, onarım, orantı, ödüllendirmek, yankılanım, yordamak, yöringe* və s. Azərbaycan dilində də bu kimi sözlərin sayı çoxdur. Xüsusilə, müstəqillik dönməsində onlarla söz arxaik leksikadan ədəbi dilə keçmişdir. Məsələn, *çavuş, gizir, nəsnə, polis, ulu, ulus, qutlu* və s.

K.Ələkbərova yazır: “*Aparılan islahatlar sayəsində türk dili modern mərhələyə qədəm qoydu. Bu prosesin ən gözəl xüsusiyyəti odur ki, qədim türk dillərindəki arxaikləşmiş kəlmələr yeni-*

dən dilə gətirilmişdir. Məsələn, ulus, yasa, anı, biliq və .” [32, s.80]. Dili tərk etmiş sözlərin dirilərək yenidən dilə daxil olan sözlərə bütün türk dillərində rast gəlinir.

Dildə milliləşdirmə adlanan bir sözyaratma prosesi də mövcuddur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyində tarixən belə ənənə olub ki, alınma sözləri dilmizin öz qayda-qanununa tabe edib milliləşdirmişik. Məsələn, rus dilindən, ərəb və fars dillərindən alınmış bir sıra sözlər Azərbaycan dilinin qayda və qanunlarına o qədər dəqiqliklə uyğunlaşdırılmışdır ki, onların alınma olduğu bəlli olmur. Məsələn, *qəzet, aşkar, mağaza, fayda, adam, maşın* və s. Bu nümunələrin sayını artırmaq da olar. Son illərdə sosial şəbəkələrdə dilimizdəki yadmənşəli leksik vahidlərin qarşılığı kimi yeni sözlərin yaranmasına cəhdlər edilir. Bu sözlər müəyyən vətəndaşlar, müəllimlər və ziyalılar tərəfindən yaradılır. Bu sözlərdən müəyyən qismi lüğətlərdə yer alsada, böyük bir qismi xalq arasında qəbul olunma mərhələsindədir. Təbii ki, bu leksik vahidlərin heç də hamısı xalq tərəfindən ümumişləklilik qazanmır. Lakin bu kimi prosesin davamlı olması çox müsbət haldır. Belə sözləri bir neçə cür təsnif etmək mümkündür. Bu leksik vahidlər in bir qismini digər dillərdən alınmış Azərbaycan dilində ümumişləklilik qazanmış leksik vahidlərdir: *rulet – bükmə; vyetnamka – ləpik; vedrə – dol; otkrıvalka – açaq; broşka – süslük; buterbrod – yaxmac; knopka – bərkic; şpilka- tutac; salfetka – hopmac; bosonojka – yalınayaq; kolqotka – belçək; ofisiant – masadar; bilinçik – yaymac; qarderoob – geyimlək; bufet – qabgah; priqalka – atlanca; obodok – çəmbərək; sviter – hörünc; şar – üfürük; supnik – şorbacvə s.*

Elə alınma leksik vahidlər də vardır ki, onların qarşılığı kimi illərlə dilimizdə söz birləşmələri işlənmişdir. Lakin son zamanlar onların yeni ekvivalentləri yaradılmışdır: *budilnik – zəngli saat – çalar; şvabra-pol taxtası-silgər* və s.

Bu tip sözlərin böyük bir qismini terminlər təşkil edir: *kapot – qapadaq; bufer – ön qoruyucu; mayak- işıldağ; reşotka- qəfəslilik; колпак- qalpaq; podokonnik – söykanec; razetka- qoşar;*

elektrik- qoşqac və s.

Bəzi alınmaların qarşılıqları isə Azərbaycan dilində əvvəldən var olsalar da yalnız son zamanlar xalq arasında danışığda aktivləşmə prosesi keçirməkdədir: *şuba-cübbə*; *kruşka-parç*; *butulka – cürdək* və s. Məsələn, *cürdək*-arxaik söz olub su qabı deməkdir. *Su* və *qab* sözlərindən yaranmışdır. Türk dillərində “*cur*” sözü su anlamı vermişdir. “*Carlamaq*”–suya çəkmək də bu kökdəndir. “*Cübbə*” də üstdən geyinən uzun ətakli geyim olmuşdur. Arxaik sözdür. “*Parç*” isə su qabı anlamında işlənmiş, “bir əlli tay qulplu su qabı” deməkdir. Bu kimi sözlərin dilimizdə alınma sözlərə qarşılıq kimi işlənməsi ancaq təqdirəlayiqdir.

Son illərdə Türkiyə dilçiliyində “yerliləşdirmə” adlı sözyaratma prosesindən də bəhs edilir. Bizim fikrimizcə, “yerliləşdirmə” termini uğurlu seçilməyib. “Milliləşdirmə” daha yerində işlənmiş və daha uğurludur.

Bu proses alınma sözlərin xalq dilinə uyğunlaşdırılması nəticəsində reallaşır. Ş.H.Akalın *yerliləşdirməni* sözyaratma üsullarından biri sayır [111, s.4]. Türkiyə türkcəsində elə alınma sözlər var ki, xalq etimologiyası nəticəsində yanlış bir etimologiya ilə bağlanırlar. Məsələn, xalq arasında “*gardrop*” yerinə “*gardolab*”, “*yediemin*”(yedd-i emin) yerine “yedi emin”, “*kameriye*” əvəzinə “*kamelya*” deyilir. Bu kimi sözlər Türkiyə türkcəsinin lüğətində yer almamışdır. Lakin Türkiyə türkcəsində bu üsulla yaranan çox sözlər var ki, onlar artıq çoxdan lüğətlərdə özlərinə yer tutmuşdur. Bu gün bu yolla Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibinə daxil olmuş “*ortanca*” sözü fransız dilindəki “*hortensia*” sözündən alınmışdır. Fransız dilində isə bu söz botanika alimi Theodore Commersonun dostu Hortense Lepautenin adından götürülmüşdür [160, s.120]. Fransız dilindəki *abat-jour* sözü pəncərə önündə istifadə olunduğu üçün “*pəncərə*” sözü ilə birləşmiş, pancur>panjur; “çoxillik bir ot bitkisi və onun meyvəsi” mənasında ərəb dilində “*habbullezi*” sözünün “*abdulleziz*”; “hind xurması” mənasındakı ərəbcə “*temr-i hindi*” sözünün “*demirhindi*” şəklində birləşməsi yerliləşdirmə üsulu ilə sözya-

ratmanın yüzlərlə nümunəsindən bir neçəsidir.

Türkiyə türkcəsində bəzi sözlər var ki, onlar artıq müstəqil şəkildə işlənir, yalnız, qoşa sözlərin, frazeoloji birləşmələrin, mürəkkəb sözlərin tərkibində qalmışlar. Bu kimi sözlər dilin bütün istifadəçiləri tərəfindən mənimsənilir. Belə sözlər dildə və-təndaşlıq qazanmaq üçün müxtəlif mərhələlərdən keçir. Son mərhələdə mənimsənilən leksik vahid lüğətə daxil olur, ədəbi əsərlərdə işlənir, yəni leksikləşir. Azərbaycan dilində də bu tip sözlər çoxdur. Məsələn, “*qaş-qabağı yer süpürür*” frazeoloji vahidinin tərkibindəki “*qabaq*” sözü müstəqil şəkildə Azərbaycan dilində *qaş* sözünün sinonimi kimi işlənir. Ancaq frazeoloji birləşmənin tərkibində aktivdir.

Müasir türk dillərində qeyri-məhsuldar sözyaratma üsullarından biri də ellipsisdir. Ellipsisdən daha çox sintaktik fiqur kimi bəhs edilsə də bu dilçilik terminindən dilçilik termini kimi də istifadə edilir.

Ellipsis səsin, sözün, hecanın və ya cümlə üzvünün ixtisarı deməkdir. Dilin bütün səviyyələrində görülən bir hadisə kimi xarakterizə olunur. Ellipsis və ya ellips (yunan sözü “ellepsis”-enmə, düşmə) cümlə üzvlərindən birinin buraxılmasına, söz birləşmələrinin və yaxud mürəkkəb sözlərin bir hissəsinin ixtisarına, düşməsinə əsaslanan bir dilçilik terminidir.

“Azərbaycan dilində mövcud olan sintaktik konstruksiyaların –söz birləşmələri və cümlələrin struktur –semantikasında ellipsis hadisəsi mühüm rol oynayır. Ellipsis bu və ya digər formada həm təyini söz birləşmələrinin, həm də cümlələrin müxtəlif növləri üzrə müşahidə edilir” [19, s.14].

Türk dillərinin söz yaradıcılığında ellipsisə sözyaratma üsulu kimi rast gəlinir. Təəssüf ki, bu sözyaratma prosesi demək olar ki, öyrənilməmişdir. Söz yaradıcılığındakı ellipsis prosesi haqqında ingilis ədəbiyyatında V.Adamsın “Verb compounds and backformation” əsərindən məlumat almaq mümkündür. Əsər ellipsis prosesində sözyaratmanın nəzəriyyəsiindən bəhs edilir.

Ellipsis prosesinə məruz qalan leksik vahidlərin böyük bir hissəsi türk dillərinin tarixi dövrlərində inkişaf edərək yeni söz kimi dilə daxil olmuş, bir qismi isə hələ də yeni söz kimi dilə daxil olma mərhələsindədir. Türk dillərində ellipsis sözyaratma prosesinə yeni sözyaratmadan yalnız bəzi söz köklərinin araşdırılması zamanı istifadə olunduğunun şahidi oluruq. “*Türkiyə türkcəsində ellipsisin sözyaratma prosesi olması haqqında bəzi məqalələr yazılsa da, Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ demək olar ki, öyrənilməmiş və sözün müəyyən bir hissəsinin ixtisar olunaraq yeni söz yaratması sözyaratma yolu kimi araşdırılmamışdır*” [110, s.15].

Z.Qorxmaz, Türkiyə türkcəsinin bir dil kimi qənaət (ellipsis) prosesi ilə sözyaratmaya meyilli bir dil olduğunu söyləyir. Bu əsərdə Türkiyə türkcəsinin qənaət hesabına yeni sözyaratmaya meyilli bir dil olması məsələsinə toxunmuşdur. Səs, söz, şəkilçi və ya cümlənin ixtisarı üçün işlənən *qənaət*, *ellipsis* terminləri söz yaradıcılığında da istifadə olunur. Söz birləşmələrinin bir tərəfi ixtisar olunur və nəticədə bir söz qalır. Yaranan söz birləşmənin daşdığı semantikada olur. Məsələn, Azərb. *mobil telefon* > *mobil*; Türk: *düdüklü tencere* > *düdüklü*, *yazma eser* > *yazma*, *dişli çark* > *dişli*, *cep telefonu* > *cep*, *sayısal loto* > *sayısal*, *bedelli askerlik* > *bedelli* və s. [157, s.771-772]. Bunlar Türkiyə türkcəsində bu gün işlənən nümunələrdir. Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində çoxlu sayda söz bu yolla yaranır. Məsələn, *gözde kişi*, *çekmece göz*, *kavurma et*, *tanıdık kimse*, *yiyecek nesne* kimi sözlər itən sözün mənasını öz üzərinə götürməklə həm də iki söz arasında şəkil və məna əlaqəsi quran və leksik şəkilçilərin funksiyalarından sıyrılaraq əlavə olunduğu sözlə qaynayıb qarışmış, qəlibləşmiş, yeni anlamlı bir sözə çevrilmişdir. Bu nümunələrdən *gözde* “önəmli bir kimsənin beğəndiyi qadın”, *çekmece* “masa, dolab, və başqa əşyaların çölə çəkilən bölümü”, *kavurma* “öz yağıyla bişirilib qovurulduqdan sonra yeyilən və ya dondurulub saxlanılan ət”, *tanıdık* “daha əvvəldən tanıdığı bir adam”, *yiyecek* “yemək üçün əlverişli bir şey”, mənalarıyla lü-

ğətlərdə yer almışdır. Məsələn, *çizme* < *çizme edikten* [131, s.96], *sağır* < *sağır kulaklığı* [131, s.348], *çam* < *çam ağacı* < *şam ağacı* [131, s.77], *dişli* “dişləri olan çarx” [180, s.681], *cib* “cib telefonu” [180, s.453] leksik vahidləri türk dilinin izahlı lüğətində yer almışdır. Ancaq “*düdüklü*” xalq ağızlarında istifadə edilən bir söz kimi qeyd edilmişdir [180, s.732]. “*Sayısal loto*” mənasındaki “sayısal” sözü və “bedelli asgerlik” mənasındaki “bedelli” sözləri hələ lüğətə daxil olmamışdır. Türkiyə türkcəsində ellipsis yoluyla dilin leksik tərkibinə qatılmış sözlər də sözyaratmanın mərhələlərində müşayiət etdiyimiz nümunələrdəndir.

İxtisardan sonra geriye qalan hissə həm ixtisar olunan, həm də iki söz arasında forma və məna əlaqəsi quran qrammatik və leksik şəkilçilər vasitəsilə söz əsl funksiyasından çıxaraq əlavə olunduğu sözlə yeni məna daşıyan bir leksik vahidə çevrilir. Türkiyə türkcəsində ellipsis terminin qarşılığı kimi “*eksiltmə*” sözündən istifadə edilir. H.Eren, “Türk dilinin etimoloji sözlüyü”ndəki “sağır” sözü də *sağır kulaklığı* > *sağır qulaqlı* > *sağır kulaklı* şəklindən təbii bir ellipsis nəticəsində Türkiyə türkcəsində *sağır* (< *sağır*) şəklini almışdır [131, s.348]. Mənası “Gövdəsi qalın, yarpaqları böyük, boyu təxminən 2 m ola bilən bir mədəni bitki” deməkdir. “*Misir*” sözü isə *Misir buğdayı* (və ya *Misir darısı*) adının ellipsis nəticəsində yarandığını qeyd edir. Bu gün Türkiyə türkcəsi dialektlərində *darı* formasında istifadə edilən, yazı dilində isə mısır *qarğıdalı* kimi işlənən sözün *Misir buğdası* sözündən deyil, *Misir darısı* sözündən ellipsis yolu ilə inkişaf edib yarandığı görünür.

Türkiyə Türkcəsində *şam ağacı* > *çam ağacı* > *çam* [131, s.77], *boymul toğan* > *moymul doğan* > *moymul* [131, s.297], *sazan balığı* > *sazan* [131, s.358], *tire ipliği* > *tire* [131, s.409] kimi ellipsis yolu ilə yaranan nümunələrdir.

Türkiyə türkcəsində qərb dillərindən, xüsusilə fransız dilindən keçən elə sözlər var ki, onlar ellipsis prosesindən keçərək müstəqil leksik vahidlər kimi formalaşırlar. Türk dillərində bir

dəniz nəqliyyat növü olan *bilinenvapur* sözünün fransız dilindəki əsl anlamı “*buxar*”dır. Fransız dilində *bateau à vapeur* “buxar gəmisi” birləşməsindəki “gəmi” mənasındakı *bateau* sözünün ellipsislə gəminin növünü müəyyən edən *vapeur* “buxar” sözü Türkiyə türkcəsində dəniz nəqliyyatının adı olmuşdur [182, s.215]. Deyilən bu nümunələr türk dilinin tarixi dövrlərindən günümüzə qədər uzanan prosesdə yeni leksik vahidlər kimi Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur.

Z.Qorxmaz birinci növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfinin birləşmənin bütün məna yükünü üzərinə alaraq yeni lüğəvi vahid kimi ortaya çıxmasını yeni söz kimi təqdim etmişdir. Məsələn, *çekmece, gözde, kovurma, tanık, yemek*” [157, s.157-158].

Ş.H.Akalın ellipsislə sözyaratma prosesinə diaxronik planda da nəzər salmışdır. Məsələn, *dünən* <*dünən* [kü gün] ~ *dünən* [e gün] türk dilinin izahlı lüğətində də “bu gündən bir əvvəlki gün; bu gündən bir əvvəlki gündə; qısa, bir müddət əvvəl” mənaları verir [110, s.14]. “*Dünən*” sözü qədim türk dilində və Türkiyə türkcəsinin tarixi dövrlərini əks etdirən qədim Anadolu və Osmanlı türkcələrində “*gecə*” mənasında istifadə edilmişdir [302, s.513]. Türkiyə türkcəsinə əsasən məna dəyişikliyinə uğrayan söz kimi qeyd olunan *tün* ~ *dünən* “*gecə*” > *dünən* “bir əvvəlki gün” forması əslində məna dəyişməsi ilə yox, “*dünənki gün*” sözünün ellipsis yolu ilə əmələ gəlmiş variantıdır. Qədim türk dilindəki “*gecə*” mənasında işlənən “*tün*” sözü bu gün qazax, qırğız, özbək, uйğur dillərində “*tün*”; başqırd və tatar dillərində “*tön*” və “*gecə*” mənasında istifadə edilməkdədir. Türk yazı dillərində “*dün*” mənasını daşıyan leksik vahid isə başqırd dilində “*kişə*”, qazax dilində “*keşe*”, qırğız dilində “*keçē*”, özbək dilində “*keçä*”, tatar dilində “*kiçä*”, uйğur dilində “*keçä*” şəklindədir. Türkiyə türkcəsindən başqa Azərbaycan dilində “*dün*” və “*dünən*”, türkmən dilində “*düyn*” leksik vahidi “*dün*”- “*dünən*” mənasında istifadə olunur.

Sözün Türkiyə türkcəsində bu gündən bir əvvəlki gün məna-

sı, keçən gecədən əvvəlki günü ifadə etmək üzrə *dünə gün, dünki gün* və bir əvvəlki gecəni bildirmək üçün də *dünki gice ~ dünən gice* kimi qrammatik strukturlarla ortaya çıxmışdır. Beləliklə, Ş.Akalının fikrincə, “*dün*”, “*dünnü*” sözü ellipsislə yaranan sözdür.

Başqa bir nümunəyə nəzər salaq: *dəsmal <havlı* [mahrama] Türkiyə türkcəsində bu sözün mənası belədir: “bədənin müxtəlif yerlərinin qurulanması üçün istifadə olunan toxunma parça”. Türkiyə türkcəsindəki bu söz *havlu mahrama ~ havle makrama* formasındakı təyini söz birləşməsindən azaltma, ellipsis yolu ilə lüğəvi məna qazanmışdır. Türk dilinə ərəb dilindən keçmiş söz olan “Makrame” *elbezi* mənası daşıyır [124, s.664]. F.M.Meninski, *məhraba ~ makrama* növlərini sıralayarkən *havlunun* bu növlərini göstərmişdir: *havlı makrama, saçaklı makrama, el makraması, dəstəmaz makraması* və s. Lüğətdə *havlı ~ havlu* sözünə də yer verən F.M.Meninski, bu sözü “tüklü, yunlu, yapaklı, sayıf” kimi izah etmişdir. Türk dilindəki “məxmər, çuha, yun səthindəki incə tük” mənası verən *hav* sözünün mənşəyi mübahisəlidir. Mənbələrdə bu sözün fars dilindən alındığı ehtimal olunmaqdadır. Üzəri kiçik tüklərlə örtülü olduğu üçün əldəki, üzdəki su damcılarını sovuran “havlu məhraba” söz birləşməsi zamanla bu ayırıcı xüsusiyyətindən ötəri təyin söz birləşməsinin bütün məna yükünü öz üzərinə götürmüş, “dəsmal” mənası ilə lüğəvi məna qazanmışdır.

Türkiyə türkcəsindəki başqa bir nümunəyə nəzər salaq: *yelkənli <yelkənli* [gəmi] <yelkən gəmisi türk dilində “yelkənli, yelkəni olan, yelkənlə gedən dəniz və ya göl gəmisi, yelkənli gəmi” mənasındadır. Ancaq yelkənli sözünün “yelkənlə gedən dəniz və ya göl daşıma nəqliyyatı” mənasıyla istifadəsi sonradan yaranmışdır. XVII əsr Türkiyə türkcəsinin leksikasında yer almamışdır. Şübhəsiz, “*yelkəni olan*” mənasıyla yelkənli sözü hər hansı bir dövrdə istifadə edilmiş ola bilər. Necə ki, Övliya Çələbi, Seyahatnamesi'ndə “Həsirdən yelkənli xizək gəmilər” dən söz etməkdədir: *denizaltı < deniz altı* [gəmisi] lüğətdə “dəniz

səthinin altında və üstündə üzən döyüş və tədqiqat gəmisi” şəklində tanımlanan *dənizaltı* sözünün lüğəviləşməsi “*dəniz altı gəmi*” sözündən ellipsis yolu ilə yaranmışdır. İlk dəfə qəzet xəbərlərində və yazılarında *dənizaltı gəmisi* ~ *deniz altı gemisi* şəklində istifadə olunmağa başlanılan bu söz, osmanlıcadan Türkiyə türkcəsinə qədər inkişaf yolu keçmiş, cib lüğətində də yer almamışdır. Təyini söz birləşməsindəki *gəmisi* sözü ellipsisə uğramış, *denizaltı* sözü lüğəviləşmişdir.

Cankurtaran < *cankurtaran* [otomobili] leksik vahidində də bənzər vəziyyət görünür. “Türkçe Sözlük”də “xəstə və ya yaralı daşımağa uyğun hazırlanmış xüsusi vasitə, ambulans; hovuz və ya çimərlikdə üzə bilməyənləri xəbərdar edən və təhlükə anında onları qurtaran kimsə” mənalarında işlənən erkən dövrlərdə ərəb dilindəki *tahlisiye* sözünə qarşılıq kimi istifadə olunmağa başlamışdır.

Ellipsis nə qədər qeyri-məhsuldar söz yaradıcılığı prosesi sayılsa da, müasir dövərdə sözyaratmada ondan geniş istifadə olunmaqdadır.

NƏTİCƏ

Araşdırmadan əldə olunmuş əsas elmi-nəzəri nəticələri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

1. Dilin lüğəti tərkibi stabil deyil, əksinə, dilin hər bir ünsürü, eləcə də söz ehtiyatı dinamik quruluşa malikdir. Hər dövrdə müxtəlif ehtiyaclara görə yeni sözlərin yaranması zərurəti meydana gəlir, yaxud bəzi sözlər müxtəlif səbəblərdən istifadədən çıxır. Təfəkkür və nitqimizdəki yeni anlayış və situasiyaların, məfhumların qarşılığını vermək üçün fonetik, morfoloji, leksik-semantik, sintaktik və kalka yolu ilə söz yaradıcılığından istifadə olunur.

2. Türk dillərindəki söz yaradıcılığı üç proses ətrafında reallaşır: sözyaratma, sözalma, konversiya. Sözyaratma müxtəlif üsullardan ibarətdir. Bu üsullar özü də məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki yerə bölünür. Üsulların hamısının türk dillərində funksionalaşması prosesi eyni həcmdə olmur.

3. Dildə yeni söz ehtiyacını təmin etmək üçün mövcud olan üsul və proseslər çox zaman dilin daxili qanunlarına uyğun və bəzən isə ekstralingvistik amillər fonunda baş verir. Bu proses və üsulların ayrı-ayrılıqda və geniş təhlili, müxtəlif türk dilləri və materialları əsasında tədqiqi müəyyən elmi-nəzəri, praktik nəticələrin əldə olunmasına kömək edir.

4. Söz yaradıcılığı çoxəsrlik dilçilik elminin tərkib hissəsi olub, tarixi səciyyə daşıyır. Bütün dövrlərdə müşahidə edilən bu proses sinxron mahiyyət kəsb edir. Müasir türk dillərində dilin bütün yaruslarında – fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksisdə sözyaratma prosesi gedir. Fonetik, morfoloji, leksik-semantik, sintaktik üsullarla bərabər, analoji yolla, kalka və yaxud kopyalama kimi sözyaratma üsulları da mövcuddur ki, bu proseslər müxtəlif şəkillərdə reallaşır.

5. Söz yaradıcılığının koqnitiv dilçilik prizmasından da tədqiqi müasir dilçiliyin qarşısında duran problemlərdən sayılır. Dün-

ya dilçiliyində sözyaratma üsul və proseslərinin koqnitiv dilçiliyin metod və prinsipləri ilə öyrənilməsinə dair kifayət qədər tədqiqat olsa da, türkologiyada bu sahə yeni araşdırılır. Sözyaratma birbaşa təfəkkür və şüurla bağlıdır. İnsan yalnız təfəkküründə mövcud olan, müəyyən konseptlə reallaşan əşya və anlayışlara ad vermək iqtidarındadır. Bu baxımdan da müasir türk dillərində yaranan hər bir leksik vahid türkdilli xalqların həyat tərzini, coğrafiya və tarixini, dünyagörüşünü, ətraf mühitə olan münasibətini özündə əks etdirir.

6. Türk dillərində şəkilçi morfemlərin əvəzedilməz rolu vardır. Türkologiyada şəkilçi morfemlərin təsnifinə dair müxtəlif fikir və mülahizələr mövcuddur. Fikrimizcə, türk dillərində şəkilçi morfemlər iki böyük qrupa bölünür: leksik (sözdüzəldici şəkilçilər) və qrammatik (sözdəyişdirici şəkilçilər). Yeni sözlərin yaranmasında leksik morfemlərin böyük əhəmiyyəti vardır.

7. Türk dillərində sözlərin kökündə baş verən səs dəyişmələri dildə yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur. Fonetik üsulla sözyaratma daha çox dilin qədim dövrlərində aktiv olsa da, müasir dönmədə, az da olsa, bu üsulla yeni dil vahidlərinin yaranması ilə rastlaşırıq.

8. Elm və texnikanın inkişafı, həyatımıza, məişətimizə daxil olan yeni-yeni anlayışlar onların qarşılıqlarının sözlərlə ifadəsinə tələbatı artırır. Müxtəlif əlavə konstruksiyalardan istifadə edərək dildə yeni sözlər yaransa da, əksər zamanlarda dilin öz daxili imkanları hesabına yeni leksik vahidlər əmələ gəlir. Dilin daxili inkişafı nəticəsində meydana çıxan sözyaratma leksik-semantik üsul vasitəsilə yaranır. Bütün müasir türk dillərində leksik-semantik yolla sözyaratma üsulundan geniş istifadə olunur.

9. Leksik-semantik üsulla söz yaradıcılığında sadələşmə, məna dəyişməsi də yeni leksik vahidlərin yaranmasına səbəb olur. Mənanın dəyişməsinə mənanın mənfi və müsbət çalar qazanması, genişlənmə və daralması daxildir.

10. Sözyaratma yollarından biri sözlərin birləşərək söz qrupları şəklində yeni söz əmələ gətirməsidir. Bu üsulla dildə

mövcud olan sözlərdən yeni anlayışlar meydana gəlir. Bu tip sözlərdə varlığı və ya anlayışı tək sözlə deyil, birdən çox sözlə ifadə etmək olur. Sintaktik yolla söz yaradıcılığının bir tipini də iki sözün iştirakı ilə yaranan, tərəfləri topluluq, ümumilik, ekspressivlik təşkil edən sözlər təşkil edir ki, bunlar da türk dillərində qoşa sözlər adlanır. Türk dillərində qoşa yazılan sözlər də mürəkkəb söz sayılır.

11. Yeni söz və terminləri yaratmaq üçün tətbiq olunan üsullardan biri də kalka üsuludur. Müstəqillikdən əvvəlki dövrlərdə türk dillərinin bəzilərində yeni leksik vahidlərin xeyli hissəsi fars, ərəb, rus dillərindən, müstəqillikdən sonra isə əsasən ingilis və digər Avropa dillərindən kalka edilmişdir. Müasir türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində iştirak edən şəkilçilər kalka əmələ gəlməsində də fəaliyyət göstərir. Kalka üsulundan elmi üslubda terminlərin yaranmasında istifadə olunur.

12. Türk dillərində də reduplikasiya sözyaratma üsulu kimi qəbul olunur. Reduplikasiya üsulu ilə əmələ gələn leksik vahidlərə yalnız ədəbi dillərdə deyil, türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələrində də rast gəlinir. Reduplikasiya türk dillərində çoxluq, ardıcılıq-çoxalma, oxşarlıq, məhdudlaşdırma, azaltma, dərəcələndirmə, təkrar, predikativləşdirmə semantikasını bildirir. Reduplikasiya üsulu ilə bir əsasın müəyyən bir hissəsi və ya hamısı təkrarlanır. Beləliklə, yeni semantikalı leksik vahid yaranır.

13. Morfoloji üsulla yeni yaranan sözlərin şəkilçi morfemlərində omonimlik və sinonimlik hadisəsi müşahidə olunur. Türk dillərində omomorfemlərin yaranmasına təsadüfi eynilik, şəkilçinin mənasının parçalanması və şəkilçidə gedən fonetik dəyişmələr səbəb olur. Dildə leksik omonimliyin yaranma səbəblərindən biri də başqa dildən alınma şəkilçinin dilin öz şəkilçisi ilə omonimlik yaratmasıdır.

14. Müasir türk dillərində morfoloji üsulda funksionallaşan eyni şəkilçi morfem müxtəlif semantikalı leksik vahidlərin ya-

ranmasında rol oynayır və şəkilçi morfemlərin semantik diferensiallaşması baş verir. Şəkilçi morfeim dil vahidi olmadığından, təbii ki, semantik yükə malik olmur. Şəkilçi morfeimlərin yaratdığı leksik vahidlər semantik müxtəliflik nəzərdə tutulur.

15. Dilin leksik tərkibinin zənginləşməsinə təmin edən ən məhsuldar proseslərdən biri alınmalar hesabına zənginləşmədir. Başqa dillərdən alınan leksik vahidlərin bəziləri dildə vətəndaşlıq hüququ qazansa da, bəziləri dili tərk edir. Alınma sözlər türk dillərinin qayda-qanununa tabe olaraq milliləşir.

16. Türk dillərindəki söz yaradıcılığı proseslərindən biri də konversiyadır. Müasir türk dillərində intensivlik qazanmış bu prosesdə leksik vahidlər bir nitq hissəsindən digərinə keçir və fərqli semantika daşıyan yeni sözlər yaranır. Konversiya prosesinin sonunda yeni bir söz ortaya çıxır. Bu prosesdə mövcud sözlərin semantik xüsusiyyətlərinin artması və söz sinfinin daha da genişlənməsi səbəbindən daha üst səviyyədə məfhumun adlandırılması meydana çıxır.

17. Müasir türk dillərində müəyyən sözyaratma prosesləri vardır ki, onlar söz yaradıcılığında intensiv şəkildə istifadə olunmur. Buraya dirilmə və yaxud fəallaşma, yerliləşdirmə, milliləşdirmə, ellipsis kimi sözyaratma prosesləri daxildir. Dilin bütün tarixi dövrlərində yeni sözlər yarandığı kimi, müəyyən dövrlərdə bəzi sözlər dildən çıxır. Tarixən türk dillərində istifadə olunan, lakin bu gün unudulan çox sayda söz olduğu kimi, əvvəlki dövrlərdə türk dillərində passiv işləklik mövqeyinə malik olan, bu gün isə aktiv şəkildə istifadə edilən olan çoxlu miqdar da leksik vahidə rast gəlinir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova, B.Z. Sözləmə hadisəsinin əsasları / B.Z. Abbasova. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, – 1995. – 91 s.
2. Abdulla, K.M. Dilçiliyə səyahət / K.M. Abdulla. – Bakı: Mütərcim, – 2010. – 200 s.
3. Abdullayev R.M. Türk dillərinin diferensiasiyasının sosial kökləri. // – Bakı: Türk dili araşdırmaları. – 2019. №1/2, – s. 82-99
4. Abdullayev, R.M. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesi / R.M. Abdullayev. – Bakı: Nurlan, – 2011. – 197 s.
5. Abdullayeva, G. Azərbaycan dilində -sa,-sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. / Bakı, 2000. – 26 s.
6. Adilov, M.İ. Əsərləri / M.İ. Adilov. – Bakı: Elm və təhsil, – c.1. – 2010. – 308 s.
7. Adilov, M.İ. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N. , Ağayeva F. M. – Bakı: Maarif, – 1989. – 364 s.
8. Axundov, A.A. Ümumi dilçilik / A.A.Axundov.– Bakı: Maarif,– 1988.– 288 s.
9. Aslanov, V.İ. Azərbaycan dilinin tarixinə aid tədqiqlər: [3 cildə] / V.İ. Aslanov. – Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2004. – 187 s.
10. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] / Ə. Orucov, B. Abdullayev, N. Rəhimzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2006. – 744 s.
11. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri: / redaktorlar: R.Ə. Rüstəmov, M.Ş. Şirəliyev. – Bakı: – 1967. – 279 s.
12. Azərbaycan dilinin qrammatikası: [2 cildə] / Red.: R.Ə. Rüstəmov, Z.İ. Budaqova. – Bakı: AEA nəşri, – c.2. – 1960. – 334 s.
13. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. 7-ci nəşr, Bakı: Elm, – 2021. – 753 s.
14. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XVII-XVIII əsrlər): [4 cildə] / tərt. ed. Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2007, – 380 s.
15. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (XIX əsr): [4 cildə] / tərt. ed. Bakı: Şərq-Qərb, – c.3. – 2007, – 336 s.
16. Bağirov, Q.K. Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı / Q.K. Bağirov. – Bakı: Maarif, – 1974. – 160 s.
17. Bayramov, İ.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşməsi yolları / İ.M.Bayramov. Bakı: – 1999. – 126 s.
18. Bəşirov, K.K. Türk dillərinin müqayisəsi; oğuz qrupu türk dillərində morfoloji kateqoriyalar / K.K.Bəşirov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. –

408 s.

19. Bəylərova, A.M. Bədii dildə üslubi fiqurlar / A.M.Bəylərova. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 212 s.
20. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. (Adlar və onları düzəldən şəkilçilər) / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1949. – 96 s.
21. Cəfərov, S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: ADU, – 1960. – 203 s.
22. Cəfərov, S.Ə. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər / S.Ə. Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1968. – 107 s.
23. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili / S.Ə.Cəfərov. – Bakı: Maarif, – 1982. – 216 s.
24. Cəfərov, S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika / S.Ə.Cəfərov. II hissə. – B.: Şərq-Qərb, – 2007. – 191 s.
25. Cəlilov, F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası / F.A.Cəlilov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 286 s.
26. Dəmirçizadə, Ə.M. Kitabı-Dədə Qorqud dastanlarının dili / Ə.M.Dəmirçizadə. – Bakı: Elm, – 1999. – 140 s.
27. Əfəndiyeva, T.Y. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı / T.Y.Əfəndiyeva. – Bakı: Elm, – 1980. – 249 s.
28. Əhmədov, B.B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meyli. (Şivə materialları əsasında) / B.B.Əhmədov. –Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, – 1990. – 92 s.
29. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilində söz yaradıcılığı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı / – Bakı, 2021. – 34 s.
30. Əhmədova, A.V. Orxon abidələrinin dilindəki söz yaradıcılığı üsullarının təsnifi və onları ifadə edən terminlər // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2016. №1, – s.108-118
31. Ələkbərova, E.N. Qədim türk leksikası və Azərbaycan dili. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri: [3 cildə] / E.N.Ələkbərova. – Bakı: – c. I. Kitab aləmi, – 2004. – s. 234-274.
32. Ələkbərova, K.Ə. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dilində Türkiyə türkcəsinin təsiri / K.Ə.Ələkbərova. – Bakı: Nurlan, – 2010. – 138 s.
33. Əliyeva, E.N. Azərbaycanca-uyğurca lüğət / E. Əliyeva. – Bakı: Zəngəzurda, 2021. – 161 s.
34. Əliyeva, Z.M. Türk dillərində sifət / Z.M.Əliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 450 s.
35. Əliyeva, Z.M. Dil sisteminin konseptuallaşma və kateqoriyalaşma problemləri / Z.M.Əliyeva. – Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, 2022, – 320 s.
36. Əlizadə, S. Azərbaycan sözlərinin sonundan samitlərin düşməsinə dair // – Bakı: ADU–nın Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1970. №2, –

- s. 26–29.
37. Əsgərov, M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2011. – 305 s.
 38. Əsgərov, M. B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.B.Əsgərov. – Bakı: MBM, – 2008. – 191 s.
 39. Hacıyev, İ.M. Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər. // – Bakı: Azərbaycan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 1955. №5, – s. 105-113.
 40. Hacıyev, T.İ. Əzizov E. Azərbaycan dilində mürəkkəb feil məsələsinə dair// – Bakı: Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – 1988. – s.3-9.
 41. Hacıyev, T.İ. Azərbaycan dilinin analitik yolla söz yaradıcılığında yad dil təsiri// – Bakı: Dilçilik coğrafiyası tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). – 1982. – s. 39-47.
 42. Hacıyeva, A.Y. Türk dillərindəki bəzi feillərin kökdaxili səs əvəzlənməsi ilə semantik inkişafı haqqında// – Bakı: Tədqiqlər, – 2003. №1, – s. 56-60.
 43. Hacıyeva, A.A. Ruhi Bağdadi Divanının dili(morfologiya) / A.A.Hacıyeva. – Bakı: CBS-PP, – 2016. –256 s.
 44. Həsənlı-Qəribova, Ş. R. Oğuz qrupu türk dillərində isimlərdə söz yaradıcılığı / Ş.R. Həsənlı-Qəribova. – Bakı: Avropa, –2018. –189 s.
 45. Həsənov, H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası / H.Ə.Həsənov. – Bakı: Maarif, – 1988. – 306 s.
 46. Hüseynov, Ş.Q. Türk dillərində şəkilçilərin törəmə yolları / Ş.Q.Hüseynov. – Bakı: Zəngəzurda çap evi, – 2019. – 239 s.
 47. Hüseynzadə, M.H. Müasir Azərbaycan dili. (Morfologiya) / M. H. Hüseynzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 278 s.
 48. Xəlilov, B.Ə. Azərbaycan dilində feillərin fonosemantik inkişafı: / filologiya elmləri doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 1999. – 40 s.
 49. Xəlilov, B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: [2 cildə] / B. Xəlilov. – Bakı: Nurlan, – c.1. – 2000. –280 s.
 50. Xuduyev, N.M. Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı (sovet dövrü). Dərs vəsaiti / N.M. Xuduyev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 480 s.
 51. İmanquliyeva, K.H. Söz yaradıcılığının fonosemantik yolu / [3 cildə] / Müasir Azərbaycan dili. C. 2. – Bakı: Zərdabi Nəşr, MMC, – 2022. – s.1008-1014
 52. Kazımov, İ.B. Axısqa türkləri: Dil, tarix və folklor / İ.B.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 492 s.

53. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası: [3 cildə] / İ.B. Kazımov. Təknur, – Bakı: – c.2. – 2010. – 397 s.
54. Kazımov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / Q.Ş.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 399 s.
55. Qarayev, A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar / A.H.Qarayev. – Bakı: ADU Nəşriyyatı, – 1989. – 95 s.
56. Qasımov, İ.Z. Azərbaycan terminologiyasının əsasları / İ.Z. Qasımov. – Bakı: Elm və təhsil, –2011. – 219 s.
57. Qasımov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973. – 186 s.
58. Qədimova, M.Q. İsimlərin leksik-semantik inkişafı (Azərbaycan və rus dilləri materialları əsasında): / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. /– Bakı, 2012. – 21 s.
59. Quliyeva, Q.V. Qədim türk abidəsi “Xuastuanivt”in dili: fil.ü. fəl. dok. diss. – 2015. – 141 s.
60. Quliyeva, X.V. Rus dilindən Azərbaycan dilində kalkaətmə yolları / X.V. Quliyeva. – Bakı: Nafta –Press, – 2007. – 208 s.
61. Qurbanov, A.M. Müasir Azərbaycan dili / A.M.Qurbanov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 450 s.
62. Mahmudova, Q.Ç. Dilçilikdə söz yaradıcılığının yeri // – Bakı: AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi araşdırmalar. Elmi-nəzəri araşdırmalar toplusu. 2012, № 1. – s.304-309.
63. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində sözyaratma üsulları / Q.Ç.Mahmudova. – Bakı: Zəngəzurda, – 2021. – 203 s
64. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində feildən ad düzəldən bəzi morfemlərin sözyaratmadakı funksiyaları // – Naxçıvan: AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Axtarışlar, – 2018, №2, – s.94-100.
65. Mahmudova, Q.Ç. Düzəltmə söz və koqnitiv dilçilik // – Bakı: Dilçilik araşdırmaları, – 2022. №2, – s.146-154
66. Mahmudova, Q.Ç. Söz yaradıcılığı və reduplikasiya //– Bakı: Əlyazmalar yanmır, – 2022. №1(14), – s.102-108
67. Mahmudova, Q.Ç. Vaqif Aslanov və söz yaradıcılığı // – Bakı: Tədqiqlər, – 2019. №1, –s. 207-212.
68. Mahmudova, Q.Ç. Müasir türk dillərində düzəltmə söz / Q.Mahmudova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 355 s.
69. Mahmudova, R. Azərbaycan dilində şəkildərin omonimliyi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı. / – Bakı, 1996. – 26 s.
70. Məhərrəmli, B.B. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf / B.B.Məhərrəmli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 400 s.
71. Məhərrəmli, B.B. Türk dillərinin qədim leksikası / B.B.Məhərrəmli. –

- Bakı: Xəzər Universitetinin nəşriyyatı, – 2017. – 270 s.
72. Məhərrəmli, B.B. Kök morfemlərin söz yaradıcılığı prosesində rolu // – Bakı: Tədqiqatlar, – 2007. №1, – s.101-107.
 73. Məmmədli, N.B. Alınma terminlər / N.B.Məmmədli – Bakı: Elm, – 1997. – 312 s.
 74. Məmmədov, E.M. Nəsiminin leksikası. Oğuz dilləri kontekstində / E.M.Məmmədov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2019. – 144 s.
 75. Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dilində qrammatik sinonimlik / İ.T.Məmmədov. – Bakı: ADU –nun nəşri. – 1985. – 86 s.
 76. Məmmədov, İ.T. Azərbaycan dilinin semantikasi / İ.T. Məmmədov. – Bakı: Xəzər, – 2006. – 372 s.
 77. Məmmədov, Y.Q. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı (Dərs vəsaiti) / Y.Q. Məmmədov. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, –1987. – 84 s.
 78. Məmmədova, A.C. “Dədə Qorqud kitabı” nın leksikası / A.C.Məmmədova. – Bakı: Nurlan, – 2009. – 175 s.
 79. Məmmədova, A.C. Oğuz qrupu türk dillərində dilçilik terminləri / A.C.Məmmədova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 234 s.
 80. Mirzəliyeva, M.M. Söz yaradıcılığı prosesinə dair nəzəri qeydlər: [3 cildə] // – Bakı: Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri, – 2012. – c.3, – s.12-28.
 81. Mirzəliyeva, M.M. Türk dillərində feilin məna növ kateqoriyası [3 cildə] / Mirzəliyeva M.M. Seçilmiş əsərləri, – c.1, – Bakı, – 2020. – 201 s.
 82. Mirzəyev, H.İ. Azərbaycan dilində feil / H.İ.Mirzəyev. – Bakı: Maarif, – 1986. – 320 s.
 83. Mirzəzadə, H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası / H.İ. Mirzəzadə. –Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1962. – 369 s.
 84. Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / tərt.ed. Z.İ.Budaqova., A.Q.Ələkbərova. – Bakı: Elm, – c. 1, – 1978. – 322 s.
 85. Müasir Azərbaycan dili: [3 cildə] / tərt. ed. Z.İ. Budaqova. – Bakı: Elm, – c.2, – 1980. – 510 s.
 86. Novruzov, (Qıpçaq), M.D. Türk savaş sənəti / M. D.(Qıpçaq) Novruzov, Ə. Əfzələddin. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 60 s.
 87. Orucova, S.A. Dildə konversiya hadisəsi / S.A.Orucova. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 169 s.
 88. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin leksikası / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 149 s.
 89. Rəcəbli, Ə.Ə. Göytürk dilinin morfologiyası / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – 2002. – 259 s.

90. Rəcəbli, Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Elm və təhsil, – 2021. – 304 s.
91. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili: [4 cildə] / Ə.Ə.Rəcəbli. – Bakı: Nurlan, – c.2. – 2006. – 648 s.
92. Sadıq, İ.H. Şumer və türk dillərində hecaların təkrarlanması yolu ilə söz yaradıcılığı // – Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018. №1, – s.327-335.
93. Sadıq, İ.H. Şumer və türk dillərində ilk sözlər və səs artımı yolu ilə söz yaradıcılığı // –Bakı: Dilçilik İnstitutunun əsərləri, – 2018, №2, –s. 344-354.
94. Sadıqova, S.A. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində alınmalar // –Bakı: Terminologiya məsələləri, –2013. №1, –s.14-23
95. Sadıqova, S.A. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti / S.A.Sadıqova, N. Hüseynova, S. Novruzova, [və b.] –Bakı: Elm, – 2019. – 1199 s.
96. Serebrennikov, B. A. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası / B.A. Serebrennikov, N.Z. Hacıyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2002, – 191 s.
97. Seyidov, Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya / Y.Seyidov. – Bakı: – 2000. – 237 s.
98. Seyidov, Y.M. Əsərləri: [15 cildə] / Y.Seyidov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – c. 9. – 2010. – 672 s.
99. Şükürlü, Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – 336 s.
- 100.Şükürova, T.Ç. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri / T.Ç.Şükürova . – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 201 s.
- 101.Tanrıverdi, Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası / Ə.V.Tanrıverdi. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 518 s.
- 102.Yaqubova, T.R. Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990–2000) / T.R.Yaqubova. – Bakı: MBM, – 2008. – 153s.
103. Yeni sözlər və mənalar lüğəti:/ tərt. ed. İ.Məmmədli, N.Seyidəliyev, T. Baxşıyeva , N.Ağayeva N [və b.]– Bakı: Elm və təhsil, – 2008. – 269 s.
- 104.Yusifov, M.İ. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları / M.İ.Yusifov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2012. – 320 s.
- 105.Yusifov, M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi / M.İ.Yusifov. – Bakı: Elm, – 1984. – 150 s.
- 106.Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (feillər): [2 cildə] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU nəşri, – c.2. – 1975. – 130 s.
- 107.Zeynalov, F.R. Türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları // – Bakı: Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. – 1984. – s. 3-20.

108. Ağakay M. Ali Örneksəmə Üzerine //–Ankara: Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, –1962. –c: XII, s: 133, –s. 12-13.
109. Ağca, M. Türkçədə bir söz türetim yöntemi ve gramatikal işaretleyici olarak yineleme // Türkbilg, – 2017/34: – s. 89-104.
110. Akalın, Ş.H. Türkçədə Eksiltili Yapıdan Sözlükselleşmə. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi. – 2014. – c. 31. – s.13-29.
111. Akalın, Ş.H. Türkçədə söz yapım ve sözlükselleşmə //– Bakı: Tədqiqlər, – 2015. №2. – s. 1-5.
112. Aksan, D. Türkçenin Sözvarlığı / D.Aksan. – Ankara: Engin Yayınevi, – 2004. – 256 s.
113. Alibekiroğlu, S. Türkçədə Sözcük Türetme Yolları [Elektron resurs] <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265261>
114. Alkaya, E. Sibirya tatar türkçesi / E.Alkaya. – Ankara: Turkish Studies Publication – 2008. – 592 s.
115. Arat, R. R. Yusuf Has Hacıb, Kutadgu Bilig. / R.R.Arat. İstanbul: Kabalcı. – 2008. – 394s.
116. Atalay, B. Türkçe'de Kelime Yapma Yolları. / B.Atalay. – İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, – 1946. – 151s.
117. Banguoğlu, T. Türkçenin grameri / T.Banguoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2011. – 628 s.
118. Caferoğlu, A. Filolojidə İnsan Və Hayvan Soybirliyi // – Ankara: Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, – 1968. – s.1-15.
119. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü / A.Caferoğlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. – 2011. – 320 s.
120. Çengel, H. K. Kırğız türkçesi grameri / H.K.Çengel. – Ankara: – 2005. – 264 s.
121. Demirci, K. Dilbilgiselleşmə Üzerine Bir İnceleme // – Ankara: Bilig, – 2008. S: 45, – s. 131-146.
122. Deny, J. Türk dili grameri (osmanlı lehcesi) / J.Deni. – İstanbul: – 1941. – 341s.
123. Deny, J. Türk Dil Bilgisi: Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği. Çev. Ali Ulvi Elöve, Yayıma Hazırlayan: Ahmet Benzer / J. Deny. İstanbul: Kabalcı Yayınları, – 2012. – 440 s.
124. Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat. / Ankara: Aydın kitabevi, – 2013. – 1712 s.
125. Dizdaroğlu, H. Türkçədə sözcük yapma yolları / H.Dizdaroğlu. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – 1962. – 24 s
126. Eker, S. Çağdaş Türk Dili / S.Eker. – Ankara: Grafiker Yayınları, – 2010. – 584 s.
127. Ercilasun, A. B. Kutadgu Bilig Grameri. Fiil / Ahmed B. Ercilasun . –

- Ankara, TDK Yayınları, –1984. –196s.
- 128.Erdem, M.D. Yeni türk dili / M.D.Erdem, M.Karataş, E.Hirik. – Ankara: Maarif mektepleri, – 2015. – 715 s.
- 129.Erdem, M. Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları. Bilig. / M. Erdem. – Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, – 2011. – s. 71–90.
- 130.Erdem, M.D. Harezmi Türkçesinde İkilemeler ve Yinelemeler Üzerine // – Ankara: Bilig, – 2005. S: 33, – s. 189-225.
- 131.Eren, H. Türk dilinin etimolojik sözlüğü / H. Eren. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1999. – 543 s.
- 132.Ergin, M. Türk Dil Bilgisi / M.Ergin. İstanbul: Bayrak Basım Yayım, – 2004. – 435 s.
- 133.Ergin, M. Türk Dil Bilgisi / M.Ergin. – Sofya, – 1967. – 386 s.
- 134.Erol, Arslan H. Eski türkçeden eski Anadolu türkçesine anlam değişimleri / Arslan H. Erol. – Ankara: – Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2011. – 824 s.
- 135.Filizok, R. Gösterge (işaret/signe) və anlam/–2011 [Elektron resurs] <http://www.ede.edebiyat.org/docs/307.doc>
- 136.Gabain, A. Von Eski Türkçenin Grameri / Gabain A. Von. –Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. –313 s.
- 137.Ganiyev, F. Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı / F.Ganiyev. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2013. – 280 s.
- 138.Guiraud, P. Anabilim (Çev. Berke Vardar) / P.Guiraud. – Ankara: Kuzey yay, – 1984. – 143 s.
- 139.Hacıeminoğlu, N. Karahanlı Türkçesi Grameri / N.Hacıeminoğlu – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1996. – 214 s.
- 140.Hatiboğlu, V. Türkçenin ekleri / V. Hatiboğlu. – Ankara: TDK Yayınları, – 1974, – 173 s.
- 141.İmer, K. Dilbilim Sözlüğü / K. İmer, A. Kocaman, A.S.Özsoy. – İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, – 2013. – 371 s.
- 142.Johanson, L. Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler, Çev. N. Demir. / Johanson L. – Ankara: TDK Yayını, – 2007. – 199 s.
- 143.Kara, M. Türkmen türkçesi grameri / M. Kara. –Ankara: TDK Yayınları, –2005. –250 s.
- 144.Kara, M. Hakas Türkçesinde İkilemeler // – Ankara: Gazi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 2009. S: 4, – s. 35-62
- 145.Karaağaç, G. Eş Yazınlık, Eş Seslilik Ve Çok Anlamlılık //– İzmir: Ege Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi, Türk dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, – 1996. VIII. – s. 31-35.
- 146.Karaağaç, G. Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü / G. Karaağaç. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2013. – 936 s.

- 147.Karaağaç, G. Türkçe verintiler sözlüğü / G.Karaağaç. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2008. – 957 s.
- 148.Karahan, L. Kısası Yusuf / L.Karahan. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1994. – 431 s.
- 149.Karahan, L. Türkçede Söz Dizimi / L.Karahan. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2011. – 192s.
- 150.Kasapoğlu, Ç. H. Kırgız Türkçesi Grameri / Ç.H.Kasapoğlu. Ankara: Akçağ Yayınları, – 2005, – 424 s.
- 151.Kaşgarlı, M. Dîvânü Lugâti't-Türk, Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin (haz. Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. Ziyat Akkoyunlu). – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –2004. – 1120 s.
- 152.Kaşgarlı, S. M. Modern Uyğur Türkçesi / S. M. Kaşgarlı. – İstanbul: TDK Yayınları, – 1992. – 121s.
- 153.Kaya, C. Uygurca Altun Yarık (Giriş, Metin ve Dizin)/ C.Kaya. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, –1994. –1014s.
- 154.Kıran, Z. Dilbilimine giriş / Z. Kıran, A.Kıran A. –Ankara: Seçkin Yayınları, – 2002.– 496s.
- 155.Koç, K. Kazak Türkçesi Türkçesi Sözlüğü / K. Koç, A. Bayniyazov, V. Başkapan . – Ankara: Akçağ Basım Yayım Pazarlama A. Ş., – 2003. – 679 s.
- 156.Korkmaz, Z. Gramer Terimleri Sözlüğü / Z.Korkmaz. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayını, – 2007. – 260 s.
- 157.Korkmaz, Z. Türkiye Türkçesi Grameri / Z.Korkmaz. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2007. – 1027 s.
- 158.Naskali, E. G. Hakaşa-Türkçe Sözlük / E.G.Naskali. – Ankara: TDK Yay, – 2007. – 564s.
- 159.Necip, E. N. Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü. (Ruşadan Çev.: İklil Kurban) / E. N.Necip. – Ankara: TDK Yay, – 2012. – 33 s.
- 160.Nişanyan, S. Sözlere Soyağacı Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü / S.Nişanyan. – İstanbul: Everest Yayınları, – 2009. – 773 s.
- 161.Ögel, B. Türk Kültür Tarihine Giriş / B. Ögel. – Ankara: Kültür bakanlığı Yayınları, – c.1. – 1991. – 550 s.
- 162.Öner, M. Bugünkü Kıpçak Türkçesi / M. Öner. – Ankara: TDK Yayınları, – 1998. – 270 s.
- 163.Öner, M. “Barış” sözü hakkında// – İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. Türk dili Edebiyatı Araştırmaları dergisi, № VIII. – s. 57-65.
- 164.Özel, S. Türkiye Türkçesinde Sözcük Türetme ve Birleştirme / S. Özel. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1977. – 71 s.
- 165.Özkan, M. İnsan, İletişim Ve Dil / M.Özkan. – İstanbul: – 2010. – 176 s.
- 166.Özkan, N. Gagavuz Türkçesi Grameri / N.Özkan. – Ankara: Türk Dil

- Kurumu Yayınları, – 1996. – 371 s.
- 167.Öztürk, R. Özbek türkçesi el kitabı / R.Öztürk. – Konya: Çizgi Kitabevi, – 2005. – 200 s.
- 168.Sarı, İ. Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme: / Doktora Tezi / – Ankara, 2015. – 204 s.
- 169.Sav, B. Anlam Değişmeleri Üzerine Artzamanlı Bir İnceleme // Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi. 2003, – c. 23, sayı 1, – s. 147-166.
- 170.Tarama Sözlüğü: [8 cilt] / Düzenleyen: Cem Dilçin. –Ankara: TDK Yayınları, III c. – 1996. – 1422 s.
- 171.Tekin, Ş. Uygurca Metinler I, Kuanşi İm Pusu (Ses İşiten İlah)/ İstanbul: – 1993. – 63s.
- 172.Tekin, Ş. Türk Dilinde Kelimelerin Ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler / Ş.Tekin. – İstanbul: Simurg yayın, – 324 s.
- 173.Tekin, T. Orhon Türkçesi Grameri / T.Tekin. – İstanbul: Sanat Kitabevi, – 2003. – 272 s.
- 174.Tekin, T. Orhon Yazıtları / T. Tekin. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 2010. – 232 s.
- 175.Tekin, T. Türkçenin Yapısı ve Eşlesli İsim-Fiil Kökleri.// – Ankara: Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi. – 1973. – c. 5. s. 36-46..
- 176.Timurtaş, F. Türkçede Kelime Yapımı Ve Yanlış Türetilen Kelimeler // – Ankara: Makaleler. Dil ve edebiyat incelemeleri. – 1997. – s. 321-330.
- 177.Timurtaş, F. Uydurmaçılık, Uydurma Kelimeler Ve Türkçede Kelime Yapımı // – Ankara: Makaleler. Dil ve Edebiyat İncelemeleri. – 1997. – s.330-344.
- 178.Türk Dil Kurumu Büyük Türkçe Sözlük: [Elektron resurs] http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- 179.Türkçe Sözlük / haz. Demiray K., Eren H., Mazioglu H. [ve b.] – 6 baskı. – Ankara, Bilgi Basım Evi, – 1974. – 2001. – 893 s.
- 180.Türkçe Sözlük / haz.: Ş. H. Akalın ve başk. – 11 başk. – Ankara: Türk Dil Kurumu, – 2010. – 2761 s.
- 181.Türkçe Sözlük / haz.: Ş. H. Akalın ve başk. – Ankara: TDK Yay. – 2011. – 2900 s.
- 182.Uysal, S. S. Türkçe’de Yaratılan “Fransızca” Sözcükler ve Türkçe’de Anlamları: Değiştirilen Fransızca Sözcükler / S.S.Uysal. – İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, – 2014 s.
- 183.Uzun, N. E. Biçimbilim Temel Kavramlar / N.E.Uzun. – İstanbul: Papatya Yayıncılık, –2006. – 126 s.
- 184.Ünlü, S. Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü / – Konya: Eğitim Yayınevi. – 2012. – 720 s.
- 185.Vardar, B. Dilbilimin Temel Kavram Ve İlkeleri / B.Vardar. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – 1982. – 184 s.

186. Yıldız, H. Halkın Dile Katkısına Örnek Olarak Türkçede Kelime Yapmanın Alternatif Yolları Üzerine. /– İzmir: III. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı. İlyas Yazar (ed.). İzmir. 2011. – s. 1033-1042.
187. Zülfikar, H. Terim Sorunları Ve Terim Yapma Yolları / H.Zülfikar H. – Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, –2011. – 213 s.
188. Абаев, В. И. Грамматический очерк осетинского языка / В.И. Абаев. – Орджоникидзе: Северо-осетинское книжное издательство, – 1959. – 168 с.
189. Абросимова, Л.С. Теоретико-методологические установки когнитивного подхода к изучению словообразования // Вестник Балтийского федерального университета им. Канта. – 2014. Вып. 2. с. 7-14.
190. Аркитская, Л. С. Сложные и составные глаголы кумыкского языка: / автореферат докторской диссертации по филологии / – Баку, – 1982. – 23 с.
191. Ахтямов, М. Х. Образование лексико-грамматических омонимов (омоформ) в башкирском языке / М.Х.Ахтямов. – Уфа «Башкирская лексика». – 1966. – 79 с.
192. Бабина, Л.В. К исследованию оценочного потенциала производных слов // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, –2014. №1(31). Ч. 1. –с. 31–34.
193. Бавуу-Сюрюн, М.В. Современные словообразовательные процессы, обусловленные языковыми контактами (на материале тувинского языка) // Сибирский филологический журнал, – 2015. №2. – с. 114-123.
194. Балли, Ш. Французская стилистика / Ш.Балли. – Москва: Эдиториал УРСС, – 2001. – 392 с.
195. Баскаков, Н. А. Предложение и словосочетание в тюркских языках // Москва: Вопросы составления описательных грамматика, – 1961. – 288 с.
196. Баскаков, Н.А. Развитие языков и письменности народов. СССР // Москва: – «Вопросы языкознания», – 1952. №3, – с. 19-45.
197. Баскаков, Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Баскаков Н. А. – Москва: Наука, – 1979. – 270 с.
198. Баскаков, Н.А. Каракалпакский язык (фонетика и морфология) / Н.А. Баскаков. – Москва.: Издательство Академии Наук СССР, – 1952. – 542 с.
199. Баскаков, Н.А. Ногайский язык и его диалекты / Н.А.Баскаков. – Ленинград: Изд-во Академии наук СССР, – 1940. – 270 с.

- 200.Бейсембаева, З. Нормализация словообразующих аффиксов имен существительных в современном казахском литературном языке / автореферат кандидатской диссертации по филологии. – Алма-Ата, – 1982. – 24 с.
- 201.Бекбергенов, К.А. Сложные слова в каракалпакском языке // Евразийский научный журнал, – 2016. №8. – с. 213-215.
202. Будагова, З. И. К вопросу о сложных глаголах тюркских языках //– Баку: «Вопросы тюркологии», – 1971. – с. 46-59.
- 203.Булаховский, Л. А. Курс русского литературного языка / Л.А.Булаховский. – Москва: Радянська школа, – том.1. – 1952. – 446 с.
- 204.Велиев, К.Н. Аффикс – кы– в Азербайджанском языке / автореферат кандидатской диссертации по филологии. – Баку, – 1974. – 27 с.
- 205.Виноградов, В. В. Избранные труды исследования по русской грамматике / В.В.Виноградов. – Москва: Наука, – 1975. – 560 с.
- 206.Виноградов, В.В. О грамматической омонимии в русском языке //– Москва: «Русский язык в школе» – 1940, № 1, – с. 5-15.
- 207.Ганиев, Ф.А. Конверсия в татарском языке / Ф.А.Ганиев. – Казань: Татар. Кн. Изд-во, – 1974. – 231 с.
- 208.Ганиев, Ф.А. Фонетическое словообразование в татарском языке / Ф.А.Ганиев. Казань: Татарское книжное издательство, – 1973. – 237 с.
- 209.Гордлевский, В.А. Грамматика турецкого языка / В.А. Гордлевский. Москва: Издание Московского Института Востоковедения Имени Н.Н.Нариманова При Цик СССР, – 1928.– 110 с.
- 210.Грамматика современного башкирского литературного языка / Под. ред. А.А.Юлдашев. – Москва: Наука. – 1981. – 495 с.
- 211.Грамматика современного якутского литературного языка. Том 1: Фонетика и морфология / Харитонов Л.Н, Дьячковский Н.Д, Иванов С.А. [и др.].– Москва: Издательство. Наука, – 1982. – 504 с.
- 212.Грамматика туркменского языка / Часть.1. Фонетика и морфология. Ашхабад: –1970. –395 с.
- 213.Данияров, Р. Д. Исследование формирования и развития технической терминологии узбекского языка: / докторская диссертация по филологическим наукам /– Ташкент, 1982. – 185 с.
- 214.Джурбаева, М. Аффиксальная омонимия в узбекско языке:/ автореферат кандидатской диссертации по филологии. –Ташкент, – 1975, – 26 с.
- 215.Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / Н.К.Дмитриев . – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, – 1948. – 275 с.

216. Дмитриев, Н.К. Грамматика кумыкского языка / Н.К. Дмитриев. – Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, – 1940. – 206 с.
217. Древнетюркский словарь / Ред: В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. – Ленинград: Наука, – 1969, – 677с.
218. Дыренкова, Н.Р. Грамматика шорского языка / Н.Р.Дыренкова, – Москва-Ленинград.: Издательство Академии наук СССР, 1941. – 309 с.
219. Ефремов, Л. П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов: / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Алма-Ата, – 1959. – 16 с.
220. Жексембаева, Г.Е. Словообразовательные функции заимствованных слов в казахском языке:/ автореферат кандидатской диссертации по филологии /– Алма-Ата, – 1992. – 28 с.
221. Жлуктенко, Ю. А. Конверсия в современном английском языке как морфолого–синтаксический способ словообразования // – Москва: Вопросы языкознания, – 1958. №5, – с. 53-64.
222. Зубаилова, Р. М. Образование сложных слов в кумыкском языке:/ кандидатская диссертация по филологии /– Махачкала, – 2005,– 147 с.
223. Исхаков, Ф.Г. Грамматика тувинского языка (Фонетика и морфология) / Ф.Г.Исхаков, А.А.Палмбах. – Москва: Изд. Восточной литературы. –1961. – 223 с.
224. Ицкович, В.А. Языковая норма / В.А.Ицкович. – Москва: Просвещение, – 1968. – 195 с.
225. Кадилова, Д.Х. Словообразование в ногайском языке:/ автореферат кандидатской диссертации по филологии. / – Махачкала, – 2007. – 26 с.
226. Кажобеков, Е.З. Глагольно –именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках / Е.З.Кажобеков. – Алма-Ата: Наука, – 1986. – 272 с.
227. Казакбаева, Г.А. Арабизмы в узбекском языке в прикладном и теоретическом аспектах:/ автореферат кандидатской диссертации по филологии. / – Москва, – 2012. – 22с.
228. Катанов, Н. Ф. Опыт исследования урянхайского языка с указанием главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня / Н.Ф. Катанов. – Казань: Типо-литография Императорского Университета, т. 2, –1903.– 488с.
229. Кононов, А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка / А.Н. Кононов. – Москва: Издательство Академии Наук

- СССР, – 1960. – 407 с.
230. Кононов, А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка / А.Н. Кононов. – Москва-Ленинград.: Издательство АН СССР, –1956. –570 с.
231. Кононов, А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников(VII-IX) / Кононов А.Н. – Ленинград: Наука, – 1980. – 255 с.
232. Корлэтяну, Н.Г. Конверсия в современном молдавском языке // Вопросы языкознания, – 1956. № 3, – с. 84-85
233. Крысин, Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л.П. Крысин. – Москва: Наука, – 1968. – 208 с.
234. Кубрякова, Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Е.С. Кубрякова. – Москва: Языки славянской культуры, – 2004. – 560 с.
235. Кубрякова, Е.С. Лексикон и современные проблемы его изучения // – Москва: Картина мира: лексикон и текст (на материале английского языка): Сб. научн. тр. МГЛУ. – 1991. Вып. 375. – с. 4-11.
236. Кубрякова, Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности / Е.С. Кубрякова. – Москва. Изд. 3–е, 10 п.л. Изд. ЛКИ. – 1977. – 253 с.
237. Кубрякова, Е.С. Роль словообразования в формировании картины мира //– Москва: Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. – 1988. – с. 141-173.
238. Кубрякова, Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения / Е.С. Кубрякова. – Москва: Ин-т языкознания РАН, – 1997. – 330 с.
239. Кубрякова, Е.С. Язык пространства и пространство языка (к постановке проблемы) // Изв. АН. Сер. лит. и яз. – 1997. т.56. №.3. с. 22-31.
240. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцева. –Москва: Большая Российская энциклопедия, – 2002. – 709 с.
241. Магеррамли, Б.Б. Древние словообразовательные способы (метатеза, звуковая редукция и протеза) в первичных корневых морфемах тюркских языков/ Вестник МГЛУ, – 2015. – Выпуск 10 (721), – с. 82-92.
242. Матгазиев, А. Семантическое изменение слов –внутренний фактор развития языка (на материале узбекского) // – Баку: Советская тюркология, –№5, – 1974. – с. 68-71.
243. Медведева, М.А., Кызласова, А.А. История изучения сложных слов

- в хакасском языке// Philology. Interactive science, – 2016. №5, – с. 59-61.
- 244.Машадиева, А.А. Процесс развития словообразовательных аффиксов в современных тюркских языках (на основе узбекского, уйгурского, саларского языков) // “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri”, 2-ci cild, Bakı, 2008 (kollektiv kitab), – s. 249-292
- 245.Милославский, И.Г. Вопросы словообразовательного синтеза / И.Г. Милославский. – Москва: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 295 с.
- 246.Мисирова, Л.Х. Заимствования в карачаево-балкарском языке:/ автореферат кандидатской диссертации по филологии. / – Нальчик, – 2008. – 22 с.
- 247.Молдабеков, К.М. Основы калькообразования в современном казахском языке: / автореферат кандидатской диссертации по филологии / –Алма Ата, – 1979. – 26 с.
- 248.Мурясов, Р.З. К понятию «конверсия» в дериватологии// –Уфа: Вестник Башкирского Университета, – 2014. т.19, № 4, – с.1470-1479.
- 249.Нагаев, А.А. Чередование звуков как средство словообразования (на материале узбекского и некоторых других тюркских языков): / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Самарканд: – 1969. – 25 с.
- 250.Насирова, А.А.Типологические исследование конверсии как один из способов словообразования в английском и киргизском языках [Elektron resurs] / arch. kyrlibnet. kg/ uploads/ kgusta % 20NASIROVA% 20A.%A..pdf.
- 251.Ондар Н. М. Парные слова в тувинском языке: / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Кызыл, – 2004. – 28с.
- 252.Орузбаева, Б.О. Словообразование в киргизском языке / Б.О. Орузбаева.– Фрунзе: ФАН, – 1964. – 312 с.
- 253.Патачакова, Д.Ф. Словообразование-активный источник обогащения лексики современного хакасского языка // – Абакан: Ученые записки ХакНИИЯЛИ, – 1973. – Вып. XVIII. Сер. филологическая, № 2, – с. 19-31.
- 254.Пауль, Н. Принципы истории языках / Н. Пауль. – Москва: Изд. Московского иностранной литературы, – 1960. – 500 с.
- 255.Покровская, Л.А. Грамматика гагаузского языка (Фонетика и морфология) / Л.А. Покровская. – Москва: Наука, – 1964. – 298 с.
- 256.Рамстедт, Г.Й. Введение в алтайское языкознание: Морфология / Г.Й. Рамстедт. М.: Изд-во иностр. лит., – 1957. – 255 с.

- 257.Рассадин, В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка / В.И. Рассадин. – Улан-Удэ, Бурятское изд., – 1971. – 250 с.
- 258.Рассадин, В.И. Монголо бурятские заимствования в сибирских тюркских языках / В.И. Рассадин. –Москва, – 1980. – 115 с.
- 259.Садвакасов, Г. Имеется ли современном уйгурском языке фонетический способ словообразования // – Баку: Советская тюркология. –1972. №6, – с. 80-82.
- 260.Садвакасов, Г. Язык уйгуров Ферганской долины / Г. Садвакасов. – Алма-Ата: Наука, –1976. – 286 с.
- 261.Саттарова З.М. Возникновение омонимов в результате семантическом развития слова(на материале крымского-татарского языке) // Культура народов Причерноморья, – 2006. №92, –с. 57-60
- 262.Севортян, Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке / Э.В.Севортян. – Москва: Изд. Восточной литературы, – 1962. – 643 с.
- 263.Серебренников, Б.А. Об устойчивости морфологической системы языка //– Москва: Вопросы теории и истории языка. – 1952. –с.204-224
- 264.Современный русский язык. Морфология./ под ред. В.В.Виноградов. – Москва: Изд. Московского Университета. – 1952. – 519 с.
- 265.Современный казахский язык /– Алма-Ата: Изд. Академии наук Казахской ССР. – 1962. – 237с.
- 266.Современный русский язык. Практических пособия. / Е.В. Бегаева, Л.Я. Лачимова, А.А.Янсуюевич [и др.] –Москва: Экзамен, – 2005. – 228 с.
- 267.Сооронкулова, Н.А. Английский заимствования в кыргызском языке // Вестник. КРСУ Филологические науки, –2018. Том.18. №1, –с.102–103.
- 268.Соссюр, Фердинанд де. Курс общей лингвистики / Пер. с французского А. М. Сухотина, под редакцией и с примечаниями Р.И.Шор. — М.: Едиториал УРСС, –2004. — 256 с.
- 269.Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. (Морфология) / Под.ред. Э.Р.Тенишев . –Москва: Наука. – 1988. – 414 с.
- 270.Тагирова, Ф. Сложные в современном татарском языке: проблемы лексикографирования и орфографирования: / Кандидатская диссертация по филологии / –Казань: – 2004. – 151 с.
- 271.Таджиев, Е. Аффиксальная синонимия в узбекском языке /автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Ташкент, – 1991. – 23 с.
- 272.Тараканова, И.М. Словообразование имен существительных в

- хакасском языке (в сопоставительном аспекте) / И.М.Тараканова. – Абакан: Хакасское книжное издательство, – 2008. – 174 с.
- 273.Тарасенко, В.Н. Особенности номинации глагольной конверсии в современном английском языке [Elektron resurs] // http://www.2.pglu.ru/upload/iblock/ede/uch_200e_vi_00033.pdf.
- 274.Татаринцев, Б.И. Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику / Б.И.Татаринцев. – Кызыл: Тув.кн. изд-во, – 1976. – 130 с.
- 275.Татаринцев, Б.И. Русские лексические заимствования в современном тувинском языке / Б.И.Татаринцев. – Кызыл: Тув.кн.изд-во, –1974.– 110с.
- 276.Татарская грамматика: [3–х томах.] / под ред. И.Гиганова. Казань: – 1993. – Том 1. – 397 с.
- 277.Текуев, М.И. Сложные глаголы в карачаево-балкарском языке/дееспричастие с вспомогательными в сравнительном плане: / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Москва, – 1973. – 23 с.
- 278.Тидикова, Н. Об особенностях имени действия в алтайском языке // *Turkish Studies*, Volume 2/2, Spring, 2003, – с.665-679.
- 279.Трамова, З. Х. Словообразование имен существительных и наречий по конверсии (На материале современного карачаево-балкарского языка): / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Налчик, – 2006. –с. 28.
- 280.Тунгатаров, Д. Омонимичные аффиксы в казахском языке/ автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Алма-Ата: 1973. – 24 с.
- 281.Улуханов, И.С. Словообразовательная семантика в русском языке / И.С.Улуханов. – Москва: – 1977. Книжный дом ЛИБРОКОМ, – 264 с.
- 282.Фатхуллина,Ф. Р. Новые слова в современном языке: конец XX-начало XXI в.в.:/ кандидатская диссертация по филологии / – Уфа, 2009. – 176 с.
- 283.Хабичев, М.А. Караево-Балкарское именное словообразование. / М.А.Хабичев, – Черкесск: – 1971, – 302 с.
- 284.Хабичев, М.А. Карачаево-Балкарское именное формобразование и словоизменение / М.А.Хабичев, – Черкесск: – 1977, – 306 с.
- 285.Хабтагаева, Б. О монгольских элементах в тувинском языке // Родной язык. – 2014. № 1(4) , – с. 77-112.
- 286.Черкасский, М. А. Тюркский вокализм и сингармонизм (Опыт историко-типологического исследования) / М.А.Черкасский. – Москва: – 1965. –141 с.

287. Шаахмедов, Э. Вопросы калькирования с русского на узбекский язык: / автореферат кандидатской диссертации по филологии / – Ташкент, –1974. – 24 с.
288. Шанский, Н.М. Основы словообразовательного анализа / Шанский Н.М. –Москва: Учпедгиз, – 1952, – 55 с.
289. Шепелева, Д.А. Когнитивные аспекты семантики сложного слова «существительное + существительное» в современном английском языке.: / кандидатской диссертация по филологическим наукам /– Тамбов, 2008. – 180 с.
290. Шихзаманова, Л.Э. Неологизмы и старые слова в современных турецких газетных текстах // Международная Конференция: Ломоносовские чтения Секция востоковедения, – Россия: – 16-24 апреля, – 2012. [Elektron resurs] [https:// istina.msu.ru/conferences/presentations/3607054/](https://istina.msu.ru/conferences/presentations/3607054/)
291. Шутина, Т.К. Заимствованные слова в алтайском языке // История и педагогика естествознания, № 1, – 2013. – с. 37-40.
292. Юлдашев, А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках / А.А.Юлдашев. – Москва: Наука, – 1965. – 275 с.
293. Юнусалиев, Б. М. Киргизская лексикология / Б.М.Юнусалиев. – Фрунзе, Киргизское государственное учебно-педагогическое издательство, Часть 1, – 1959. – 248 с.
294. Языки народов СССР. Том второй / Под.ред: Н. А. Баскаков. Тюркские языки. – Москва: Наука, – 1966. т.2. – 532 с.
295. Adams, V. An Introduction to Modern English Word-Formation / V. Adams. London: Longman. – 1973. – 230 p.
296. Bauer, L. English Word Formation (Cambridge Textbooks in Linguistics.) / L. Bauer. Cambridge: Cambridge University Press. – 1983. – 311 p.
297. Bloomfield, L. Language / Bloomfield L. – USA: – 1933. – 426 p.
298. Brinton, L. J. Grammaticalization versus lexicalization reconsidered: on the 'late' use of temporal adverbs. English historical syntax and morphology: selected papers from 11th ICEHL. Fanego, T., M.J. López-Couso ve J. Pérez-Guerra (ed.). / L.J. Brinton . – Amsterdam: John Benjamins. – 2002. – p.67-97.
299. Brinton, L. J. Subject clitics in English: A case of degrammaticalization? Corpus Approaches to Grammaticalization in English. Hans Lindquist ve Christian Mair (ed). / L.J. Brinton Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins. – 2004. p. 227–256. [Electronic resource] [http:// www. proz. com/ forum/ turkish/ 222775 kelime_t%C3%BCretmek_ve_d%C3%BCzeltir.html](http://www.proz.com/forum/turkish/222775_kelime_t%C3%BCretmek_ve_d%C3%BCzeltir.html)
300. Chomsky, N. Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use / N.

- Chomsky, –1986, –307 p.
- 301.Clauson, G. S. An Etymological Dictionary of Pre – Thirteenth – Century Turkish / G.S. Clauson. – Oxford: At The Clarendon Press, – 1972. – 989 p.
- 302.Clouson, G. An Etymological to Phonetics and Phonology / G.S.Clouson. – Cambridje: Blakwell, – 1995. – 369 p.
- 303.Cruse, D. Alan. Lexical Semantics (Cambridge Textbooks in Linguistics). – Cambridge: Cambridge University Press. – 1986. – 310 p.
- 304.Erdal, M. Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the Lexicon / Erdal M. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, – 1991. – 874 p.
- 305.Forza, F. Doubling as a Sign of Morphology: A Typological Perspective // Journal of Universal Language, – 2011. № 12–2, – 2011. – p. 7-44.
- 306.Goksel, A. Remarks on Compounding in Turkish / A. Goksel, B. Haznedar. – 2007. – 223 p.
- 307.Inkelas, Sh. Reduplication. / Sh. İnkelas. Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition). Oxford: Elsevier. – 2006. – p. 417-419.
- 308.Kallergi, H. Reduplication at the Word Level: The Greek Facts in Typological Perspective. Walter de Gruyter GmbH, – Berlin/Boston: – 2015. – 443 p.
- 309.Katamba, F. Back-Formation. Encyclopedia of Language & Linguistics (Second Edition). Oxford: Elsevier. – 2006. – p.642-645.
- 310.Katamba, F. Morphology. / Modern Linguistic Series, Basingstoke: Palgrave, – 2006. – 201 p.
- 311.Kiyomi, S. A New Approach to Reduplication: A Semantic Study of Noun and Verb Reduplication in the Malayo-Polynesian Languages / /Linguistics 33, – 1995. – p.1145-1167.
- 312.Kornfilt, J. Turkish. // J. Kornfilt. – London and New York: Routledge. – 1997. – 375 p.
- 313.Lander, Yury A. Nominal Reduplication in Indonesian Challenging the Theory of Grammatical Change/ 7. International Symposium on Malay/Indonesian Linguistics, Nijmegen/Berg en Dal. – 2003. [Elektron resurs] [https://math.hse.ru/data/2014/02/28/1329602557/lander_ismil \(revised\).pdf](https://math.hse.ru/data/2014/02/28/1329602557/lander_ismil%20(revised).pdf)
- 314.Langacker, R.W. Foundations of Cognitive Grammar / R.W. Langacker, R.W. – Foundations Theoretical Prerequisites. Stanford, CA.: Stanford Univ. Press, – 1987. V.1. – 516 p.
- 315.Mahmudova G.Ch. World formation in the modern Turkic language: the process of conversion // Ad Alta-Journal of Interdisciplinary research. 2023, Veb of Science. – p.204-210.
316. Marchand, H. The Categories and Types of Present–Day English Word

- Formation. Wiesbaden: / H.Marchand. Otto-Harrasowitz. – 1969. – p.708-710 [Elektron resurs] https://www.researchgate.net/publication/287517866_Review_of_The_Categories_and_Types_of_Present-Day_English_Word_Formation_by_Hans_Marchand
- 316.Pawley, A. Two Puzzles for Linguistic Theory: Nativelike Selection and Nativelike Fluency. Language and Communication. / A. Pawley, H. S. Frances London and New York: Longman. –1983. – 226 p.
- 317.Plag, I. Word-Formation in English Formation (Cambridge Textbooks in Linguistics). – Cambridge: Cambridge University Press. – 2003. – 245 p.
- 318.Sapir, E. Language: An Introduction to the Study of Speech. New York: Harcourt, Brace. – 1921. – 125 p.
- 319.Stephen, U. Semantics. An Introduction To The Science Of Meaning / Stephen U. – London: Oxford Basil Blackwell. – 1972, – 232p.
- 320.Underhill, R. Turkish Grammar. / R. Underhill. Cambridge: The Massachusetts Institute of Technology (MIT) Press. – 1985. – 492 p.
- 321.Ungerer, F. Word formation // – Oxford: The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics / Ed. R. Dirven, M. Verspoor – Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, – 2004. – 277 p.
- 322.Zuckermann, G. Does Human Conscious Choice Play a Part in LanguageChange?: Puristic 'Phono-Semantic Matching' in Israeli, Turkish, Mandarin and Japanese, / International Symposium on Linguistic Diversity and Language Change,14-17 May 2003. University of Colorado: Boulder. – 2003. – 286 p.
- 323.Ğulamov, A. Ğ. Uzbek tilinde suz yasaş usulları // – Taşkent: Til va adabiyat institutu asərləri, №1, – 1949, – c. 77.
- 324.Бегматов, Э. Хозирги узбек адабий тилининг лексик катламлари / Э.Бегматов. – Тошкент: Фан, – 1995. – 128s.
- 325.Казырги казак тили. (Лексика, фонетика, грамматика) / Редакторлар: М. Балакаев, А. Искаков. – Алматы : Алматы Казак ССР Ылым Академиясынын Баспасы, – 1954. –198 s.

İXTİSARLAR

Alt.-Altay dili
Azərb.-Azərbaycan dili
başq.-başqırd dili
çuv.-çuvaş dili
xak.-xakas dili
kab. – balk.-kabardin balkar dili
kum.-kuman dili
q.qalp.-qaraqalpaq dili
qaq.-qaqauz dili
qar.-qaraim dili
qaz.-qazax dili
qır.-qırğız dili
qum.-qumuq dili
monq.-monqol dili
noq.-noqay dili
özb.-özbək dili
sarı. uyğ.-sarı uyğur dili
Sib.tat-Sibir tatarlarının dili
şor.-şor dili
tat.-tatar dili
tof.-tofalar dili
tuv.-tuva dili
türkm.-türkmən dili
uyğ.-uyğur dili
yak.-yakut dili

Mahmudova Qətibə Çingiz qızı 1975-ci il noyabrın 7-də Kürdəmir şəhərində anadan olmuşdur. 1992-ci ildə Bakı şəhəri 36 sayılı orta məktəbi fərqlənmə attestatı ilə bitirmişdir. 1997-ci ildə Azərbaycan Dövlət Dillər Universitetinin filologiya fakültəsinin bakalavr pilləsini bitirmidir. 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin magistraturasına Dilşünaslıq ixtisası üzrə qəbul olunmuşdur. 2002-ci ildə magistr dissertasiyasını uğurla müdafiə edib universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 2002-ci ildə AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əyani doktoranturasına Türk dilləri ixtisası üzrə qəbul olunmuşdur. 2007-ci ildə “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” mövzusunda filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmiş, Azərbaycan Respublikası Ali Attestatsiya Komissiyası tərəfindən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür. 2012-ci ildə isə AAK tərəfindən dosent elmi adını almışdır. 2023-cü ilin dekabr ayında “Müasir türk dillərində söz yaradıcılığı” adlı elmlər doktorluğu dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 2024-cü ilin iyul ayında Azərbaycan Respublikası Ali Attestatsiya Komissiyası tərəfindən filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdür.

“Türk dillərinin frazeologiyası” (Bakı: Nurlan, 2009, – 296 səh.), “Müasir türk dillərində sözyaratma üsulları” (Bakı: Zəngəzurda, 2021, –204 s.), “Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası” (Ankara:Akçağ, 2021,–280 s.) “Müasir türk dillərində düzəltmə söz” (Bakı: “Elm və təhsil”, 2022, –335 s.), monoqrafiyalarının, 100-dən çox elmi məqalə və tezinin müəllifidir. Eyni zamanda “Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri” (Bakı: Nurlan, 2012, 3.c.–189 s.); “Türkologiya məsələləri” (Bakı: Elm və təhsil, 2023, –187 s.); “Ömər Faiq Nəmanzadə və ana dilimiz” (Bakı: Elm və təhsil, 2023, –229 s.);

“Türk dillərinin funksional morfologiyası” (Bakı: Elm və təhsil, 2024, –700 s.); “Türk dillərinin müqayisəli tədqiqi”(Bakı: Elm və təhsil, 2024,–1000 s.) adlı kollektiv monoqrafiyaların həmmüəllifidir.

Elmi məqalələri Azərbaycan, Rusiya, Slovakiya, Ukrayna, Türkiyə, Cənubi Koreya, Avstriya, Kipr, Türkmənistan, Macarıstan və İranda çap olunmuşdur.

2008-ci ildən etibarən mütəmadi olaraq beynəlxalq konfranslarda çıxış etmişdir. Rusiyada, Türkiyənin İstanbul, Ankara, İzmir, Kayseri, Eskişehir, İzmit, Qars, Çanakkala, Şanlı Urfa şəhərlərində, o cümlədən Kiprin Lefkoşa, Maqusa, GİRNE və Türkmənistanın Aşqabad şəhərlərində keçirilmiş beynəlxalq konfranslarda türkologiyanın müxtəlif sahələrinə həsr olunmuş elmi məruzələrlə çıxış etmişdir.

Qətibə Mahmudova Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin baş elmi işçisi, Dilçilik İnstitutu Həmkarlar Təşkilatının sədridir.

2 övladı var.

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Dizayner: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 09.08.2025
Şərti çap vərəqi 30,5. Sifariş № 258
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 100

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.

E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4